
किष्किंधाकांडम्
वाली
सुग्रीव
वानर
ल॰
राम
सुग्रीव
अं॰
ह॰
तारा
वानर

॥ श्रीरङ्गेशाय नमः ॥ क्वाहं मन्दमतिर्गभीरमधुरं रामायणं तत्क्व च व्याख्यानेऽस्य परिभ्रमन्नहमहो हासास्पदं धीमताम् । को भारोऽत्र मम स्वयं कुलगुरुः कोदण्डपाणिः कृपाकूपारो रचयत्यदः सपदि मज्जिह्वाग्रसिंहासनः ॥ श्रीरामायणराजस्य समर्प्य मणिमेखलाम् । सारोद्धारमिमं हारमर्पयिष्यामि सम्प्रति ॥ एवं पूर्वस्मिन् काण्डे दीनजनसंरक्षणरूपो धर्मोऽनुष्ठापितः । अथ किष्किन्धाकाण्डे मित्रसंरक्षणरूपो धर्मोऽनुष्ठाप्यते । तथा पूर्वस्मिन् काण्डे मोक्षप्रदत्वरूपं परतत्त्वचिह्नमुपदर्शितम् । अत्रासंख्येयकल्याणगुणाकरत्वं प्रतिपाद्यते । वस्तुतस्तु प्रथमे काण्डे श्रीमत्त्वं श्रीमत्पदोदीरितमुक्तम् । द्वितीये सर्वजनव्यामोहविषयत्वोक्त्या नारायणशब्दार्थः । तृतीये पञ्चवटीवासपर्यन्तवृत्तान्तेन मुनिजनकृतकैङ्कर्योक्त्या चतुर्थ्यर्थ उक्तः । खरादिवधवृत्तान्तेन नमःशब्दार्थ उक्तः । अथ मारीचदर्शनवृत्तान्तमारभ्य चेतनोज्जीवनप्रकारः प्रदर्श्यते । तत्र मारीचदर्शनवृत्तान्तेन भगवन्नित्यानुभवयोग्यस्य चेतनस्याप्राप्तविषयप्रावण्यम् । तेन रावणरूपमहामोहाक्रमणम् । जटायुव्यापारेण रावणानिवृत्तिकथनात् केवलकर्मणा संसारस्यानिवर्त्यत्वम् । ल-

॥ श्रीरङ्गेशाय नमः ॥ स तां पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पलझषाकुलाम् ॥ रामः सौमित्रिसहितो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ १ ॥ तस्य दृष्ट्वैव तां हर्षादिन्द्रियाणि चकम्पिरे ॥ स कामवशमापन्नः सौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ ॥

ङ्काप्रवेशेन सांसारिकशरीरप्रवेशः । एकाक्ष्येककर्णीप्रभृतिव्यापारैस्तापत्रयाभिहतिः । रामान्वेषणेन भगवतश्चेतनोज्जीवनोपायचिन्तनं चोक्तमारण्यकाण्डे । अथाचार्यमुखेन चेतनस्य स्वविषयभक्त्युत्पादनकृते तदन्वेषणमुच्यते किष्किन्धाकाण्डे ॥ तत्र प्रथमे सर्गे नित्यकैङ्कर्यपरनित्यसूरिदर्शनेन एततुल्यभोगस्य प्राप्तोज्जीवनवर्गः किमिति न मां प्राप्त इति भगवतः क्लेशातिशयं दर्शयति । स एकाकी न रमेतेति ह्युक्तम्—स तामित्यादि ॥ पद्मोत्पलझषैः कमलेन्दीवरमत्स्यैः । आकुलाम् । तां पम्पाख्याम् । पुष्करिणीं सरसीम् । गत्वा । मुखनयनकटाक्षवत्याः कान्तायाः स्मारकत्वेन व्याकुलेन्द्रियः मोहं प्रसादं च प्राप्तः । स रामः तादृशधैर्यविशिष्टोऽपि । सौमित्रिसहितः आश्वासकान्तरङ्गपुरुषसहितोऽपि विललाप ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ पद्मेति सीताया मुखानुस्मरणम् । उत्पलेति नेत्रानुस्मरणम् । झषेति नेत्रचाञ्चल्यानुस्मरणम् । सौमित्रे इति तस्य दुःखाविष्करणपात्रत्वम् च व्यज्यते ॥ १ ॥ आकुलेन्द्रिय इत्येतद्विवृण्वन्नाह—तस्येति ॥ दृष्ट्वा स्थितस्य तस्य । इन्द्रियाणि हर्षाच्चकम्पिरे । च्युतानीत्यर्थः ॥ २ ॥ ॥

प्रलापप्रकारमाह—सौमित्रे इत्यादिना ॥ अनेन भक्तिद्रुतहृदयस्तत्सूचकमुखप्रसादः सपरिकरः पुरुष उच्यते ॥ ३ ॥ सौमित्रे इति ॥ यत्र कानने सशिखरा इव उन्नताग्रशाखाभिः सशृङ्गा इव स्थिताः । अत एव शैलाभाः । अनेन भगवद्दयारसोपजीविन आचार्याः तदुपजीविनोऽन्तेवासिनश्चोच्यन्ते । अत्र परत्र चापीति न्यायेन नित्यविभूतावपि शिष्यवत्त्वं सिद्धम् ॥ ४ ॥ मां त्विति ॥ भरतस्य दुःखेन नगरात् बहिर्व्रतोपवासादिनियमकृतदुःखेन । वैदेह्याः हरणेन च पूर्वमेव संतप्तं माम् । माधवो वसन्तः । तु विशेषेण पीडयन्निव भवतीत्यर्थः । वस्तुतः पीडाभावादिवशब्दः । अनेन संसारतो जीवस्य दुःखेन दुःखितत्वमुक्तम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मां त्वित्यादि ॥ भरतस्य दुःखेन प्रार्थनाभङ्गजनितभरतसंबन्धिदुःखेन वैदे-

सौमित्रे शोभते पम्पा वैडूर्यविमलोदका ॥ फुल्लपद्मोत्पलवती शोभिता विविधैर्द्रुमैः ॥ ३ ॥ सौमित्रे पश्य पम्पायाः काननं शुभदर्शनम् ॥ यत्र राजन्ति शैलाभा द्रुमाः सशिखरा इव ॥ ४ ॥ मां तु शोकाभिसंतप्तं माधवः पीडयन्निव ॥ भरतस्य च दुःखेन वैदेह्या हरणेन च ॥ ५ ॥ शोकार्तस्यापि मे पम्पा शोभते चित्रकानना ॥ व्यवकीर्णा बहुविधैः पुष्पैः शीतोदका शिवा ॥ ६ ॥ नलिनैरपि संछन्ना ह्यत्यर्थं शुभदर्शना ॥ सर्पव्यालानुचरिता मृगद्विजसमाकुला ॥ ७ ॥ ॥ ॥

ह्या हरणेन च । पूर्वमेव शोकाभिसन्तप्तं माम् । माधवः । अधिकं पीडयन्निव । वर्तत इति शेषः । इवशब्दो वाक्यालंकारे । आधयः पीडयन्ति वै इति पाठे वक्ष्यमाणवसन्तवर्णनस्वारस्यं नास्ति ॥ ५ ॥ सर्वेषु मद्भक्तेषु सुखं वसत्सु किमर्थमेते संसारिणः क्लिश्यन्तीत्यभिप्रायेणाह—शोकार्तस्येत्यादिना ॥ शोकार्तस्यापि मे मयि शोकार्तेपि । शोभते । व्यर्थेयं शोभेति भावः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ शोकार्तस्यापि मे पम्पा शोभते । दुःखिते मनसि सर्वमसह्यमिति न्यायेन सर्वासह्यतापादकशोकार्तस्यापि मे । पम्पा । अतिरमणीयतया हृदयंगमा भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ नलिनैरिति ॥ अपिशब्देन कुमुदादिकं समुच्चीयते । व्यालोऽजगरः । सर्पव्याला एवानुचराः ते अस्य सञ्जाता इति सर्पव्यालानुचरिता । सर्पव्यालानुचरितत्वेपि नलिनसंछन्नत्वादत्यर्थं शुभदर्शना भवतीत्यर्थः । अनेन ज्ञानिनो यः कश्चिद्दोषोऽपि न तस्य हेयतापादक इत्युक्तम् । तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते इति स्मृतेः ॥ ७ ॥

अधिकमिति ॥ एतदिति परिसरप्रदेशमङ्गुल्या निर्दिशति । नीलपीतमिति । मयूरकण्ठवर्ण इत्युच्यते । परिस्तोमैः कुथैः । परिस्तोमः कुथो द्वयोरित्यमरः । अनेन नानागुरुमुखलब्धज्ञानतया भगवद्दासयोग्यः पुरुष उच्यते ॥ ८ ॥ पुष्पेति ॥ शिखराणि वृक्षाग्राणि । समन्ततः सर्वत्र प्रदेशे । आमूलाग्रम् उपगूढानि । शोभन्त इति शेषः । अनेन गार्हस्थ्येऽपि निरवधिकबोधा उच्यन्ते ॥ ९ ॥ सुखेति ॥ अनेन जनकादिवदैश्वर्ये सत्यपि भगवज्ज्ञानरत उच्यते ॥ १० ॥ पश्येति ॥ तोयं सृजतां तोयमुचां रूपाणीवेति पूर्णोपमा । अनेन परोपदेशप्रवृत्ता आचार्या उच्यन्ते ॥ ११ ॥ प्रस्तरेष्वि-

अधिकं प्रतिभात्येतन्नीलपीतं तु शाद्वलम् ॥ द्रुमाणां विविधैः पुष्पैः परिस्तोमैरिवार्पितम् ॥ ८ ॥ पुष्पभारसमृद्धानि शिखराणि समन्ततः ॥ लताभिः पुष्पिताग्राभिरुपगूढानि सर्वतः ॥ ९ ॥ सुखानिलोयं सौमित्रे कालः प्रचुरमन्मथः ॥ गन्धवान् सुरभिर्मासो जातपुष्पफलद्रुमः ॥ १० ॥ पश्य रूपाणि सौमित्रे वनानां पुष्पशालिनाम् ॥ सृजतां पुष्पवर्षाणि तोयं तोयमुचामिव ॥ ११ ॥ प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधाः काननद्रुमाः ॥ वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरन्ति गाम् ॥ १२ ॥ पतितैः पतमानैश्च पादपस्थैश्च मारुतः ॥ कुसुमैः पश्य सौमित्रे क्रीडन्निव समन्ततः ॥ १३ ॥ विक्षिपन्विविधाः शाखा नगानां कुसुमोत्कचाः ॥ मारुतश्चलितस्थानैः षट्पदैरनुगीयते ॥ १४ ॥ ॥ ॥

ति ॥ प्रस्तरेषु पाषाणेषु । गां भूमिम् । प्रस्तरभूमिमित्यर्थः । अनेन कठिनहृदयेष्वपि दयावशात् ज्ञानवर्षिण उच्यन्ते ॥ १२ ॥ पतितैरिति ॥ पतमानैः पतद्भिः । अनेन सर्वगुरुप्रेरणैकलीलः सर्वान्तर्याम्युच्यते ॥ १३ ॥ विक्षिपन्निति ॥ कुसुमोत्कचाः कुसुमोत्कटाः । विक्षिपन् कम्पयन् । मारुतः । चलितस्थानैः स्वस्थानकुसुमोच्चालितैः षट्पदैः अनुगीयते । अनेन ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमित्यात्मभूतज्ञानिनां भक्तिवृद्ध्यै भगवति भुवमवतीर्णे । इमान् लोकान् कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन् । एतत्साम गायन्नास्ते इत्युक्तरीत्या तमनुगच्छन् भक्तलोक उच्यते ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀
नीयत इव पुष्परसोत्कण्ठया स्तूयत इव । अनुगीयत इति पाठे अनुसृत्य गीयत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ ॥ ॥

मत्तेति ॥ मत्तकोकिलसन्नादैः मुखवाद्यस्थानीयैः । पादपान्नर्तयन् । शैलकन्दरनिष्क्रान्ततया तन्निष्क्रमणध्वनियुक्ततया । प्रगीत इव गातुमुपक्रान्त इव । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि चेति कर्तरि निष्ठा । यद्वा पादपान् नर्तयन् नर्तयितुमिव । लक्षणहेत्वोरिति शतृप्रत्ययः । मत्तकोकिलसन्नादैः प्रगीतः प्रहृष्टगीतः सन् । शैलकन्दरात् नैपथ्यस्थानान्निष्क्रान्तः । अनेन वेदप्रवर्तनमुखेन लोकस्य भक्त्युत्पादनाय वैकुण्ठादवतीर्णो भगवानित्युच्यते ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अत्र वायोर्नर्तकगायकसाधर्म्यमुच्यते । नर्तयितुं मुखवाद्यस्थानीयैर्मत्तकोकिलसन्नादैः पादपान्नर्तयन्निव ॥ १५ ॥ तेनेति ॥ विक्षिपता विविधं प्रेरयता । पवनेन । अत्यर्थं समन्ततः संसक्तशाखाग्रा अमी पादपाः ग्रथिताः मालावन्निबद्धा इव भान्ति । अनेन भ-

मत्तकोकिलसन्नादैर्नर्तयन्निव पादपान् ॥ शैलकन्दरनिष्क्रान्तः प्रगीत इव चानिलः ॥ १५ ॥ तेन
विक्षिपतात्यर्थं पवनेन समन्ततः ॥ अमी संसक्तशाखाग्रा ग्रथिता इव पादपाः ॥ १६ ॥ स एष
सुखसंस्पर्शो वाति चन्दनशीतलः ॥ गन्धमभ्यावहन् पुण्यं श्रमापनयनोऽनिलः ॥ १७ ॥ अमी प-
वननिक्षिप्ता विनदन्तीव पादपाः ॥ षट्पदैरनुकूजन्तो वनेषु मधुगन्धिषु ॥ १८ ॥ गिरिप्रस्थेषु रम्येषु
पुष्पवद्भिर्मनोरमैः ॥ संसक्तशिखराः शैला विराजन्ते महाद्रुमैः ॥ १९ ॥ ॥ ॥

गवत्कृपया परस्परमनुरक्ता भागवता उच्यन्ते ॥ १६ ॥ मन्दमारुतं वर्णयति— स एष इति ॥ स्पार्शनप्रत्यक्षत्वादेष इत्युक्तिः । चन्दनशीतलः मलयगतचन्दनेन शीतलः । दक्षिणमारुत इत्यर्थः । चन्दनवच्छीतलो वा । गन्धं पुष्पगन्धम् । पुण्यं रम्यम् । सुखसंस्पर्श इत्यनेन मान्द्यमुक्तम् । एवं शैत्यमान्द्यसौरभ्यवान् । अत एव श्रमापनयनः । अनेन सर्वगन्धः सर्वरस इत्युक्तस्य भगवतो भक्तेषु सान्निध्यमुक्तम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ पूर्वश्लोके विक्षिपतेति पठितं वायोस्तीव्रगतित्वं निवारयति—स एष इति ॥ अचक्षुर्विषये त्वनिले एष इति निर्देशस्तदानीतनानासान्द्रपरागदर्शनात् ॥ १७ ॥ अमी इति ॥ अनेन भगवदनुभवबलात्कारेण एतत्साम गायन्नास्त इत्युक्तसामगानरसिका उच्यन्ते ॥ १८ ॥ गिरीति ॥ गिरिप्रस्थेषु । निजप्रस्थेष्वित्यर्थः । तदुत्पन्नैर्द्रुमैः । संसक्तशिखराः परस्परसंश्लिष्टाग्राः । शैला भान्ति । महान्तः पुष्पराशय इव भान्तीत्यर्थः । अनेन

सर्वेषां ज्ञानिनामेककण्ठत्वमुक्तम् ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ गिरिप्रस्थेष्विति ॥ अत्राविवक्षितसंबन्धप्रस्थेष्वित्यर्थः। तत्रोत्पन्नैर्महाद्रुमैः संसक्तशिखरा इति संबन्धः। अनेन द्रुमाणामौन्नत्यं सूचितम् ॥ १९ ॥ पुष्पेति ॥ मधुकरा एव उत्तंसाः शिखराणि येषां ते। पुंस्युत्तंसावतंसौ वा कर्णपूरेपि शेखर इत्यमरः। पुष्पावृतशिखोपरि नीलोष्णीपधारिणः सगीतिकं नृत्यन्त इव भान्तीत्यर्थः। अनेन भगवद्भक्त्या नर्तनपरा गम्यन्ते ॥ २० ॥ पुष्पितेति ॥ पुष्पिताग्रान् पुष्पितोपरिप्रदेशान्। अत एव हाटकसंच्छन्नान् पीताम्बरांश्च नरानिव पश्य। पुष्पिताग्राः कर्णिकाराः सुवर्णवस्त्राभरणवन्त इव भान्तीत्यर्थः। अनेन भगवत्सारूप्यं गता उच्यन्ते ॥ २१ ॥ एवं मद्भक्तेषु सर्वेषु मदनुभवतृप्तेषु बद्धा मां दुःखीकुर्वन्तीत्याह– अयमिति ॥ इदानीं वसन्तवर्णनेन नगरनिर्गममारभ्य त्रयोदश वत्सरा गता इति गम्यते ॥ २२ ॥ एवं वासन्तपुष्पसमृद्धिं व-

पुष्पसंछन्नशिखरा मारुतोत्क्षेपचञ्चलाः ॥ अमी मधुकरोत्तंसाः प्रगीता इव पादपाः ॥ २० ॥ पुष्पिताग्रांस्तु पश्येमान् कर्णिकारान् समन्ततः ॥ हाटकप्रतिसंछन्नान्नरान्पीताम्बरानिव ॥ २१ ॥ अयं वसन्तः सौमित्रे नानाविहगनादितः॥ सीतया विप्रहीणस्य शोकसंदीपनो मम ॥ २२ ॥ मां हि शोकसमाक्रान्तं सन्तापयति मन्मथः॥ हृष्टः प्रवदमानश्च मामाह्वयति कोकिलः ॥२३॥ एष नत्यूहको हृष्टो रम्ये मां वननिर्झरे ॥ प्रणदन्मन्मथाविष्टं शोचयिष्यति लक्ष्मण॥२४॥ श्रुत्वैतस्य पुरा शब्दमाश्रमस्था मम प्रिया॥ मामाहूय प्रमुदिता परमं प्रत्यनन्दत॥२५॥

र्णयित्वा तथैवोद्दीपनभूतपक्षिरवानाह–मामित्यादिना ॥ पूर्वार्धं स्पष्टम्। मां शोकिनं मां हृष्टः कोकिलः। प्रवदमानः प्रवदन्। विजयघोषं कुर्वन् सन्। आह्वयति स्पर्धत इवेति। गम्योत्प्रेक्षा। ज्ञानैकवत्सलं मामविज्ञाय केवलं कर्मठा मां स्पर्धन्त इति भावः ॥ २३ ॥ एष इति ॥ नत्यूहकः कुक्कुटभेदः। वननिर्झरे प्रणदन्नित्यन्वयः। अनेन केवलजपपरा उच्यन्ते। ज्ञानभक्त्योरेव भगवतः सद्यः प्रीत्यावहत्वात् साधनान्तरपरो नातिप्रिय इति रहस्यम्। ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्। भक्तिक्रीतो जनार्दन इत्यादिवचनात् ॥ २४ ॥ किमयं सर्वदेत्थं शोकावहः नेत्याह–श्रुत्वेति ॥ श्रुत्वा प्रमुदिता प्रिया। मामाहूय परमं प्रकामं प्रत्यनन्दत। नत्यूहरवाकर्णनोद्दीपिता मामाहूय विविधं क्रीडारसमनुभूतवतीत्यर्थः। अनन्यप्रयोजनस्य जपः प्रीत्यावह इति भावः ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥

एवमिति ॥ स्पष्टम् ॥ २६ ॥ विमिश्रा इति ॥ विहगाः स्त्रियः । पुंभिः पुंविहगैः । विमिश्राः आश्लिष्टाः सत्यः । आत्मव्यूहाभिनन्दिताः अनुरूपेण कान्तेन सहितासीत्येवं सजातीयैः श्लाघिताः । भृङ्गराजप्रमुदिताः भृङ्गराजझङ्कारश्रवणसन्तुष्टाः । तदुद्दीपनेन मधुरस्वराः रम्यरतिकूजिताः । वर्तन्ते । एतान् पश्येति शेषः । अनेनाचार्यपरतन्त्राः सामगानपरा उच्यन्ते ॥ २७ ॥ नत्यूहेति ॥ विक्रन्दैः शब्दैः स्वनन्ति स्वनन्तीव । अनेन नानाविधभगवन्नामकीर्तनपराः श्लाघ्यन्ते ॥ २८ ॥ अशोकेति ॥ षट्पदस्वननिःस्वन इति । अग्नेः निःस्वनवत्त्वं ज्वलनावस्थायां दृष्टम् । अ-

एवं विचित्राः पतगा नानारावविराविणः ॥ वृक्षगुल्मलताः पश्य संपतन्ति ततस्ततः ॥ २६ ॥ विमिश्रा विहगाः पुंभिरात्मव्यूहाभिनन्दिताः ॥ भृङ्गराजप्रमुदिताः सौमित्रे मधुरस्वराः ॥ २७ ॥ नत्यूहरुतविक्रन्दैः पुंस्कोकिलरुतैरपि ॥ स्वनन्ति पादपाश्चेमे ममानङ्गप्रदीपनाः ॥ २८ ॥ अशोकस्तबकाङ्गारः षट्पदस्वननिःस्वनः ॥ मां हि पल्लवताम्रार्चिर्वसन्ताग्निः प्रधक्ष्यति ॥ २९ ॥ न हि तां सूक्ष्मपक्ष्माक्षीं सुकेशीं मृदुभाषिणीम् ॥ अपश्यतो मे सौमित्रे जीवितेऽस्ति प्रयोजनम् ॥ ३० ॥ अयं हि दयितस्तस्याः कालो रुचिरकाननः ॥ कोकिलाकुलसीमान्तो दयिताया ममानघ ॥ ३१ ॥ मन्मथायाससंभूतो वसन्तगुणवर्धितः ॥ अयं मां धक्ष्यति क्षिप्रं शोकाग्निर्न चिरादिव ॥ ३२ ॥ ॥ ॥

नेन स्वप्रेमजनकभक्तियुक्ता उच्यन्ते ॥ २९ ॥ न हीति ॥ एतेष्वेवं मत्प्रेमपरतन्त्रेषु संसारिचेतनो दुःखमनुभवतीत्येतन्ममासह्यमिति भावः ॥३०॥ अयमिति ॥ अयं कालो मम दयितायाः रुचिरो हि । प्रियतरो हीत्यर्थः । यदीहेदानीं दयिता स्यात्तदातीव तुष्येदिति भावः । कोकिलाकुलसीमान्तः कोकिलरवाकुलचतुःसीम इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ मन्मथेति ॥ मन्मथायाससंभूतः मदनपीडाजनितः । वसन्तस्य गुणेन रामणीयकेन वर्धितः । क्षिप्रं धक्ष्यति नतु चिरात् । इवशब्दो वाक्यालंकारे ॥ ३२ ॥ ॥ ॥

अपश्यत इति ॥ आत्मप्रभवः मन्मथः । भूयस्त्वं प्रवृद्धत्वम् ॥ ३३ ॥ अदृश्यमानेति ॥ दृश्यमानः । पुष्पादिद्वारा । स्वेदसंसर्गदूषकः मलयमारुतद्वारा स्वेदसंबन्धनिवर्तकः । रतिश्रान्तिहर इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ मां हीति ॥ क्रूरः मन्मथोद्दीपकत्वात् । अत्र चकारो द्रष्टव्यः ॥ ३५ ॥ अमी इति ॥ ततस्ततः तत्र तत्र प्रदेशे । पवनोद्धूतैः अत एव स्पष्टदृष्टशुभ्रनालजालत्वात् स्फाटिकैर्गवाक्षैरिव स्थितैः । यद्वा स्फाटिकैः स्फटिकप्रधानैः चन्द्रार्कपरम्परायास्तत्तुल्यत्वादिति भावः । अनेन भगवत्कृपाप्रवर्तितविविधकर्मपरा उच्यन्ते॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अमी इति ॥ पक्षैर्बर्हैः ।

अपश्यतस्तां दयितां पश्यतो रुचिरद्रुमान् ॥ ममायमात्मप्रभवो भूयस्त्वमुपयास्यति ॥ ३३ ॥ अदृश्यमाना वैदेही शोकं वर्धयते मम ॥ दृश्यमानो वसन्तश्च स्वेदसंसर्गदूषकः ॥ ३४ ॥ मां ह्यद्य मृगशावाक्षी चिन्ताशोकबलात्कृतम् ॥ सन्तापयति सौमित्रे क्रूरश्चैत्रो वनानिलः ॥ ३५ ॥ अमी मयूराः शोभन्ते प्रनृत्यन्तस्ततस्ततः ॥ स्वैः पक्षैः पवनोद्धूतैर्गवाक्षैः स्फाटिकैरिव ॥ ३६ ॥ शिखिनीभिः परिवृतास्त एते मदमूर्छिताः ॥ मन्मथाभिपरीतस्य मम मन्मथवर्धनाः ॥ ३७ ॥ पश्य लक्ष्मण नृत्यन्तं मयूरमुपनृत्यति ॥ शिखिनी मन्मथार्तैषा भर्तारं गिरिसानुषु ॥ ३८ ॥ तामेव मनसा रामां मयूरोऽप्युपधावति ॥ वितत्य रुचिरौ पक्षौ रुतैरुपहसन्निव ॥ ३९ ॥ ॥ ॥

बर्हाणां स्फाटिकगवाक्षसाम्यं नर्तनावस्थायाम् अन्तरान्तरा विततोर्ध्वशुभ्रनालतया ॥ ३६ ॥ शिखिनीभिरिति ॥ शिखिनीभिः मयूरस्त्रीभिः । परिवृताः । अत एव मदमूर्च्छिताः मदव्याप्ताः । त एते पूर्वश्लोकोक्ता एते शिखिनः । मन्मथाभिपरीतस्य पूर्वमेव मन्मथाभिव्याप्तस्य । मम पुनर्मन्मथवर्धनाः । अन्यरतिदर्शनस्य उद्दीपनत्वादिति भावः । सशिष्यभक्तदर्शनं मे सर्वत्र भक्त्युत्पादनव्यामोहं जनयतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ पश्येत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ नृत्यन्तं स्वयं लीलारसप्रवृत्तं भर्तारं प्रति मन्मथार्ता रत्यर्थं तमाक्रष्टुकामा । शिखिनी उपनृत्यति । तामेव रामां कान्ताम् । मनसा उपधावति । समीपमागन्तुमिच्छतीत्यर्थः । उपधावनं च रत्यर्थमिति द्योतयति—वितत्येति । रुतैः रतिकूजितैः । उपलक्षितः ।

पक्षविस्तारणं च रत्यर्थव्यापारः। उपहसन्निव प्रसन्नमुख इत्यर्थः। यद्वा कान्ताविरहिणं मामुपहसन्निवेत्युत्प्रेक्षा। अत्र शिष्याचार्ययोरन्योन्यप्रावण्यमुच्यते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ मयूरस्येति ॥ वने उपभोगयोग्ये देशे रावणः सीतां हृतवान्। नतु नगर इति हार्दो भावः। न हृता अस्य भाग्यवशादिति भावः। तस्मादित्यादि। एतादृशरम्यदेशकालेषु धन्याः कान्ताभिः क्रीडन्तीति भावः ॥ ४० ॥ अमुमेवाशयमुद्घाटयति–मम त्विति ॥ विना। सीतयेति शेषः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ ममेति ॥ विना सीतयेति शेषः। अस्य श्लोकस्य ममाप्येवमित्येतच्छ्लोकानन्तरावस्थानमुचितम्। वनदुर्गवर्णनप्रकरणस्वारस्यात् ॥ ४१ ॥ पश्येति ॥ सम्यग्रागः संरागः तम्। कान्तानुरागमित्यर्थः। तिर्यग्योनिगतेषु तिर्यग्योनिजातेषु। यदेषेति। लोके

मयूरस्य वने नूनं रक्षसा न हृता प्रिया ॥ तस्मान्नृत्यति रम्येषु वनेषु सह कान्तया ॥ ४० ॥ मम
त्वयं विना वासः पुष्पमासे सुदुःसहः ॥ ४१ ॥ पश्य लक्ष्मण संरागं तिर्यग्योनिगतेष्वपि॥ यदेषा शि-
खिनी कामाद्भर्तारं रमतेन्तिके ॥ ४२ ॥ ममाप्येवं विशालाक्षी जानकी जातसंभ्रमा ॥ मदनेना-
भिवर्तेत यदि नापहृता भवेत् ॥ ४३ ॥ पश्य लक्ष्मण पुष्पाणि निष्फलानि भवन्ति मे ॥ पुष्प-
भारसमृद्धानां वनानां शिशिरात्यये ॥ ४४ ॥ रुचिराण्यपि पुष्पाणि पादपानामतिश्रिया ॥ निष्फलानि
महीं यान्ति समं मधुकरोत्करैः ॥ ४५ ॥ ॥ ॥ ॥

स्त्रियं पुमाननुवर्तते न तु स्त्री पुरुषम् अतोतीवास्याः कामः। अहो वसन्तवैभव इति भावः ॥ ४२ ॥ ममाप्येवमिति ॥ विशालाक्षी मदवलोकनविस्फारितेक्षणा। जातसंभ्रमा जातत्वरा। यदि नापहृता भवेत्। तदा मामेवाभिवर्तेत। अत्र चापलं नाम संचारीभावः ॥४३॥ पश्येति ॥ शिशिरात्यये वसन्ते। पुष्पभारसमृद्धानां पुष्पाणि अमितानि पुष्पाणीत्यर्थः। संसारिदुःखं पश्यतो मे ज्ञानिलाभोऽकिंचित्कर इव भातीत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ पुष्पभारेति। समं मधुकरोत्करैरित्यन्तेन पुष्पभाराणां मकरन्दनिर्भरत्वं सूचितम् ॥ ४४ ॥ उक्तमर्थं विशिष्य दर्शयति–रुचिराण्यपीति ॥ अतिश्रिया अत्यन्तकान्त्या। रुचिराण्यपि अस्मदनुप्रयोजनान्निष्फलानि भवन्ति। निर्भरमकरन्दभरिततया मधुकरसमूहैः समं महीं यान्ति ॥ ४५ ॥ ॥

वदन्तीति ॥ शकुनाः मम कामोन्मादकराः सन्तः अन्योन्यमाह्वयन्त इव । कलं मधुरम् । रावं वदन्ति । शब्दं कुर्वन्तीत्यर्थः । मम कामोन्मादकरणार्थं संघीभवितुमन्योन्यमाह्वयन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । अनेन स्वदयोत्तम्भकज्ञानिव्यापार उक्तः ॥ ४६ ॥ वसन्त इति ॥ शोचति शोचेत् ॥ ४७ ॥ गूढदेशप्रापणेन तद्देशे वसन्तप्रसङ्गाभावान्न तस्याः शोकप्रसक्तिरित्याशङ्क्य वसन्ताभावेपि मां विना न जीवितं धारयिष्यतीत्याह—नूनमिति ॥ ४८ ॥ वसन्तप्राप्तिमङ्गीकृत्याह—अथ वेति ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ वसन्तगुणोपलम्भनपक्षे मदनातुरा परैर्भर्त्सिता च सा कामवस्थां प्रपद्यत इति संशयेना-

वदन्ति रामं मुदिताः शकुनाः संघशः कलम् ॥ आह्वयन्त इवान्योन्यं कामोन्मादकरा मम ॥ ४६ ॥ वसन्तो यदि तत्रापि यत्र मे वसति प्रिया ॥ नूनं परवशा सीता सापि शोचत्यहं यथा ॥ ४७ ॥ नूनं न तु वसन्तोऽयं देशं स्पृशति यत्र सा ॥ कथं ह्यसितपद्माक्षी वर्तयेत्सा मया विना ॥ ४८ ॥ अथ वा वर्तते तत्र वसन्तो यत्र मे प्रिया ॥ किं करिष्यति सुश्रोणी सा तु निर्भर्त्सिता परैः ॥ ४९ ॥ श्यामा पद्मपलाशाक्षी मृदुपूर्वाभिभाषिणी ॥ नूनं वसन्तमासाद्य परित्यक्ष्यति जीवितम् ॥ ५० ॥ दृढं हि हृदये बुद्धिर्मम संप्रति वर्तते ॥ नालं वर्तयितुं सीता साध्वी मद्विरहं गता ॥ ५१ ॥ मयि भावस्तु वैदेह्यास्तत्त्वतो विनिवेशितः ॥ ममापि भावः सीतायां सर्वथा विनिवेशितः ॥ ५२ ॥ एष पुष्पवहो वायुः सुखस्पर्शो हिमावहः ॥ तां विचिन्तयतः कान्तां पावकप्रतिमो मम ॥ ५३ ॥ ॥

ह—अथ वेति ॥ ४९ ॥ श्यामेति ॥ श्यामा यौवनमध्यस्था ॥ ५० ॥ उक्तमर्थं सहेतुकं द्रढयति—दृढं हीति ॥ अस्यान्ते इतिकरणं द्रष्टव्यम् । वर्तयितुं जीवितुम् । नालं न समर्था ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ साध्वी विरहं गतेति च विशेषणद्वयम् हेतुगर्भितम् ॥ ५१ ॥ अत्र हेतुमाह—मयीति ॥ भावोऽनुरागः । तत्त्वतः एकतत्त्वतया सर्वथा । न चास्य माता न पिता न चान्यः स्नेहाद्विशिष्टोऽस्ति मया समो वेत्युक्तप्रकारेण । अनेन स्वस्य जीवसंबन्धः स्वाभाविक उक्तः ॥ ५२ ॥ एवं वसन्तोद्दीपनतामुक्त्वा मलयमारुतोद्दीपनतामाह—एष इत्यादिना ॥ पुष्पवहः पुष्पगन्धवहः । अनेन सौरभ्यमुक्तम् । सुखस्पर्श इत्यनेन मान्द्यम् । हिमावहः हिमवत्त्वावह इति शैत्यम् । तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गका इत्यमरः । तां विचिन्तयतः विरहिणः

इत्यर्थः । पावकप्रतिमः । सन्तापकर इत्यर्थः ॥५३॥ उक्तमर्थं विवृणोति—सदेति ॥ आभ्यां संसारिण्यकिंचित्करी स्वदया स्वस्याप्यसह्येत्युच्यते ॥५४॥ मध्ये यत्किंचिदाश्वसनं दृष्टमनुवदति द्वाभ्याम्—तामिति ॥ तदा प्रथमदर्शनकाले सीताया वियोगपूर्वकाले वा । वायसः पक्षी । विहङ्गः आकाशगतः सन् । यः प्रणदितः परुषं वाशितवान् । सः इदानीं तां विना तद्विरहावस्थायां पादपगतः सन् प्रहृष्टं यथा तथा अभिनर्दति । पूर्वमाकाशगतः सन् परुषनादेन तद्विश्लेषं सूचितवान् । इदानीं पादपगतः सन् प्रहृष्टनादेनास्याः संश्लेषं सूचयतीत्यर्थः ॥ ५५॥ एतदेव विवृणोति—एष इति ॥ तत्र तदानीम् । प्रतिहारकः वियोजकः सन् । आभ्यां यादृच्छिकप्रासङ्गिकसुकृतदर्शनमुक्तम् ॥५६॥ पश्येति ॥ अनेन परमपदे ज्ञानप्रधाने सामगायिनां नित्यमुक्तानां

सदा सुखमहं मन्ये यं पुरा सह सीतया ॥ मारुतः स विना सीतां शोकं वर्धयते मम ॥ ५४ ॥ तां विना स विहङ्गो यः पक्षी प्रणदितस्तदा ॥ वायसः पादपगतः प्रहृष्टमभिनर्दति ॥ ५५ ॥ एष वै तत्र वैदेह्या विहगः प्रतिहारकः ॥ पक्षी मां तु विशालाक्ष्याः समीपमुपनेष्यति ॥ ५६ ॥ पश्य लक्ष्मण सन्नादं वने मदविवर्धनम् ॥ पुष्पिताग्रेषु वृक्षेषु द्विजानामुपकूजताम् ॥ ५७ ॥ विक्षिप्तां पवनेनैतामसौ तिलकमञ्जरीम् ॥ षट्पदः सहसाभ्येति मदोद्धूतामिव प्रियाम् ॥ ५८ ॥ कामिनामयमत्यन्तमशोकः शोकवर्धनः ॥ स्तबकैः पवनोत्क्षिप्तैस्तर्जयन्निव मां स्थितः ॥ ५९ ॥ अमी लक्ष्मण दृश्यन्ते चूताः कुसुमशालिनः ॥ विभ्रमोत्सिक्तमनसः साङ्गरागा नरा इव ॥ ६० ॥

स्थितिरुक्ता ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ पश्येति ॥ सन्नादं पश्य शब्दं शृण्वित्यर्थः ॥५७॥ विक्षिप्तामिति ॥ पवनेन विक्षिप्तां कम्पितां प्रियामिव स्थितां तिलकमञ्जरीं षट्पदः भृङ्गोऽभ्येति । अनेन भगवद्दयाविषयभूतस्योत्तरक्षणे द्वयप्राप्तिर्भवितेत्युच्यते ॥५८॥ कामिनामिति ॥ कामिनां विरहिणाम् । शोकवर्धनः दुःखवर्धनस्वभावः । स्वभावतो दुष्टप्रकृतिरित्यर्थः । अशोकः पवनोत्क्षिप्तैः वायुना पत्राणां बहिश्चालितैः स्तबकैः मां तर्जयन्निव स्थितः । त्वत्संहारार्थमिमे ततबाणाः पञ्चबाणेन स्थापिता इति भीषयन्निव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । संसारिणमनुजीवयन्तं मां ज्ञानिनो लज्जितं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥५९॥ पुनरपि ज्ञानिनां समृद्धिं दर्शयन्वर्णयति—अमी इत्यादिना ॥ कुसुमशालिनः अत एव साङ्गरागाः । विभ्रमोत्सिक्तमनसः विलासगर्वितमनसः । रागिण इति यावत् । नरा इव भान्ति ॥६०॥

सौमित्र इति ॥ स्पष्टम् ॥६१॥ इमानीति । नलिनानि रक्तोत्पलानि । जले तरुणसूर्यवत् प्रतितरङ्गं प्रतिफलितबालसूर्यवत् ॥६२॥ विरजाद्दष्ट्या पम्पां वर्णयति—एषेत्यादिभिः चतुर्भिः ॥ सौगन्धिकं तु कह्लारमित्यमरः । शोभत इति शेषः ॥ ✳ रामानुजीयम् ✳ पम्पा सौगन्धिकान्वितेति पाठः ॥ ६३ ॥ जल इति ॥ पङ्कजैरभिसंवृतेत्यन्वयः ॥ ६४ ॥ चक्रवाकेति ॥ चित्रप्रस्थवनान्तरा चित्रतीरवनपरिधाना । अन्तरं परिधानम् ॥ ६५ ॥ पवनेति ॥ पवनाहितवेगाभिः पवनोत्पादितवेगाभिः । ताड्यमानानि कशाभिस्ताड्यमानानीव ॥६६॥ एवं पम्पादर्शनजकामोद्रेकमरत्यवस्थया दर्शयति—पद्मेति ॥ स

सौमित्रे पश्य पम्पायाश्चित्रासु वनराजिषु ॥ किन्नरा नरशार्दूल विचरन्ति ततस्ततः ॥ ६१ ॥ इमानि शुभगन्धीनि पश्य लक्ष्मण सर्वशः ॥ नलिनानि प्रकाशन्ते जले तरुणसूर्यवत् ॥ ६२ ॥ एषा प्रसन्नसलिला पद्मनीलोत्पलायुता ॥ हंसकारण्डवाकीर्णा पम्पा सौगन्धिकायुता ॥ ६३ ॥ जले तरुणसूर्याभैः षट्पदाहतकेसरैः ॥ पङ्कजैः शोभते पम्पा समन्तादभिसंवृता ॥ ६४ ॥ चक्रवागयुता नित्यं चित्रप्रस्थवनान्तरा ॥ मातङ्गमृगयूथैश्च शोभते सलिलार्थिभिः ॥६५॥ पवनाहितवेगाभिरूर्मिभिर्विमलेऽम्भसि ॥ पङ्कजानि विराजन्ते ताड्यमानानि लक्ष्मण ॥ ६६ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षीं सततं पङ्कजप्रियाम् ॥ अपश्यतो मे वैदेहीं जीवितं नाभिरोचते ॥ ६७ ॥ अहो कामस्य वामत्वं यो गतामपि दुर्लभाम् ॥ स्मारयिष्यति कल्याणीं कल्याणतरवादिनीम् ॥ ६८ ॥ शक्यो धारयितुं कामो भवेदद्यागतो मया ॥ यदि भूयो वसन्तो मां न हन्यात्पुष्पितद्रुमः ॥ ६९ ॥ यानि स्म रमणीयानि तया सह भवन्ति मे ॥ तान्येवाऽरमणीयानि जायन्ते मे तया विना ॥ ७० ॥ ॥ ॥

एकाकी न रमेतेतिवद्विरजातीरवासो मे न रोचत इति लक्ष्मणायाभिव्यनक्ति ॥ ६७ ॥ अहो इति ॥ वामत्वं वक्रत्वम् । गतां दूरगताम् । स्मारयिष्यति स्मारयति । कल्याणतरवादिनीं शुभतरवचनशीलाम् । मृगमाहरेति चरमश्रुतमेव वाक्यमस्य हृदये वर्तते ॥ ६८ ॥ शक्य इति ॥ अद्यागतः इदानीं वर्तमानः । पुष्पिताः द्रुमाः येन स पुष्पितद्रुमः । सर्वथा कामो दुःसह इति उच्यते ॥ ६९ ॥ भोग्यस्य वसन्तस्य कुतो बाधकत्वं तत्राह—यानीति॥७०॥

पद्मेति ॥ नेत्रकोशाभ्यां नेत्रदलाभ्याम् । सीतानेत्रे स्मारयित्वा सन्तापयन्तीत्यर्थः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ पद्मकोशपलाशानि पद्ममुकुलोपरिदलानि । नेत्रकोशाभ्यां नेत्रकोशशब्देन नेत्रपिधानभूतपक्ष्मप्रदेश उच्यते ॥ ७१ ॥ सर्वप्राणिनां प्राणहेतुर्वायुरेवास्मत्सर्वस्वापहारं कुरुत इत्याह—पद्मकेसरेति ॥ पद्मकेसरसंसृष्टः । धूलीकरणं वायुकार्यम् । तथा च सर्वप्राणहेतुरेव सर्वधूलीकरणप्रवृत्तः । सर्वसंहारप्रवृत्त इत्यर्थः । यद्वा पद्माविरहात् पद्मकेसराणि प्रतिकूलानि सन्ति वायोः साहाय्यं कुर्वन्ति । पादारुन्तुदमेव पङ्कजरज इति स्वजनसहजबाधकं कथं नास्मद्बाधकम् । राजसप्रकृतित्वादस्मानपि बाधितुमुपक्रमते । केसरशब्देन तत्स्थरजसोऽत्र विवक्षितत्वात् । किञ्जल्कानामानयनायोगात् । एतन्मूलं कण्टकिसंसर्गः । पद्मकेसरसंसृष्टः । नायं वातः । किंतु केसरी । सिंहः इत्यपि ध्वनिः । यद्वा पद्मकेसरैः संसृष्टः । स्वयमेव संहारक्षमः । तदुपरि ससहायः । यद्वा रूपवान् ह्यसहायशूरः रूपरहितोयं कथं न सहायमपेक्षेत । रूपवान् दृढशरीर इत्यपि ध्वनिः । वायुर्बाधकश्चेत्त्वया पूर्वमेव परिहृत्य वर्तितव्यं तत्राह । वृक्षान्तरविनिःसृतः । दूरे दृष्ट्वा परिहर्तुं शक्यते । वृक्षषण्डे पूर्वमात्मानं सङ्गोप्य स्थित्वा झटिति विनिर्गतः । यद्वा यथा राजकुमारः सौकुमार्येण

पद्मकोशपलाशानि दृष्ट्वा दृष्टिर्हि मन्यते ॥ सीताया नेत्रकोशाभ्यां सदृशानीति लक्ष्मण ॥७१॥ पद्मकेसरसंसृष्टो वृक्षान्तरविनिःसृतः ॥ निःश्वास इव सीताया वाति वायुर्मनोहरः ॥ ७२ ॥

छायामार्गेणागच्छति तथायमपीत्यर्थः । यद्वा मन्मथतापेन विश्रमाय तरुच्छायमपि नाश्रयितुं क्षमते । यदि तेऽहं बाधकः तर्हि दूरादपसरेत्यत्राह । निःश्वास इव सीतायाः । पूर्वपरिचितवदनभासमानतया परिहर्तुमपि न शक्नोमि । यद्वा सीता निःश्वासतुल्यतया सात्र किं वृक्षमूले निलीना समागच्छतीति चापलातिशयेनान्यत्र न चलितुं शक्नोमि । सुरभिनिःश्वसिते दधतस्तृषामिति निःश्वासस्य सौरभ्यं कविभिरुक्तम् । यद्वा न केवलमनिलः सपरिकर एव बाधते । किं तु स्मारकतयापि वाति न कदाचिदायाति । सर्वदा याति । सकलमपि काननं सविलासं संचरति । यद्वा । वाति । "वा, गतिगन्धनयोः" स्वार्जितगन्धेन सर्वान् परवशीकरोति । एतादृशबाधकोपि नयः कश्चिदित्याह । वायुः सर्वोज्जीवनहेतुः । यद्वा भीषास्माद्वातः पवत इति मत्तो भीतो मां भर्त्सयति । बाधनप्रकारमाह मनोहरः । आन्तरमपि पदार्थमपहरति । पद्मकेसरसंसृष्ट इत्यनेन शैत्यमुक्तम् । वृक्षान्तरविनिःसृत इत्यनेन मान्द्यम् । निःश्वास इव सीताया इति सौरभ्यम् । यद्वा पद्मकेसरसंसृष्ट इत्यनेन चोरसमाभिरुच्यते । स्वस्वरूपापरिज्ञानाय भीरुजनभीषणाय च भस्मोद्धूलितवदनः समायाति । वृक्षान्तरविनिःसृतः । पथिकानां स्वसमीपागमनपर्यन्तं गूढतया स्थित्वा तेषु समीपमागतेषु

सपदि समुत्तिष्ठन्निव भाति । निःश्वास इव सीतायाः चिरपरिचित इव सरससँल्लापविशेषैः कस्ते ग्रामः किं ते नामेति संभाषमाण इव स्थितः वाति । धनस्य हस्तगतिपर्यन्तं निःस्पृहतया ततस्ततः संचरन्निव स्थितः । वायुः चौर्यं दृष्ट्वा केनचित् ग्रहीतुमुद्युक्तश्चेल्लाघवेन हस्तग्रहणानर्हः । मनोहरः । नापाततोपाहरत् । अपि तु सुगुप्तमपि । अनेन निर्हेतुकहरिदयाप्रवाह उपवर्ण्यते । पद्मकेसरसंसृष्टः । ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोरिति ह्रस्वः । पद्मायाः कैसरैः तत्तुल्यानुरागैः संसृष्टः । पुरुषकारभूतलक्ष्मीप्रणयप्रवृत्त इत्यर्थः ॥ पितेव त्वत्प्रेयान् जनविपरिपूर्णागसि जने हितस्रोतोवृत्त्या भवति च कदाचित्कलुषधीः । किमेतन्निर्दोषः क इह जगतीति त्वमुचितरुपायैर्विस्मार्य स्वजनयसि माता तदसि नः ॥ वृक्षान्तरविनिःसृतः ऊर्ध्वमूलमधः-

सौमित्रे पश्य पम्पाया दक्षिणे गिरिसानुनि ॥ पुष्पितां कर्णिकारस्य यष्टिं परमशोभनाम् ॥ ७३ ॥ अधिकं शैलराजोयं धातुभिः सुविभूषितः ॥ विचित्रं सृजते रेणुं वायुवेगविघट्टितम् ॥ ७४ ॥ गिरिप्रस्थास्तु सौमित्रे सर्वतः संप्रपुष्पितैः ॥ निष्पत्रैः सर्वतो रम्यैः प्रदीप्ता इव किंशुकैः ॥ ७५ ॥ पम्पातीररुहाश्चेमे संसक्ता मधुगन्धिनः ॥ मालतीमल्लिकाषण्डाः करवीराश्च पुष्पिताः ॥ ७६ ॥ केतक्यः सिन्धुवाराश्च वासन्त्यश्च सुपुष्पिताः ॥ माधव्यो गन्धपूर्णाश्च कुन्दगुल्माश्च सर्वशः ॥ ७७ ॥ चिरिबिल्वा मधूकाश्च वञ्जुला वकुलास्तथा ॥ चम्पकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाः सुपुष्पिताः ॥ ७८ ॥ ॥ ॥

शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययमिति वृक्षत्वेनोक्ते संसारमण्डले प्रवृत्तः । निःश्वास इव सीतायाः । स्त्रीप्रायमितरत्सर्वमिति परतन्त्रतया स्त्रीतुल्यानां लोकानाम् आश्वासको धारकश्चेत्यर्थः । वाति अनवरतं प्रवहति । वायुः सार्वत्रिकः । मनोहरः मानसिकसकलकल्मषहरः । (द्रविडोपनिषद्व्याख्याकारैर्व्याख्यातोयं श्लोकः) ॥ ७२ ॥ अथ विरजाया अर्वाक्प्रदेशवर्तिनां राजसतामससात्त्विकभेदभिन्नानां चेतनानां स्वरूपं स्वकटाक्षविषयभूतं दर्शयति—सौमित्र इत्यादिना ॥ दक्षिण इत्यनेन पम्पादक्षिणतीरं क्रमेण प्रविष्ट इत्यवगम्यते । अनेन कर्णिकारवर्णनेन सत्यलोकादिषु जृम्भमाणा राजसी वृत्तिरुच्यते । यष्टिं लताम् ॥ ७३ ॥ अधिकमिति ॥ अनेन ऋश्यमूकसमीपगमनं द्योतितम् । रजोवर्धक लोक उक्तः ॥ ७४ ॥ गिरीति ॥ प्रदीप्ताः ज्वलिताः ॥ ७५ ॥ पम्पेत्यादिसार्धसप्तश्लोकाः । इमे उपशोभन्त इत्यन्वयः । तदुपरि दृश्यन्त इत्यन्वयः । संसक्ताः अविरलाः । मधुगन्धिन इति सर्वविशेषणम् । लिङ्गवचनविपरिणामः कार्यः । एवं पुष्पितपद-

मपि । पम्पातीररुहा इमे मालत्यादयः पदार्था उपशोभन्ते इत्येकोन्वयः । मालती जातिः । मल्लिकाषण्डाः मल्लिकासमूहाः । करवीराः प्रसिद्धाः । सिन्धुवाराः निर्गुण्ड्यः । वासन्त्यः पीतवर्णपुष्पाः लताः । अत्र पीतायाम् वासन्ती हेमपुष्पिकेति वैजयन्ती । माधव्यः अतिमुक्तलताः । गन्धेन पूर्णाः गन्धपूर्णाः । कुन्दानां गुल्माः कक्षाः कुन्दगुल्माः । चिरिबिल्वाः नक्तमालाः । मधूकाः मधुद्रुमाख्या वृक्षाः । वञ्जुलाः वेतसाः । वकुलाः प्रसिद्धाः । तिलकाः क्षुरकाः । नागवृक्षाः नागकेसराः । नीपाः जलकदम्बाः । वरणाः वरणवृक्षाः । खर्जूराः प्रसिद्धाः । पद्मकाः पद्मपर्ण्याख्या वृक्षविशेषाः । लोध्राः शाबरवृक्षाः सिंहकेसरपिञ्जराः । सिंहकेसरवर्णा इत्यर्थः । अङ्कोलाः निकोचकाः । कुरण्टाः पीतवर्णपुष्पा महासहाख्या गुल्माः ।

नीपाश्च वरणाश्चैव खर्जूराश्च सुपुष्पिताः ॥ ७९ ॥ पद्मकाश्चोपशोभन्ते नीलाशोकाश्च पुष्पिताः ॥ ७९ ॥ लोध्राश्च गिरिपृष्ठेषु सिंहकेसरपिञ्जराः॥ अङ्कोलाश्च कुरण्टाश्च पूर्णकाः पारिभद्रकाः ॥ ८० ॥ चूताः पाटलयश्चैव कोविदाराश्च पुष्पिताः ॥ मुचुलिन्दार्जुनाश्चैव दृश्यन्ते गिरिसानुषु ॥८१॥ केतकोद्दालकाश्चैव शिरीषाः शिंशुपा धवाः॥ शाल्मल्यः किंशुकाश्चैव रक्ताः कुरवकास्तथा॥ तिनिशा नक्तमालाश्च चन्दनाः स्पन्दनास्तथा ॥ ८२॥ पुष्पितान् पुष्पिताग्राभिर्लताभिः परिवेष्टितान्॥ द्रुमान् पश्येह सौमित्रे पम्पाया रुचिरान् बहून् ॥ ८३ वातविक्षिप्तविटपान् यथासन्नान् द्रुमानिमान् ॥ लताः समनुवर्तन्ते मत्ता इव वरस्त्रियः॥ ८४ ॥ ॥ ॥

पूर्णकाः शाल्मलिभेदा वृक्षविशेषाः । पारिभद्रकाः निम्बाः । पाटलयः इकारान्त आर्षः । कोविदाराः युगपत्रकाख्या वृक्षाः । मुचुलिन्दाः नारङ्गवृक्षाः । अर्जुनाः ककुभवृक्षाः । केतकानि हेमवर्णपुष्पाणि इति पूर्वस्माद्विशेषः । उद्दालकाः श्लेष्मातकवृक्षाः । शिरीषाः कपीतनाख्या वृक्षाः । शिंशुपाः भस्मगर्भाख्या वृक्षाः । धवाः मधुराख्या वृक्षविशेषाः । कुरबकाः रक्तवर्णपुष्पा महासहाख्या गुल्माः । रक्तपदं विस्पष्टार्थम् । तिनिशाः नेमिद्रुमाः । नक्तमालाः चिरिबिल्वभेदाः । चन्दनाः प्रसिद्धाः । स्पन्दनाः वृक्षविशेषाः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ पुष्पितानिति ॥ पम्पायाः । संबन्धिन इति शेषः ॥ ८३ ॥ वातेति ॥ वातविक्षिप्तविटपान् वायुविधूतशाखानिति तात्कालिककान्तिविशेषोक्तिः । यथासन्नान् यथा संस्प्रष्टुं शक्यते तथा आसन्नान् । समीपवर्तिन इत्यर्थः । इयता ग्रन्थेन विषयान्तरप्रवणाः प्राकृताः उक्ताः ॥ ८४ ॥ ॥

पादपात्पादपमिति ॥ कच्छात् कच्छमित्यपि ज्ञेयम्। नैकरसास्वादः अनेकमधुरसकवलनेन। संमोदितः संजातसंमोद इव ॥ ८५ ॥ केचिदिति ॥ पर्याप्तकुसुमा इत्यनेन मुकुलाल्पत्वम्। मुकुलसंवीताः मुकुलैः समन्तात् वेष्टिता इत्यनेन विकसितपुष्पस्वल्पत्वं चावगम्यते। श्यामवर्णाः वृन्तवर्णेनेति भावः। आबभुः आभान्ति। लडर्थे लिट् ॥८६॥ इदमिति ॥ मृष्टं रम्यम्। स्वादु रसवत्। रागमत्तः अभिनवपुष्पकुतूहलाकुल इत्यर्थः। अवलीयते सक्तो भवति ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मधुलिप्सया पुष्पात्पुष्पान्तरं गच्छन्तं मधुकरं विलोक्योत्प्रेक्षते–इदमिति ॥ ८७ ॥ पुनर्मधुकरस्य चापलं दर्शयति–निलीयेति ॥ निलीय क्वचित् पुष्पे क्षणमात्रं स्थित्वा। पुष्पान्तरे भूयसीमिव मधुसमृद्धिं दृष्ट्वा तत्क्षणादन्यत्र पुष्पे

पादपात्पादपं गच्छन् शैलाच्छैलं वनाद्वनम् ॥ वाति नैकरसास्वादः संमोदित इवानिलः ॥८५॥ केचित्पर्याप्तकुसुमाः पादपा मधुगन्धिनः ॥ केचिन्मुकुलसंवीताः श्यामवर्णा इवाबभुः ॥ ८६ ॥ इदं मृष्टमिदं स्वादु प्रफुल्लमिदमित्यपि ॥ रागमत्तो मधुकरः कुसुमेष्ववलीयते ॥८७॥ निलीय पुनरुत्पत्य सहसान्यत्र गच्छति ॥ मधुलुब्धो मधुकरः पम्पातीरद्रुमेष्वसौ ॥ ८८ ॥ इयं कुसुमसंघातैरुपस्तीर्णा सुखाकृता ॥ स्वयं निपतितैर्भूमिः शयनप्रस्तरैरिव ॥ ८९ ॥ विविधा विविधैः पुष्पैस्तैरेव नगसानुषु ॥ विकीर्णैः पीतरक्ता हि सौमित्रे प्रस्तराः कृताः ॥ ९० ॥ हिमान्ते पश्य सौमित्रे वृक्षाणां पुष्पसंभवम् ॥ ९१ ॥ ॥ ॥

गच्छति। एवं सर्वत्रेति ज्ञापयितुं पम्पातीरद्रुमेष्वित्युक्तम् ॥ ८८ ॥ इयमिति ॥ इयं भूमिः। स्वयं निपतितैः। अतिसुकुमारैरित्यर्थः। कुसुमसंघातैः उपस्तीर्णा व्याप्ता सती। शयनप्रस्तरैः शयनास्तरणैरिव सुखाकृता सुखावहा कृता ॥ ८९ ॥ विविधा इति ॥ नगसानुषु विकीर्णैः विविधैः इतस्ततः स्वयं पतितैः पुष्पैः। विविधाः प्रस्तराः कृता हीत्युत्प्रेक्षा। विविधा इत्यस्य विवरणं पीतरक्ता इति। इदमुपलक्षणम्। नानावर्णा इत्यर्थः। क्वचित्पीतवर्णचम्पकादिपुष्पाणि पतितानि हेममयपर्यङ्क इव भवति। क्वचिद्रक्तवर्णकर्णिकारादिपुष्पाणि पतितानि पट्टवस्त्ररचिततलिमानीव। इत्येवं नानावर्णनानाशय्या इव भान्तीति भावः ॥ ९० ॥ हिमान्त इत्यर्धम् ॥ हिमान्ते वसन्ते। वृक्षाणां पुष्पसंभवं पुष्पसमृद्धिं वक्ष्यमाणस्य संक्षेपेणोक्तिः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ हिमान्ते शिशिरादौ वृक्षाणां यः पुष्पसंभवोऽस्ति तम्। अस्मिन् काले पश्येत्यर्थः ॥ ९१ ॥ ॥

पुष्पेति ॥ पुष्पमासे वसन्ते । संघर्षात् पुष्पिता अमी तरवः षट्पदनादिताः सन्तः परस्परमाह्वयन्त इव । यूयं वयमिव न पुष्पिता इत्यन्योन्यं भृङ्गरवेण व्याजेन वदन्तीवेत्युत्प्रेक्षा । अर्धत्रयमेकान्वयम् वा । आह्वयन्त इवेत्युक्त्वा कुसुमोत्तंसविटपाः पूर्वोक्ताः तरवः बहु अधिकं शोभन्त इति ॥९२॥ एष इति ॥ काममुद्दीपयन् । अन्यरतिदर्शनस्य उद्दीपकत्वादिति भावः ॥ ९३ ॥ मन्दाकिन्या इति ॥ यदिदं पम्पायाः रूपम् एवं मन्दाकिन्याश्च मनोहरम् रूपम् । कथमेतत्साद्दश्यं तस्या इत्यत्राह—स्थान इति । मनोरमाः जगति विख्याताः तस्या गुणाः स्थाने युक्ताः ॥ ९४ ॥ यदीति ॥ ननु परपुरुषेणापहृता कथं रतये प्रार्थ्यते तत्राह—साध्वीति । वसेमहि । भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यते । अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः

पुष्पमासे हि तरवः संघर्षादिव पुष्पिताः ॥ आह्वयन्त इवान्योन्यं नगाः षट्पदनादिताः ॥ कुसुमोत्तंसविटपाः शोभन्ते बहु लक्ष्मण ॥ ९२ ॥ एष कारण्डवः पक्षी विगाह्य सलिलं शुभम् ॥ रमते कान्तया सार्धं काममुद्दीपयन्मम ॥ ९३ ॥ मन्दाकिन्यास्तु यदिदं रूपमेवं मनोहरम् ॥ स्थाने जगति विख्याता गुणास्तस्या मनोरमाः ॥ ९४ ॥ यदि दृश्येत सा साध्वी यदि चेह वसेमहि ॥ स्पृहयेयं न शक्राय नायोध्यायै रघूत्तम ॥ ९५ ॥ न ह्येवं रमणीयेषु शाद्वलेषु तया सह ॥ रमतो मे भवेच्चिन्ता न स्पृहान्येषु वा भवेत् ॥ ९६ ॥ अमी हि विविधैः पुष्पैस्तरवो रुचिरच्छदाः ॥ काननेस्मिन् विना कान्तां चित्तमुन्मादयन्ति मे ॥ ९७ ॥

स्वपतश्च ते ॥ इत्युक्तवता त्वया सह वसेमेत्याशयेन बहुवचनम् । शक्राय शक्रत्वाय । ऐश्वर्ये इन्द्रत्वस्य प्राथमिकत्वात्तथोक्तम् । रुच्यर्थानां प्रीयमाणः इति चतुर्थी । उत्तमं पुरुषं प्रति नासत्यमुच्यत इत्याशयेन रघूत्तमेत्युक्तिः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ यदि चेह वसेन्मयि । मयि मत्समीपे ॥ ९५ ॥ उक्तेर्थे हेतुमाह—नहीति ॥ रमतः रममाणस्य । हि यस्मात् । चिन्ता न भवेत् अयोध्यायाः अलाभकृता चिन्ता न स्यात् । अन्येषु शक्रत्वादिषु । रहस्यप्येवंविधमानुषत्वभावनानुरूपं वचनं योगिनो बुध्येरन्निति ॥ ❀ रामानुजीयम् ॥ ❀ नहीति ॥ न स्पृहान्येषु वा भवेदिति सम्यक् । अन्येषु ब्रह्मलोकादिषु ॥ ९६ ॥ अमी इति ॥ विना वर्तमानस्येति शेषः ॥ ९७ ॥ ॥ ॥ ॥

पश्येत्यादिसार्धश्लोकः। पुष्करैः पद्मैः। आयुतां व्याप्ताम्। कारण्डवाः जलकाकाः। प्लवैः जलकुक्कुटैः। वराहेति। तीर इति शेषः॥९८॥अधिकमित्यर्धम्॥ विहङ्गमैः उक्तभिन्नैः॥ ९९॥ दीपयन्तीति॥ स्मृत्वा वर्तमानस्येति शेषः॥ १००॥ पश्येति॥ पुनस्त्वर्थः। विरहीकृतम्। विरहिणमित्यर्थः। मृगीभिः सहितान् मृगान् पश्य। वैदेह्या विरहीकृतम् मां पुनः पश्येत्यन्वयः। एतेषु सकलत्रेषु सुखं संचरत्सु ममैकस्याहो कष्टावस्थेति भावः॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ पुनःशब्दोप्यर्थे। मामपि पश्येति संबन्धः॥ १०१॥ व्यथयन्तीति॥ संचरन्तः। मृगादय इति शेषः॥ १०२॥ पश्येयमित्यर्धम्॥ ततः

पश्य शीतजलां चेमां सौमित्रे पुष्करायुताम्॥ चक्रवाकानुचरितां कारण्डवनिषेविताम्॥ प्लवैः क्रौ-
ञ्चैश्च संपूर्णां वराहमृगसेविताम्॥ ९८॥ अधिकं शोभते पम्पा विकूजद्भिर्विहङ्गमैः॥ ९९॥ दीपयन्ती-
व मे कामं विविधा मुदिता द्विजाः॥ श्यामां चन्द्रमुखीं स्मृत्वा प्रियां पद्मनिभेक्षणाम्॥ १००॥
पश्य सानुषु चित्रेषु मृगीभिः सहितान् मृगान्॥ मां पुनर्मृगशावाक्ष्या वैदेह्या विरहीकृतम्॥ १०१॥
व्यथयन्तीव मे चित्तं संचरन्तस्ततस्ततः॥ अस्मिन् सानुनि रम्ये हि मत्तद्विजगणायुते॥ १०२॥
पश्येयं यदि तां कान्तां ततः स्वस्ति भवेन्मम॥ १०३॥ जीवेयं खलु सौमित्रे मया सह सुमध्यमा॥
सेवते यदि वैदेही पम्पायाः पवनं सुखम्॥ १०४॥ पद्मसौगन्धिकवहं शिवं शोकविनाशनम्॥ धन्या
लक्ष्मण सेवन्ते पम्पोपवनमारुतम्॥ १०५॥ ॥ ॥ ॥

तदा। स्वस्ति शुभम्॥ १०३॥ जीवेयमिति॥ स्पष्टम्॥ १०४॥ पद्मेति॥ पद्मकह्लारगन्धवहमिति लक्षणयार्थः। धन्याः सकान्ताः। पदप्रयोजनं त्वाचार्या ऊचुः। पद्मं च सौगन्धिकं च पद्मसौगन्धिके। ते वहति प्रापयतीति पद्मसौगन्धिकवहम्। अत्र पद्मसौगन्धिकयोर्वहनानुपपत्तेस्तद्गन्धो लक्ष्यते। लक्षणायाश्च प्रयोजनेन भवितव्यम्। यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र पावनत्वादि। तथात्र प्रयोजनम्। यथा पद्मस्यैव घ्राणसमीपानयनेपि उपरि स्थितः परिमलः शीतलो गृह्यते। नान्तःस्थित उष्णमिश्रः। तथायं वायुरपि उपरिस्थशीतलपरिमलमादाय समागच्छतीत्यर्थः। यद्वा पद्मकेसरसंसृष्ट इत्यनुक्तेः

पद्मसौगन्धिकोपरिवर्तिपरिमलावह इत्यर्थः । गुणगुणिनोरभेदविवक्षया पद्मसौगन्धिकेत्युक्तिः । उभयोक्त्या नानापुष्पग्रथितमालिकाधारिण इव नानापुष्पपरिमलं वहतीत्युच्यते । शिवं शुद्धम् । तथा चान्यासंस्पर्शितोक्त्या प्राथमिकमलयमारुत इत्युच्यते । शोकविनाशनम् । विरहिणो दक्षिणपवनः शोकवर्धनः नतु शोकविनाशनः । तथा च जीवतो हि शोकं कुर्यात् जीवितापायकरणेन शोकधर्म्यभावाच्छोकविनाशनम् । धन्याः एवंविधे मलयानिले वाति सति एकान्तस्थलमन्वेष्य शयनपराः केचन सन्ति हि सेवन्ते । कदा समागमिष्यत्ययं पवन इत्यवसरप्रतीक्षा भवन्ति । सेवा ह्यवसरप्रतीक्षा । पम्पोपवनमारुतम् । आकरादागताग्निमिव स्थितम् । समुद्रादुत्थितवडवानलमिवेत्यर्थः । (प्रत्येकश्लोकव्याख्यानेप्ययमेवाभिप्राय उक्तः) ॥१०५॥ श्या-

श्यामा पद्मपलाशाक्षी प्रिया विरहिता मया ॥ कथं धारयति प्राणान् विवशा जनकात्मजा ॥ १०६ ॥
किन्नु वक्ष्यामि राजानं धर्मज्ञं सत्यवादिनम् ॥ सीताया जनकं पृष्टः कुशलं जनसंसदि ॥ १०७ ॥
या मामनुगता मन्दं पित्रा प्रव्राजितं वनम् ॥ सीता सत्पथमास्थाय क नु सा वर्तते प्रिया ॥ १०८ ॥
तया विहीनः कृपणः कथं लक्ष्मण धारये ॥ या मामनुगता राज्याद्भ्रष्टं विगतचेतसम् ॥ १०९ ॥
तच्चार्वञ्चितपक्ष्माक्षं सुगन्धि शुभमव्रणम् ॥ अपश्यतो मुखं तस्याः सीदतीव मनो मम ॥ ११० ॥
स्मितहास्यान्तरयुतं गुणवन्मधुरं हितम् ॥ वैदेह्या वाक्यमतुलं कदा श्रोष्यामि लक्ष्मण ॥ १११ ॥

मेति ॥ विवशा प्राणत्यागेपि न स्वतन्त्रेत्यर्थः ॥१०६॥ किन्न्विति ॥ सीतया सह मम कुशलं पृष्ट इत्यर्थः ॥१०७॥ येति ॥ मन्दं भाग्यरहितम् । मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युरित्यमरः । सत्पथं पतिव्रतामार्गमास्थाय अनुगतेत्यन्वयः ॥१०८॥ तयेति ॥ धारये जीवामि । विगतचेतसं विकलहृदयम् ॥१०९॥ तदिति ॥ अञ्चितपक्ष्माक्षम् अञ्चितानि पूजितानि । स्निग्धानीति यावत् । पक्ष्माणि ययोस्ते । अञ्चितपक्ष्मणी अक्षिणी यस्य तत् । शुभं शोभमानम् । अव्रणम् । निर्दोषमित्यर्थः । व्रणकिणरहितं वा ॥११०॥ स्मितेति ॥ स्मितहास्यान्तरयुतम् । कान्तास्मिता लक्ष्मण जातहासेत्युक्तरीत्या स्मितेन नैसर्गिकस्मितेन हास्यान्तरेण आगन्तुकहास्येन च युक्तम् । गुणवत् स्ववचनापेक्षया उत्कर्षवत् । मधुरं हितं प्रियहितम् । अतुलम् । प्रियवादि च भूतानामित्युक्तरामवचनमप्यस्य न सदृशमित्यर्थः । संसारादुत्तीर्णस्य चेतनस्य एतत्साम गायन्नास्त इत्युक्तसामध्वनिं कदा श्रोष्यामीति व्यञ्जयति ॥ १११ ॥

प्राप्येति ॥ स्वयं दुःखं प्राप्य स्थितापि स्वदुःखमप्रकाशयन्ती हर्षं भावयन्ती । साधु मन्मथार्तिनिवर्तकं वचनमभ्यभाषत । पूर्वमिति शेषः । अनादिकालं मम कैङ्कर्ययोग्यो जीव इत्यर्थः ॥ ११२ ॥ किं न्विति ॥ सा स्नुषा क्व कथं कीदृक्प्रकारेति पृच्छन्तीं कौसल्यां किं वक्ष्यामि । अतिमनस्विनीमित्यनेन यथार्थं वक्ष्यामि चेत्तदानीमेव वात्सल्यातिशयान्नश्येदित्युच्यते ॥ ११३ ॥ किमत्र युक्तं तत्राह–गच्छेति ॥ ऋते विना ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ न ह्यहं जीवितुं शक्तस्तामृते जनकात्मजामित्यस्यानन्तरम् इति रामस्तु विलपन्नित्यादयः केचन श्लोकाः कतिपयकोशेषु दृश्यन्ते ।

प्राप्य दुःखं वने श्यामा सा मां मन्मथकर्शितम् ॥ नष्टदुःखेव हृष्टेव साध्वी साध्वभ्यभाषत ॥ ११२ ॥ किन्नु वक्ष्यामि कौसल्यामयोध्यायां नृपात्मज ॥ क्व सा स्नुषेति पृच्छन्तीं कथं चातिमनस्विनीम् ॥ ११३ ॥ गच्छ लक्ष्मण पश्य त्वं भरतं भ्रातृवत्सलम् ॥ नह्यहं जीवितुं शक्तस्तामृते जनकात्मजाम् ॥ ११४ ॥ इति रामं महात्मानं विलपन्तमनाथवत् ॥ उवाच लक्ष्मणो भ्राता वचनं युक्तमव्ययम् ॥ ११५ ॥ संस्तम्भ राम भद्रं ते मा शुचः पुरुषोत्तम ॥ नेदृशानां मतिर्मन्दा भवत्यकलुषात्मनाम् ॥ ११६ ॥ स्मृत्वा वियोगजं दुःखं त्यज स्नेहं प्रिये जने ॥ अतिस्नेहपरिष्वङ्गाद्वर्तिरार्द्रापि दह्यते ॥ ११७ ॥ यदि गच्छति पातालं ततो ह्यधिकमेव वा ॥ सर्वथा रावणस्तावन्न भविष्यति राघव ॥ ११८ ॥ प्रवृत्तिर्लभ्यतां तावत्तस्य पापस्य रक्षसः ॥ ततो हास्यति वा सीतां निधनं वा गमिष्यति ॥ ११९ ॥

ते बहुकोशेष्वदृष्टत्वाद्वाल्मीकिपाकाप्रतीतेश्च तैर्विना कथासङ्गत्युपपत्तेश्च न व्याख्याताः ॥११४॥ इतीति ॥ अव्ययं युक्तिभिरविनाश्यम् ॥ ११५ ॥ संस्तम्भेति ॥ संस्तम्भ संस्तम्भस्व । धैर्यमवलम्बस्वेत्यर्थः । अकलुषात्मनां सधैर्यहृदयानाम् । ईदृशानां त्वादृशानाम् । मन्दा अल्पा । कलुषितेत्यर्थः ॥ ११६ ॥ स्मृत्वेति ॥ वियोगजं दुःखं भवतीत्येतल्लोकवृत्तं स्मृत्वा तद्धेतुभूतं प्रियजनविषयातिस्नेहं त्यजेत्यर्थः । तत्र श्लेषगर्भमर्थान्तरं न्यस्यति । अतीति । स्नेहः प्रीतिः तैलं च । अतः वात्सल्यप्रवृत्तिं विहाय चेतनसंतरणोपायं चिन्तयेत्यर्थः ॥ ११७ ॥ यदीति ॥ न भविष्यति विनशिष्यतीत्यर्थः ॥ ११८ ॥ प्रवृत्तिरिति ॥ प्रवृत्तिर्वार्ता ॥ ११९ ॥ ॥ ॥ ॥

यदीति ॥ अदितेः इन्द्रस्य मातुः ॥ १२० ॥ स्वास्थ्यमिति ॥ स्वास्थ्यं धैर्यम् । नष्टकार्यार्थैः नष्टकार्यरूपप्रयोजनैः पुरुषैः । अयत्नेन यत्नाभावेन ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ स्वास्थ्यं स्वभावावस्थानं धैर्यमिति यावत् ॥ १२१ ॥ अतो यत्नः कर्तव्य इत्याह—द्वाभ्यामुत्साह इत्यादिभ्याम् ॥१२२॥ ॥ १२३ ॥ त्यज्यतामिति ॥ कामे वृत्तो व्यापारो यस्य स तथा । त्वम् । पृष्ठतः संन्यस्य । तिरस्कृत्येत्यर्थः । आत्मानम् कृतात्मानम् शिक्षितमनस्कम् । महात्मानं महाधैर्यम् । नावबुद्ध्यसे । तस्मात्त्यज्यतामित्यन्वयः । किं वात्सल्येन तप्यसे । साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापी

यदि यात्यदितेर्गर्भं रावणः सह सीतया ॥ तत्राप्येनं हनिष्यामि न चेद्दास्यति मैथिलीम् ॥ १२० ॥
स्वास्थ्यं भद्रं भजस्वार्य त्यज्यतां कृपणा मतिः ॥ अर्थो हि नष्टकार्यार्थैरयत्नेनाधिगम्यते ॥ १२१ ॥
उत्साहो बलवानार्य नास्त्युत्साहात्परं बलम् ॥ सोत्साहस्यास्ति लोकेस्मिन् न किंचिदपि दुर्लभम् ॥
॥ १२२ ॥ उत्साहवन्तः पुरुषा नावसीदन्ति कर्मसु ॥ उत्साहमात्रमाश्रित्य सीतां प्रति लभेमहि ॥ १२३ ॥
त्यज्यतां कामवृत्त त्वं शोकं संन्यस्य पृष्ठतः ॥ महात्मानं कृतात्मानमात्मानं नावबुद्ध्यसे ॥ १२४ ॥ एवं
संबोधितस्तत्र शोकोपहतचेतनः ॥ न्यस्य शोकं च मोहं च ततो धैर्यमुपागमत् ॥ १२५ ॥ सोभ्यति-
क्रामदव्यग्रस्तामचिन्त्यपराक्रमः ॥ रामः पम्पां सुरुचिरां रम्यपारिप्लवद्रुमाम् ॥ १२६ ॥ निरीक्षमाणः
सहसा महात्मा सर्वं वनं निर्झरकन्दरांश्च ॥ उद्विग्नचेताः सह लक्ष्मणेन विचार्य दुःखोपहतः प्रतस्थे ॥१२७॥
तं मत्तमातङ्गविलासगामी गच्छन्तमव्यग्रमना महात्मा ॥ सलक्ष्मणो राघवमप्रमत्तो ररक्ष धर्मेण बलेन चैव ॥१२८॥

भवतीति भवद्भिरेव कृतां शास्त्रमर्यादां किं नावबुद्ध्यस इत्यर्थः ॥ १२४ ॥ एवमिति ॥ अत्र शोकमोहशब्दाभ्यां दयावात्सल्ये उच्येते । तयोस्त्यागो नाम शास्त्रमर्यादानुसारेण चेतनरक्षणोद्योगः ॥ १२५ ॥ स इति ॥ अभ्यतिक्रामत् । अनित्यत्वादडभावः । पारिप्लवद्रुमां चञ्चलद्रुमाम् । अनेन भगवतः संसारिमण्डलाभिमुख्यं सूचितम् ॥ १२६ ॥ सर्गार्थं पुनः संग्रहेण दर्शयति—द्वाभ्याम् निरीक्षमाण इति ॥ विचार्य । सीतामन्विष्येत्यर्थः ॥ १२७ ॥ तं मत्तेति ॥ मत्तगजवत् विलासेन गन्तुं शीलमस्यास्तीति तथा । अनेन वनदुर्गप्रदेशेपि निर्भयसंचारित्वमुच्यते । अव्यग्रमनाः

अचञ्चलचित्तः । अप्रकम्प्यरामविषयप्रेमभार इत्यर्थः । महात्मा अप्रच्युतधैर्यः । अप्रमत्तः गमनसौन्दर्यानुभवेप्यसक्तः सः । रामे प्रमादं मा कार्षीः पुत्र भ्रातरि गच्छतीति सुमित्रया संदिष्टः । लक्ष्मणः कैङ्कर्यलक्ष्मीयुक्तः । तं सीतावियोगार्तम् । गच्छन्तं मत्तमातङ्गगामिनमित्युक्तरीत्या गमनचारुतया सर्वान् वशीकुर्वन्तं राघवम् । धर्मेण संस्तम्भेत्यादिराजनीतिकथनेन । बलेन तत्राप्येनं हनिष्यामीति स्वबलकथनेन च । ररक्ष निर्दुःखमकरोत् ॥ १२८॥ अथ सीताप्राप्तिबीजमुपक्षिपति—ताविति ॥ ऋश्यमूकस्य ऋश्यमूकाख्यपर्वतस्य । समीपचारी समीपसंचरणशीलः । वालिभयादिति शेषः । चरन् कदाचित्पम्पोपान्ते पर्यटन् । अद्भुतं यथा भवति तथा दर्शनीयौ । शाखामृगाणां वानराणाम् अधिपः सुग्रीवः । तरस्वी बलवान् । वितत्रसे तत्रास । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । भीतोऽभूत् । न चिचेष्ट न चिचेष्टे । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । स्तब्धोऽभूदित्यर्थः ॥ १२९ ॥ स इति ॥ तत्र पम्पा-

तावृश्यमूकस्य समीपचारी चरन्ददर्शाद्भुतदर्शनीयौ ॥ शाखामृगाणामधिपस्तरस्वी वितत्रसे नैव चिचेष्ट किंचित् ॥ १२९ ॥ स तौ महात्मा गजमन्दगामी शाखामृगस्तत्र चिरं चरन्तौ ॥ दृष्ट्वा विषादं परमं जगाम चिन्तापरीतो भयभारमग्नः ॥ १३० ॥ तमाश्रमं पुण्यसुखं शरण्यं सदैव शाखामृगसेवितान्तम् ॥ त्रस्ताश्च दृष्ट्वा हरयोभिजग्मुर्महौजसौ राघवलक्ष्मणौ तौ ॥ १३१ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥

वने । विषादचिन्ताभयहेतव उत्तरसर्गे व्यक्तीभविष्यन्ति ॥ १३० ॥ न केवलं सुग्रीव एव त्रस्तः । तत्सचिवा अपीत्याह—तमिति ॥ आश्रमं मतङ्गाश्रमम् । पुण्यं धर्मवर्धकम् । सुखं सुखकरम् । शरण्यम् मुनिजनवासयोग्यम् । सदैव वानरसेवितान्तम् । वानरसेवितमध्यमिति दुष्प्रवेशत्वोक्तिः । तौ दृष्ट्वा । हरयः वानराः वित्रस्ताः । मुनिवेषेण वालिप्रेरितौ समागताविति शङ्क्येति भावः । हरयः तौ दृष्ट्वा त्रस्ताः सन्तः आश्रममभिजग्मुरित्यन्वयः । अस्मिन् सर्गे सार्धत्रिंशदुत्तरशतश्लोकाः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तमिति ॥ तं मतङ्गशापाद्वालिनो दुष्प्रवेशत्वेन प्रसिद्धम् । हरयः सुग्रीवादयः । बहुवचनप्रयोगस्तु सचिवापेक्षया एतदुपरितनसर्गे व्यक्तीभविष्यति ॥ १३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ सुग्रीवेण हनुमत्प्रेषणं द्वितीये—तौ त्वित्यादि ॥ महात्मानौ महाशरीरौ । भद्राकृती इत्यर्थः । वरायुधधरौ । अत एव वीरौ ॥१॥ उद्विग्नेति ॥ उद्विग्नहृदयः भीतमनस्कः ॥ २ ॥ नैवेति ॥ स्थाने स्वस्थाने । निश्चलत्व इति यावत् । व्यवससाद दुःखितमभूत् ॥ ३ ॥ चिन्तयित्वेति ॥ धर्मे राजधर्मे आत्मा मतिर्यस्य स धर्मात्मा । अनुचरैः मन्त्रिभिः सह । चिन्तयित्वा गुरुलाघवं विमृश्य । स्थाने पलायने च गुरुलाघवं विमृश्य च । परमोद्विग्नोऽभवत् ॥ ४ ॥ तत इति ॥ रामलक्ष्मणौ तत्स्वभावं शशंस ॥५ ॥ एताविति ॥ प्रणिहितौ चारौ । छद्मना ऋषिवेषव्याजेन ॥६॥ तत इति ॥ जग्मुः । सुग्री-

तौ तु दृष्ट्वा महात्मानौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ वरायुधधरौ वीरौ सुग्रीवः शङ्कितोऽभवत् ॥ १ ॥ उद्विग्नहृदयः सर्वा दिशः समवलोकयन् ॥ न व्यतिष्ठत कस्मिंश्चिद्देशे वानरपुङ्गवः ॥ २ ॥ नैव चक्रे मनः स्थाने वीक्षमाणो महाबलौ ॥ कपेः परमभीतस्य चित्तं व्यवससाद ह ॥ ३ ॥ चिन्तयित्वा स धर्मात्मा विमृश्य गुरुलाघवम् ॥ सुग्रीवः परमोद्विग्नः सर्वैरनुचरैः सह ॥ ४ ॥ ततः स सचिवेभ्यस्तु सुग्रीवः प्लवगाधिपः ॥ शशंस परमोद्विग्नः पश्यंस्तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ५ ॥ एतौ वनमिदं दुर्गं वालिप्रणिहितौ ध्रुवम् ॥ छद्मना चीरवसनौ प्रचरन्ताविहागतौ ॥ ६ ॥ ततः सुग्रीवसचिवा दृष्ट्वा परमधन्विनौ ॥ जग्मुर्गिरितटात्तस्मादन्यच्छिखरमुत्तमम् ॥ ७ ॥ ते क्षिप्रमधिगम्याथ यूथपा यूथपर्षभम् ॥ हरयो वानरश्रेष्ठं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ८ ॥ एकमेकायनगताः प्लवमाना गिरेर्गिरिम् ॥ प्रकम्पयन्तो वेगेन गिरीणां शिखराण्यपि ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

ववचने हितत्वबुद्ध्येति शेषः ॥ ७ ॥ त इति ॥ अधिगम्य नानादिक्षु पलायिताः एकत्र समागम्य ॥ ८ ॥ एकमिति ॥ पुनरपि गिरेर्गिरिं प्लवमानाः । गिरीणां शिखराण्यपि प्रकम्पयन्तः । एकायनगताः क्रमेणैकस्थानगताः सन्तः । एकम् एकाकिनं सुग्रीवमुपतस्थिर इत्यनुषङ्गः । एवमेकायनगता इति पाठे । एवम् उक्तरीत्या । एकायनगतास्ते प्रकम्पयन्तोभवन्निति योजना॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ एवमिति ॥ अपिशब्दो भिन्नक्रमः । एवमेकायनगता अपि पूर्वोक्तप्रकारेणैकस्थानगता अपि गिरीणां शिखराणि प्रकम्पयन्तः गिरेर्गिरिं प्लवमानाः । जग्मुरिति शेषः । अत्र गिरिशब्दो गिर्येकदेशवाची ।

एकमेकायन गता इति पाठे। एवं पलायनेन एकाकिनं यूथपर्षभं सुग्रीवमधिगम्य। अत एव एकायनगता एकस्थानगताः परिवार्योपतस्थिर इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ९ ॥ तत इति ॥ दुर्गं गिरिः ॥ १० ॥ आप्लुवन्त इति ॥ आप्लुवन्तो ययुः। नतु मन्दं ययुरित्यर्थः ॥ ११ ॥ तत इति ॥ पर्वतेन्द्रम् ऋश्यमूकम्। पर्यन्तपर्वतेषु तत्र तत्र गत्वा पुनस्तमेव ऋश्यमूकं ययुरित्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ पर्वतेन्द्रम् ऋश्यमूकैकदेशम् ॥ १२ ॥ तत इति ॥ वालिकिल्बिषेण वालिकपटेन शङ्कितम्। वालिना प्रेषिताविमाविति शङ्कितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ संभ्रम इति ॥ वालिकृते वालिनिमित्तं संभ्रमस्त्य-

ततः शाखामृगाः सर्वे प्लवमाना महाबलाः ॥ बभञ्जुश्च नगांस्तत्र पुष्पितान् दुर्गसंश्रितान् ॥ १० ॥ आप्लवन्तो हरिवराः सर्वतस्तं महागिरिम् ॥ मृगमार्जारशार्दूलांस्त्रासयन्तो ययुस्तदा ॥ ११ ॥ ततः सुग्रीवसचिवाः पर्वतेन्द्रं समाश्रिताः ॥ संगम्य कपिमुख्येन सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ १२ ॥ ततस्तं भयसंविग्नं वालिकिल्बिषशङ्कितम् ॥ उवाच हनुमान्वाक्यं सुग्रीवं वाक्यकोविदः ॥ १३ ॥ संभ्रमस्त्यज्यतामेष सर्वैर्वालिकृते महान् ॥ मलयोऽयं गिरिवरो भयं नेहास्ति वालिनः ॥ १४ ॥ यस्मादुद्विग्नचेतास्त्वं प्रद्रुतो हरिपुङ्गव ॥ तं क्रूरदर्शनं क्रूरं नेह पश्यामि वालिनम् ॥ १५ ॥ यस्मात्तव भयं सौम्य पूर्वजात् पापकर्मणः ॥ स नेह वाली दुष्टात्मा न ते पश्याम्यहं भयम् ॥ १६ ॥ अहो शाखामृगत्वं ते व्यक्तमेव प्लवङ्गम ॥ लघुचित्ततयात्मानं न स्थापयसि यो मतौ ॥ १७ ॥ ॥ ॥

ज्यताम्। मलय इति पर्वतमात्रस्य नाम। अयं मलयः अयं पर्वतः गिरिवरः। ऋश्यमूक इत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ संभ्रम इति ॥ मलयोयमृश्यमूकावयवः पर्वतः। पर्वतादृश्यमूकात्तु पुप्लुवे यत्र राघवाविति मलयस्यैव ऋश्यमूकशब्देन वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १४ ॥ वाली वेषान्तरधारी समागत इति भ्रमं वारयति—यस्मादित्यादिना ॥ यस्मात् वालिनः। क्रूरं क्रूरकर्माणम् ॥ १५ ॥ यस्मादिति ॥ पापकर्मणः अनुजभार्यापहारिणः। भयं भयहेतुम् ॥ १६ ॥ अहो इति ॥ मतौ सम्यग्विचारे ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मतौ सम्यग्विचारविषयबुद्धौ ॥ १७ ॥ ॥

बुद्धीति ॥ बुद्धिः सामान्यतो ज्ञानम् । विशेषतो ज्ञानं विज्ञानम् । इङ्गितम् अभिप्रायसूचको व्यापारः । सर्वं कार्यम् । अबुद्धिम् अबुद्ध्यादिकम् ॥१८॥ सुग्रीव इति ॥ ततः । शुभतरं तद्वाक्यादत्यन्तशुभम् ॥ १९ ॥ दीर्घबाहू इति ॥ दीर्घा बाहवो ययोस्तौ । दीर्घबाहू इत्येवं सर्वत्र समासः ॥ २० ॥ वालिप्रणिहिताविति ॥ वालिप्रणिहितौ । नाहं वाली समागत इति बिभेमि । किंतु तत्प्रेषिताविति मत्वेति भावः । एतादृशतदीयपुरुषस्य का प्रसक्तिस्तत्राह–राजान इति । अत्र राजविषये ॥ २१ ॥ अरयश्चेति ॥ छन्नचारिणोरयः मनुष्येण शत्रुमता ज्ञेयाः । कुत इत्यत्राह–विश्वस्तानामिति । वि-

बुद्धिविज्ञानसंपन्न इङ्गितैः सर्वमाचर ॥ न ह्यबुद्धिं गतो राजा सर्वभूतानि शास्ति हि ॥ १८ ॥ सुग्रीवस्तु शुभं वाक्यं श्रुत्वा सर्वं हनूमतः ॥ ततः शुभतरं वाक्यं हनूमन्तमुवाच ह ॥ १९ ॥ दीर्घबाहू विशालाक्षौ शरचापासिधारिणौ ॥ कस्य न स्याद्भयं दृष्ट्वा ह्येतौ सुरसुतोपमौ ॥ २० ॥ वालिप्रणिहितावेतौ शङ्केहं पुरुषोत्तमौ ॥ राजानो बहुमित्राश्च विश्वासो नात्र हि क्षमः ॥ २१ ॥ अरयश्च मनुष्येण विज्ञेयाश्छन्नचारिणः ॥ विश्वस्तानामविश्वस्ता रन्ध्रेषु प्रहरन्ति हि ॥ २२ ॥ कृत्येषु वाली मेधावी राजानो बहुदर्शनाः ॥ भवन्ति परहन्तारस्ते ज्ञेयाः प्राकृतैर्नरैः ॥ २३ ॥ तौ त्वया प्राकृतेनैव गत्वा ज्ञेयौ प्लवङ्गम ॥ इङ्गितानां प्रकारैश्च रूपव्याभाषणेन च ॥ २४ ॥ लक्षयस्व तयोर्भावं प्रहृष्टमनसौ यदि ॥ विश्वासयन्प्रशंसाभिरिङ्गितैश्च पुनः पुनः ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥

श्वस्तानां शत्रूणां रन्ध्रेषु प्रमादेषु सत्सु स्वयमविश्वस्ताः सन्तः प्रहरन्ति हि ॥ २२ ॥ कृत्येष्विति ॥ कृत्येषु कर्तव्यकार्येषु । वाली मेधावी दूरदर्शी । स्वभावश्चायं राज्ञामित्याह–राजान इति । राजानः बहुदर्शनाः बहूपायज्ञाः । परहन्तारो भवन्ति । ते प्राकृतैः दीनवेषधरैः नरैः ज्ञेयाः ॥ २३ ॥ ताविति ॥ प्राकृतेन प्राकृतवेषेण । इङ्गितानां भावसूचककायिकव्यापाराणाम् । प्रकारैरवान्तरभेदैः । रूपेण सौम्यासौम्यलक्षणेन । व्याभाषणेन अन्योन्यसंभाषणेन च । तौ ज्ञेयौ ॥२४॥ लक्षयस्वेति ॥ यदि प्रहृष्टमनसौ यदि शुद्धभावौ । तदा प्रशंसाभिः तदनुकूलेङ्गितैश्च पुनः पुनः विश्वासयन् म-

मेवाभिमुखम् अनुकूलं यथा भवति तथा। स्थित्वा स्थापयित्वा। धनुर्धरौ धनुर्धरतया अत्र वने प्रवेशस्य प्रयोजनं पृच्छ ॥२६॥२६॥ शुद्धेति ॥ यद्येतौ शुद्धात्मानौ तदा पुनरपि जानीहि। किं तेनेत्यत्राह—व्याभाषितैरिति। वाकारश्चार्थः। अदुष्टतेति च्छेदः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ ताविस्यादि। रूपव्याभाषणेन च तयोर्भावं लक्षयस्व। यदि प्रदुष्टमनसौ प्रशंसाभिरिङ्गितैश्च पुनः पुनर्विश्वासयन् ममैवाभिमुखं यथा भवति तथा। स्थित्वा स्थापयित्वा। अस्य वनस्य प्रवेशस्य प्रयोजनं पृच्छ। धनुर्धरावेतौ शुद्धात्मानौ यदि तदानीमपि पूर्वोक्तप्रकारेण तौ मर्दायौ कृत्वा आगमनप्रयोजनं जानीहि (२४—२७) ॥२७॥ सुग्रीववचनं समीचीनममन्यतेत्याह—इतीति॥२८॥तथेति ॥ संपूज्य श्लाघयित्वा। सुभीमस्य दुरासदस्येत्येताभ्यां

ममैवाभिमुखं स्थित्वा पृच्छ त्वं हरिपुङ्गव ॥ प्रयोजनं प्रवेशस्य वनस्यास्य धनुर्धरौ ॥ २६ ॥ शुद्धात्मानौ यदि त्वेतौ जानीहि त्वं प्लवङ्गम ॥ व्याभाषितैर्वा विज्ञेया स्याद्दुष्टादुष्टता तयोः ॥ २७ ॥ इत्येवं कपिराजेन संदिष्टो मारुतात्मजः ॥ चकार गमने बुद्धिं यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ २८ ॥ तथेति संपूज्य वचस्तु तस्य तत्कपेः सुभीमस्य दुरासदस्य च ॥ महानुभावो हनुमान्ययौ तदा स यत्र रामोतिबलश्च लक्ष्मणः ॥ २९ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ ॥ ॥

वचो विज्ञाय हनुमान् सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ पर्वतादृश्यमूकात्तु पुप्लुवे यत्र राघवौ ॥ १ ॥

सुनीतित्वं सूचितम्। महानुभावः वेषान्तरधारणसमर्थः। सः हनुमान्। यत्र रामो लक्ष्मणश्च तं देशं ययावित्यन्वयः ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ ॥ ॥

प्रथमे सर्गे वैकुण्ठवासिनो भगवतः स्वीयेषु केषांचित् स्वपरत्वे वर्तमाने केषांचिद्विषयान्तरप्रावण्यमवलोक्य दूयमानमानसस्य दयावृत्तिविशेषः प्रतिपादितः। द्वितीये चेतनस्य भगवदपराधदण्डभीतस्य तस्मिन्नाभिमुख्यमुक्तम्। अथ तल्लाभहेत्वाचार्यकृत्यं दर्शयति तृतीये—वच इत्यादि ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कपीति ॥ रूपान्तरपरिग्रहसामर्थ्यमुच्यते मारुतात्मजइति । शठबुद्धितया वञ्चकबुद्धितया । भिक्षुरूपं संन्यासिवेषम् । भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करीत्यमरः ॥ २ ॥ तत इति सार्धः ॥ विनीतवत् सविनयम् । उपागम्य । प्रणिपत्य नमस्कृत्य । श्लक्ष्णया अपरुषया । सुमनोज्ञया अर्थतोतिरम्यया । वाचा आबभाषे । यथावत्परमार्थतया प्रशशंस च । अत्र भिक्षुरूपस्य हनुमतः प्रणामादन्यत्रापि भिक्षोर्गृहस्थादिविषये प्रणामः कर्तव्य एवेति विज्ञायते । संन्यासिनो गृहस्थादिप्रणामनिषेधवचनान्यज्ञविषयाणीति मन्तव्यानि । यदि हि ज्ञानाधिकं दृष्ट्वा कर्ममात्रेणाधिको यतिर्न प्रणमेत् । तर्हि विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यमिति मनुवचनं विरुद्ध्येत । नहि तत्प्रणामनिषेधकं मनुवचनं किंचिद्दृश्यते । किं त्वनारभ्याधीतमदृष्टाकरं यत्किंचिद्यतिप्रणामनिषेधवचनं किंवदन्तीसिद्धम् । तस्य च विषयोऽज्ञगृहस्थादिरूपः । यत्तु कैश्चिदुक्तम् । अत्यद्भुतरामलक्ष्मणरूपदर्शनसंजातातिविस्मयः सन्नङ्गीकृतं भिक्षुरूपं विस्मृत्य अवशाः प्रतिपेदिरे इतिवत् प्रणनामेति न विरोध इति । तन्न । उपक्रमविरोधात् ।

कपिरूपं परित्यज्य हनुमान् मारुतात्मजः ॥ भिक्षुरूपं ततो भेजे शठबुद्धितया कपिः ॥ २ ॥ ततः स हनुमान्वाचा श्लक्ष्णया सुमनोज्ञया ॥ विनीतवदुपागम्य राघवौ प्रणिपत्य च ॥ आबभाषे तदा वीरौ यथावत् प्रशशंस च ॥ ३ ॥

इङ्गितवचनादिभिः परहृदयज्ञानार्थं हि प्रेषितोयम् । नहि तथा नियुक्तः सुनिपुणमतिः सचिवधुरंधरः स्वकार्यविरोधकरं परिगृहीताकारविरुद्धमविस्रम्भहेतुत्वेन पुरेङ्गितानाविष्कारहेतुभूतं कार्यं कुर्यात् । यदप्युक्तम् । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्ट इति न्यायेन दर्शनमात्रेणैतौसुग्रीवविरोधिनिरसनदक्षाविति निश्चित्य परिगृहीतवेषान्तरस्य स्वस्य चारत्वं प्रकटयितुं नमस्कारं कृतवानिति न दोष इति । तदपि न । तथा सति सुग्रीवो नामेत्यादिवक्ष्यमाणमेव प्रथमं कथयेत् । केचित्तु भिक्षुर्ब्रह्मचारी । अतो न दोष इत्याहुः । तन्न । तादृशभिक्षुकत्वस्य पूर्वमेव सिद्धत्वेन इदानीमपरिग्राह्यत्वात् । अपरे तु । सर्वथा कपिरूपं परित्यज्येत्युपक्रमात् उपरिष्टात् प्रच्छन्नत्वोक्त्या च मानुषरूपाङ्गीकारावश्यंभावात्तद्रूपविशिष्टं ब्रह्मचर्यमेवात्र भिक्षुशब्देनोच्यत इति न विरोध इत्यूचिरे । तत्पक्षे तु पूर्वोक्तया दिशा दूषणं चिन्त्यम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ ततः स हनुमान् वाचा श्लक्ष्णया सुमनोज्ञयेति पाठः । प्रणिपत्योति । नमस्कारः परिगृहीतभिक्षुवेषविरुद्ध इति चेत् । अत्यद्भुतवस्तुदर्शनसंजातातिविस्मयः सन् अङ्गीकृतं भिक्षुरूपं विस्मृत्य अवशाः प्रतिपेदिरे इतिवत् प्रणनामेति न विरोधः । यद्वा हनुमान् । रूपमेवा-

स्यैतन्महिमानं व्याचष्टे इति न्यायेन दर्शनमात्रेणैतौ सुग्रीवविरोधिनिरसनदक्षमहिमानाविति ज्ञात्वा परिगृहीतवेषान्तरस्य स्वस्य चारत्वं प्रकटयितुं नमस्कारं कृतवानिति न दोषः । अत एव ह्युत्तरत्र तयोः प्रत्युत्तरकथनात्पूर्वमेव सुग्रीवस्वरूपं स्वस्वरूपं स्वस्य सुग्रीवसचिवत्वं भिक्षुरूपप्रतिच्छन्नत्वं सुग्रीवस्य रामसख्याभिलाषं च कथितवान् । वस्तुतस्तु । त्रिदण्डादिबाह्यवेषधारणमात्रेण आपादमूलं रोमनिचितस्य सवालस्य वानररूपस्य प्रतिच्छन्नत्वायोगान्मानुषशरीरपरिग्रहपूर्वकमेव बाह्यस्य कस्यचिद्वेषस्य धारणं वक्तव्यम् । अत एव हि कपिरूपं परित्यज्येत्युपक्रान्तम् । तत्र हनुमतः स्वरूपेण बटुत्वेपि मानुषरूपेण बटुत्वमेवात्र प्रकरणे भिक्षुशब्देनोच्यत इति न यतेर्गृहस्थ-

> संपूज्य विधिवद्वीरो हनुमान् मारुतात्मजः ॥ उवाच कामतो वाक्यं मृदु सत्यपराक्रमौ ॥ ४ ॥ राज-
> र्षिदेवप्रतिमौ तापसौ संशितव्रतौ ॥ देशं कथमिमं प्राप्तौ भवन्तौ वरवर्णिनौ ॥ ५ ॥ त्रासयन्तौ मृगग-
> णानन्यांश्च वनचारिणः ॥ पम्पातीररुहान् वृक्षान् वीक्षमाणौ समन्ततः ॥ ६ ॥ इमां नदीं शुभजलां शो-
> भयन्तौ तपस्विनौ ॥ धैर्यवन्तौ सुवर्णाभौ कौ युवां चीरवाससौ ॥ ७ ॥ ॥ ॥

वन्दनापत्तिरिति । आबभाषे अभिमुखीचकार ॥ ३ ॥ सम्पूज्येति ॥ कामतः भक्त्या । पूर्वोक्तप्रशंसा भक्तिकृता । नतु केवलपरीक्षा कृतेति भावः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ उवाचेति । कामतः सुग्रीवोपदेशाविरुद्धस्वेच्छातः ॥ ४ ॥ राजर्षीत्यादिश्लोकद्वयम् ॥ मृगान् अन्यान् वनचारिणश्च त्रासयन्तौ समन्ततः पम्पातीररुहान् वृक्षान् वीक्षमाणौ च भवन्तौ वरवर्णिनौ स्निग्धरूपवन्तौ । कर्मधारयादपि मत्वर्थीयो दृष्टचरः । अत एव राजर्षिदेवप्रतिमौ । संशितव्रतौ तीक्ष्णव्रतौ । अत एव तापसौ तपस्विवेषौ भूत्वा । इमं दुर्गमं देशं कथं प्राप्तौ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ वरवर्णिनौ वर्णिनौ प्रशस्तवर्णौ । वरौ च तौ वर्णिनौ चेति विग्रहः । पम्पातीररुहान् वृक्षान् वीक्षमाणौ समन्ततः इत्यन्तस्य भवन्तौ कथं प्राप्तावित्यनेन संबन्धः ॥ ५ ॥ ६ ॥ इमामित्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ पम्पायाः सरस्त्वेपि स्वल्पतया पूर्वापरप्रवाहवत्त्वेन नदीत्वमवि-

रुद्धम्। शोभयन्तौ । स्वतेजसेति शेषः। सुवर्णाभौ रामस्य श्यामत्वेपि लक्ष्मणस्य पीतवर्णत्वाच्छत्रिन्यायात् सुवर्णकान्तित्वम् । निःश्वसन्तौ वनसञ्चारायासात्। वरभुजौ सुन्दरभुजौ। हस्तिहस्तेत्यनेन दैर्घ्यपीवरत्वयोर्वक्ष्यमाणत्वात्। इमाः प्रजाः पक्षिमृगादीन् । पीडयन्तौ। अपूर्वदर्शनेन विद्रावकावित्यर्थः। सिंहस्येव विप्रेक्षितं वीक्षणं ययोस्तौ। सिंहातिबलविक्रमौ सिंहातिशायिबलपराक्रमौ। शक्रचापनिभेन्द्रधनुस्तुल्ये चापे गृहीत्वा। शत्रुसूदनौ शत्रुसंहारकौ। नीलभेदपरभागतया धनुषोराभरणत्वं शत्रुसंहारकत्वेनायुधकोटिप्रविष्टत्वं च दर्शितमाभ्यां विशेषणाभ्याम् । श्रीमन्तौ कान्तिमन्तौ । रूपसंपन्नौ सौन्दर्ययुक्तौ । वृषभश्रेष्ठविक्रमौ वृषभश्रेष्ठगमनौ । द्युतिमन्तौ तेजस्विनौ । तेजस्तु श्रियो भिन्नमिति

निःश्वसन्तौ वरभुजौ पीडयन्ताविमाः प्रजाः ॥ सिंहविप्रेक्षितौ वीरौ सिंहातिबलविक्रमौ ॥ ८ ॥
शक्रचापनिभे चापे गृहीत्वा शत्रुसूदनौ ॥ श्रीमन्तौ रूपसंपन्नौ वृषभश्रेष्ठविक्रमौ ॥ ९ ॥ हस्तिहस्तोप-
मभुजौ द्युतिमन्तौ नरर्षभौ ॥ १० ॥ प्रभया पर्वतेन्द्रोयं युवयोरवभासितः ॥ ११ ॥ राज्यार्हावमरप्रख्यौ
कथं देशमिहागतौ ॥ पद्मपत्रेक्षणौ वीरौ जटामण्डलधारिणौ ॥ १२ ॥ अन्योन्यसदृशौ वीरौ देवलो-
कादिवागतौ ॥ यदृच्छयेव संप्राप्तौ चन्द्रसूर्यौ वसुन्धराम् ॥ १३ ॥ विशालवक्षसौ वीरौ मानुषौ देवरूपि-
णौ ॥ सिंहस्कन्धौ महोत्साहौ समदाविव गोवृषौ ॥ १४ ॥ ॥ ॥

न पुनरुक्तिः। एवंभूतौ युवां कावित्यन्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रभयेत्यर्धम् ॥ ११ ॥ राज्येत्यादित्रय एकान्वयाः ॥ अमरप्रख्यौ देवतुल्यपराक्रमौ। देवलोकादागतौ वीराविव स्थितौ। यदृच्छया दैवात् वसुन्धरां प्राप्तौ चन्द्रसूर्याविव स्थितौ । देवरूपिणौ देवतुल्यरूपिणौ । वीरौ मानुषौ युवां राज्यार्हावपि राज्यं त्यक्त्वा वीरौ जटामण्डलधारिणावविच्छिन्नजटामण्डलधारिणौ। भूत्वा। इह देशं वनदेशम्। कथं किमर्थम्। आगतौ। समस्तराजलक्षणलक्षितयोर्युवयोः राज्यभोग एवोचितः। नतु वनवास इति भावः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ ॥ ॥

आयताश्चेति ॥ आयताः आजानुविलम्बिनः । सुवृत्ताः भुजगभोगवद्वृत्ताः । बाहवः रामस्य दक्षिणो बाहुरिति लक्ष्मणस्य रामबाहुत्वात्तद्बाहुभ्यां बहुवचनम् । यद्वा हनुमतो भक्तत्वेन तस्य चतुर्भुजवेषेण दृश्योभवत् । यद्वा द्वयोर्बाहुचतुष्टयवत्त्वाद्बहुवचनम् । परिघोपमाः परिघो गदाविशेषः तदुपमाः । स्वसौन्दर्यानुभवपराणां समस्तविरोधिनिवर्तनक्षमा इत्यर्थः । सर्वभूषणभूषार्हाः आभरणस्याभरणमित्युक्तरीत्या भूषणान्यपि भूषयितुमर्हाः । किमर्थं न विभूषिताः । इमान् भूषणैरलंकृत्य आभरणाभरणत्वं किमिति न प्रकाशितमित्यर्थः । यद्वा दृष्टिदोषपरिहाराय एतादृशबाहुसौन्दर्यमाच्छादयितव्यम् । तत्किमर्थं नाच्छादितमिति भावः । यद्वा आभरणच्छन्नसौन्दर्यमेवालमस्मद्दर्शीकरणाय । अधिकं निरावरणसौन्दर्यप्रदर्शनमिति भावः । यद्वा राजकुमाराणां क्षणमात्रं ताम्बूलाभावे म्लानतावत्क्षणमात्रविरहेपि स्थातुमनर्हा भूषाः किमर्थं विश्लेषिता इति भावः ।

आयताश्च सुवृत्ताश्च बाहवः परिघोपमाः ॥ सर्वभूषणभूषार्हाः किमर्थं न विभूषिताः ॥ १५ ॥ उभौ यो-
ग्यावहं मन्ये रक्षितुं पृथिवीमिमाम् ॥ ससागरवनां कृत्स्नां विन्ध्यमेरुविभूषिताम् ॥ १६ ॥ इमे च
धनुषी चित्रे श्लक्ष्णे चित्रानुलेपने ॥ प्रकाशेते यथेन्द्रस्य वज्रे हेमविभूषिते ॥ १७॥ संपूर्णा निशितैर्बा-
णैस्तूणाश्च शुभदर्शनाः ॥ जीवितान्तकरैर्घोरैः श्वसद्भिरिव पन्नगैः ॥ १८ ॥ ॥

यद्वा एवं भूषणविरहः कस्य वा शत्रोर्मूलघातायेति भावः । अनेन अप्रतिहतसंकल्पत्वेपि नित्यसूरीन् विहाय चतुर्धावतरणे को हेतुरित्युक्तम् ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ सर्वभूषणभूषार्हाः । सर्वेषां भूषणानाम् अङ्गदकेयूरादीनां भूषायाम् अलंकरणे अर्हाः । एतेन बाहूनां सर्वभूषणातीतकान्तिमत्त्वमुक्तम् । तमेवार्थं विशदयति । आजानुदीर्घबाहुत्वमायतत्वम् । वृत्तानुपूर्वत्वं सुवृत्तत्वम् । पीवरदृढसंस्थानत्वं परिघोपमत्वम् । किमर्थं न विभूषिताः भूषणधारणेन एतेषां भूषणाधिककान्तिमत्त्वं किमर्थं न प्रकाशितमित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥ उभाविति ॥ विन्ध्यमेरुविभूपितामिति दृष्टान्तार्थः—यथा विन्ध्यमेरू भूरक्षकौ तथा भवन्तावपीति ॥ १६ ॥ इमे इति ॥ चित्रे लोके एतादृशधनुषोरदर्शनादद्भुतावहे । वज्रे इत्यभूतोपमा ॥ १७ ॥ संपूर्णा इति ॥ तूणा इति बहुवचनम् एकैकस्य पार्श्वद्वयेपि तूणीरद्वयसत्त्वात् ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

महेति ॥ महाप्रमाणाविति दीर्घत्वम् । विस्तीर्णाविति विशालता । तप्तहाटकं द्रुतकनकम् । निर्मुक्तौ निर्मुक्तत्वचौ ॥ १९ ॥ एवमिति ॥ परिभाषन्तं पुनः पुनर्भाषमाणम् । नाभिभाषतः नाभिभाषेथे । व्यत्यय आर्षः ॥ २० ॥ एवं स्ववाक्सौष्ठवेन तूष्णींभूतौ दृष्ट्वा स्वकार्यमावेदयति–सुग्रीव इत्यादिना ॥ विनिकृतः वञ्चितः ॥ २१ ॥ प्राप्त इति ॥ महात्मना महाबुद्धिना ॥ २२ ॥ युवाभ्यामिति ॥ वित्तं विदेर्लोटि मध्यमपुरुषद्विवचनम् ॥ २३ ॥

महाप्रमाणौ विस्तीर्णौ तप्तहाटकभूषितौ ॥ खड्गावेतौ विराजेते निर्मुक्ताविव पन्नगौ ॥ १९ ॥ एवं मां परिभाषन्तं कस्माद्वै नाभिभाषथः ॥२०॥ सुग्रीवो नाम धर्मात्मा कश्चिद्वानरयूथपः ॥ वीरो विनिकृतो भ्रात्रा जगद्भ्रमति दुःखितः ॥ २१ ॥ प्राप्तोऽहं प्रेषितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना ॥ राज्ञा वानरमुख्यानां हनूमान्नाम वानरः ॥२२॥ युवाभ्यां सह धर्मात्मा सुग्रीवः सख्यमिच्छति ॥ तस्य मां सचिवं वित्तं वानरं पवनात्मजम् ॥२३॥ भिक्षुरूपप्रतिच्छन्नं सुग्रीवप्रियकाम्यया ॥ ऋश्यमूकादिह प्राप्तं कामगं कामरूपिणम् ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा तु हनुमांस्तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ ॥ वाक्यज्ञो वाक्यकुशलः पुनर्नोवाच किंचन॥ २५ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ प्रहृष्टवदनः श्रीमान् भ्रातरं पार्श्वतः स्थितम् ॥ २६ ॥ सचिवोऽयं कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ तमेव काङ्क्षमाणस्य ममान्तिकमुपागतः ॥ २७ ॥ तमभ्यभाष सौमित्रे सुग्रीवसचिवं कपिम् ॥ वाक्यज्ञं मधुरैर्वाक्यैः स्नेहयुक्तमरिंदम ॥ २८ ॥ नानृग्वेदविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः॥ नासामवेदविदुषः शक्यमेवं प्रभाषितुम् ॥ २९ ॥ ॥ ॥

तर्हि कथं भिक्षुरसीत्यत्राह–भिक्ष्विति ॥ २४ ॥ एवमिति ॥ नोवाच । तद्वचनश्रवणेच्छयेति भावः ॥ २५ ॥ एतदिति ॥ हनुमन्तं स्तोतुं लक्ष्मणं प्रत्युक्तिः ॥ २६ ॥ सचिव इति ॥ उपागतः । स एव सचिवद्वारेति शेषः ॥ २७ ॥ तमिति ॥ स्नेहयुक्तम् । मयि सुग्रीवे च प्रीतियुक्तमित्यर्थः । अभ्यभाष अभिभाषस्व । अडागमपरस्मैपदे आर्षे । मन्त्रिणा स्वामिनो वचनं न नीतिरिति सौमित्रिं नियोजयति ॥२८॥ अथ चेतनोज्जीवनस्याचा-

र्यमुखमन्तरेणासम्भवादाचार्यलाभं दर्शयति—नानृग्वेदेत्यादिना ॥ आचार्यो वेदसम्पन्नो विष्णुभक्तो विमत्सरः । मन्त्रज्ञो मन्त्रभक्तश्च सदा मन्त्रार्थदः शुचिः ॥ गुरुभक्तिसमायुक्तः पुराणज्ञो विशेषतः । एवं लक्षणसंपन्नो गुरुरित्यभिधीयते ॥ इत्युक्तमाचार्यलक्षणं दर्शयति । ऋग्वेदेषु विनीतस्य शिक्षितस्य विनयधारणवेदनानि सर्वत्र वेदेषु योज्यानि । यद्वा प्रतिवर्णं स्वरभूयस्त्वेन मनोनियमनेन सावधानोच्चार्यत्वादृग्वेदविनीतस्येत्युक्तिः । एकैकानुवाके अनुवाकान्तरवाक्यासाङ्कर्येण धारणस्य दुष्करत्वाद्यजुर्वेदधारिण इत्युक्तम् । ऊहरहस्यादिगर्भितगानविशेषाणां दुर्विज्ञेयत्वात् सामवेदविदुष इति । अथर्वणस्याध्ययनादिनियमाभावादनुक्तिः । एवं प्रभाषितुम् । देशं कथमिमं प्राप्तावित्यारभ्य उक्तरीत्या व्यक्तं वक्तुं न शक्यमिति । अनृग्वेदविनीतस्य एवं प्रभाषितुं न शक्यम् । अयजुर्वेदधारिण एवं प्रभाषितुं न शक्यम् । असामवेदविदुषः एवं प्रभाषितुम् न शक्यमिति प्रत्येकमन्वयः । प्रत्येकं नञ्प्रयोगात् दार्ढ्यार्थं व्यतिरेकमुखेनोक्तिः । अनृग्वेदविनीतस्य । उभौ योग्यावहं मन्ये रक्षितुं पृथिवीमिमाम् । इत्यादि-

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् ॥ बहु व्याहरतानेन न किंचिदपशब्दितम् ॥ ३० ॥ न मुखे नेत्रयोर्वापि ललाटे च भ्रुवोस्तथा ॥ अन्येष्वपि च गात्रेषु दोषः संविदितः क्वचित् ॥ ३१ ॥ ॥

नोक्तसृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वं वक्तुं न शक्यम् । ऐतरेयके हि । ब्रह्म वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यादिना तथात्वं प्रथमतः प्रतिपाद्यते । अयजुर्वेदधारिणः । मानुषौ देवरूपिणावित्यादिना । अजायमानो बहुधा विजायत इत्युक्तावताररहस्यं वक्तुं न शक्यम् । असामवेदविदुषः सुवर्णाभौ पद्मपत्रेक्षणावित्येवं भाषितुं न शक्यते । छान्दोग्ये हि । अथ य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इत्यारभ्य तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणीत्याम्नायते ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ नानृग्वेद इति ॥ विनयधारणवेदनानि प्रतिवेदमस्य सन्तीत्युक्तं भवति ॥ २९ ॥ न केवलं वेदाध्ययनम् अङ्गाध्ययनं च कृतमित्याह—नूनमिति ॥ तत्र हेतुमाह—बह्विति । अपशब्दितम् अपकृष्टं न शब्दितम् । अत्रादौ यदित्यध्याहार्यम् । व्याकरणं श्रुतम् । अतो नापशब्दितम् । कृत्स्नं श्रुतम् । अतो न किंचिदपशब्दितम् । प्रकृतिप्रत्ययसमाससन्ध्यादिषु किंचिदपि नापभ्रंशितमित्यर्थः । बहुधा श्रुतम् । एकवारश्रवणे कचिदन्यथाभावोपि स्यात् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ न किंचिदपशब्दितमित्यनेन संस्कृतभाषयैव व्यवहृतवानित्यवगम्यते ॥ ३० ॥ शिक्षा चानेन श्रुतेत्याह चतुर्भिः—न मुख इत्यादिभिः ॥ लोके केषांचिद्व्यवहारदशायां मुखादिषु सर्वत्र यत्र कुत्रापि वा विकारो दृश्यते न तथात्रेति

भावः । दोषः विकृतिः । न संविदित इत्यनेन स्वेन सूक्ष्ममवलोकितमिति गम्यते । तदुक्तं शिक्षायाम् । गीती दीर्घी शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः । अनर्थज्ञोल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥ न शिरः कम्पयेद्गात्रं भ्रुवौ चाप्यक्षिणी तथा । तैलपूर्णमिवात्मानं तत्तद्वर्णे प्रयोजयेदिति ॥३१॥ एवमुच्चारणशक्तिरुक्ता । अथ वाक्यप्रयोगचातुरीं दर्शयति—अविस्तरमिति ॥ अविस्तरं शब्दप्रपञ्चरहितम् । प्रथने वावशब्द इति घञो निषेधात् ऋदोरबित्यप्प्रत्ययः । असंदिग्धं पदवर्णसन्देहरहितम् । अविलम्बितं विलम्बितत्वे स्वाशक्तिः प्रकटिता स्यात् । अद्रुतं द्रुतोच्चारणे परप्रत्यायनं न स्यात् । उरःस्थं मन्द्रम् । कण्ठगं मध्यमम् तादृशं वाक्यं मध्यमे स्वरे वर्तते । न मन्द्रं न मध्यमं न द्रुतं न विलम्बितं चेत्यर्थः । इदं चतुर्दशदोषाभावानामुपलक्षणम् । तथाह शिक्षाकारः । शङ्कितं भीतमुद्धृष्टमव्यक्तमनुनासिकम् । काकुस्वरं शीर्षगतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥ विस्वरं विरसं चैव विश्लिष्टं विषमान्वितम् । व्याकुलं तालुभिन्नं च पाठदोषाश्चतुर्दशेति ॥ अन्यत्राप्युक्तम् । उपांशुदष्टं त्वरितं निरस्तं विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम् । निष्पी-

अविस्तरमसंदिग्धमविलम्बितमद्रुतम् ॥ उरःस्थं कण्ठगं वाक्यं वर्तते मध्यमे स्वरे ॥ ३२ ॥ संस्कारक्रमसंपन्नामद्रुतामविलम्बिताम् ॥ उच्चारयति कल्याणीं वाचं हृदयहारिणीम् ॥ ३३ ॥ अनया चित्रया वाचा त्रिस्थानव्यञ्जनस्थया ॥ कस्य नाराध्यते चित्तमुद्यतासेररेरपि ॥ ३४ ॥

डितं ग्रस्तपदाक्षरं च वदेन्न दीनं नतु सानुनास्यम् ॥ ३२ ॥ एवं पाठदोषा उक्ताः । अथ तद्गुणानाह—संस्कारेति ॥ संस्कारो व्याकरणकृता शब्दशुद्धिः व्यक्तपदत्वमिति यावत् । क्रमः वर्णानां क्रमिकता । व्यक्ताक्षरत्वमिति यावत् । कल्याणीम् इतरगुणवतीम् । हृदयहारिणीं मधुराम् । वाणीम् उच्चारयति उच्चरति । तदिदमुक्तं शिक्षायाम् । माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तथात्वरा । धैर्यं लयसमत्वं च षडेते पाठका गुणा इति ॥ ३३ ॥ माधुर्यपरकाष्ठामाह—अनयेति ॥ चित्रया आश्चर्यावहया । त्रिस्थानानि उरःकण्ठशिरांसि । व्यज्यन्ते एषु वर्णा इति व्यञ्जनानि । त्रिस्थानरूपव्यञ्जनेषु तिष्ठतीति तथा । तथात्वं च न तदुत्पन्नत्वम् । शिरस्यत्वस्य निषिद्धत्वात् । शीर्षगतं तथेति ह्युदाहृतम् । किंतु उदात्तानुदात्तस्वरितवत्त्वम् । तथोक्तं शिक्षायाम् । अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः । स्वरितः कण्ठमूलीयः पार्श्वास्ये प्रचयस्य त्विति ॥ नाराध्यते न तोष्यते । कस्येत्यस्य विवरणम् उद्यतासेररेरपीति । उद्यतासेः छेत्तुमुद्धृतासेरित्यतिक्रूरतोक्तिः । अनेन हनुमदादिभिः रामादीनां संस्कृतभाषयैव व्यवहार इति गम्यते ॥ ३४ ॥

एवं हनुमतो वाक्चातुरीमभिनन्द्य बुद्धिचातुरीमभिनन्दति—एवंविध इति ॥ एवंविधः एवंप्रष्टा । अस्मत्प्रशंसाव्याजेन कुलगोत्रनामधेयराज्यत्यागकारणादीनां प्रष्टा । गतयः सिद्धयः ॥ ३५ ॥ उक्तमर्थमन्वयमुखेनापि दर्शयति—एवमिति ॥ दूतवाक्यप्रचोदिताः । दूतवाक्यमूला एव सिद्ध्यन्ति । न प्रधानापेक्षा इति भावः ॥३६॥ एवमिति ॥ वाक्यज्ञो वाक्यज्ञमित्युक्त्या यथा रीत्या हनुमतोक्तं तथैव सौमित्रिणापीत्युच्यते ॥३७॥ विदिता इति ॥ विद्वन्निति हनुमत्संबोधनम् ॥ ३८ ॥ यथेति ॥ अनेन एतावत् आचार्याभिमाननिष्ठाः तेषां कार्यं तद्वचनादेव करिष्यामीति भगवतः प्रतिज्ञा सूचिता

एवंविधो यस्य दूतो न भवेत्पार्थिवस्य तु ॥ सिध्यन्ति हि कथं तस्य कार्याणां गतयोऽनघ ॥ ३५ ॥
एवं गुणगणैर्युक्ता यस्य स्युः कार्यसाधकाः ॥ तस्य सिद्ध्यन्ति सर्वार्था दूतवाक्यप्रचोदिताः ॥ ३६ ॥
एवमुक्तस्तु सौमित्रिः सुग्रीवसचिवं कपिम् ॥ अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञं पवनात्मजम् ॥ ३७ ॥
विदिता नौ गुणा विद्वन् सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ तमेव चावां मार्गावः सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ॥ ३८ ॥
यथा ब्रवीषि हनुमन् सुग्रीववचनादिह ॥ तत्तथा हि करिष्यावो वचनात्तव सत्तम ॥ ३९ ॥
तत्तस्य वाक्यं निपुणं निशम्य प्रहृष्टरूपः पवनात्मजः कपिः ॥ मनः समाधाय जयोपपत्तौ सख्यं तदा कर्तुमियेष ताभ्याम् ॥ ४० ॥ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

ततः प्रहृष्टो हनुमान् कृत्यवानिति तद्वचः ॥ श्रुत्वा मधुरसंभाषं सुग्रीवं मनसा गतः ॥ १ ॥ ॥ ॥

॥ ३९ ॥ तदिति ॥ जयोपपत्तौ वालिजयोपपत्तिनिमित्तम् ॥ ४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

अथाचार्यमुखेन चेतनलाभश्चतुर्थे—तत इत्यादि ॥ मधुरसंभाषं मधुरभाषणम् । तद्वचः श्रुत्वा । कृत्यवान् कार्यवान् रामः इति हेतोः प्रहृष्टः सन् सुग्रीवं मनसा गतः । तमेव चावां मार्गाव इति वचनभावतया रामस्य कृत्यवत्त्वज्ञानम् ॥ १ ॥ ॥ ॥

मनसा गत इत्येतद्दर्शयति—भव्य इति ॥ यद्यस्मादयं कृत्यवान् प्राप्तः । तस्मात् । महात्मनः महाभाग्यस्य । तस्य सुग्रीवस्य । राज्यागमः । भव्यः भावी । एतत् कृत्यं राज्यागमनरूपकार्यम् । उपागतं समीपे आगतम् । निष्पन्नप्रायमित्यर्थः ॥ २ ॥ तत इति ॥ अस्मिन् श्लोके प्लवगर्षभ इत्यत्र गकारो गायत्र्याः दशमाक्षरम् । नवसहस्रश्लोका गताः ॥ ३ ॥ किमर्थमिति ॥ पम्पाकाननेन पम्पोपवनेन मण्डितं वनं दण्डकारण्यम् ।

भव्यो राज्यागमस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ यदयं कृत्यवान्प्राप्तः कृत्यं चैतदुपागतम् ॥ २ ॥ ततः परमसंहृष्टो हनुमान् प्लवगर्षभः ॥ प्रत्युवाच ततो वाक्यं रामं वाक्यविशारदः ॥ ३ ॥ किमर्थं त्वं वनं घोरं पम्पाकाननमण्डितम् ॥ आगतः सानुजो दुर्गं नानाव्यालमृगायुतम् ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणो रामचोदितः ॥ आचचक्षे महात्मानं रामं दशरथात्मजम् ॥ ५ ॥ राजा दशरथो नाम द्युतिमान् धर्मवत्सलः ॥ चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मेण नित्यमेवाभ्यपालयत् ॥ ६ ॥ न द्वेष्टा विद्यते तस्य नच स द्वेष्टि कंचन ॥ स च सर्वेषु भूतेषु पितामह इवापरः ॥ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः ॥ ७ ॥ तस्यायं पूर्वजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ शरण्यः सर्वभूतानां पितुर्निर्देशपारगः ॥ ८ ॥ वीरो दशरथस्यायं पुत्राणां गुणवत्तमः ॥ राजलक्षणसंपन्नः संयुक्तो राजसंपदा ॥ ९ ॥ राज्याद्भ्रष्टो वने वस्तुं मया सार्धमिहागतः ॥ भार्यया च महातेजाः सीतयानुगतो वशी ॥ १० ॥ दिनक्षये महातेजाः प्रभयेव दिवाकरः ॥ ११ ॥

दण्डकारण्येप्येतत्प्रदेशं किमर्थमागत इति भावः । अनुजत्वमाकारसाम्यात्तमभ्यभाषेति नियोजनाच्चेति ॥ ४ ॥ तस्येति ॥ महात्मत्वेन दशरथात्मजत्वेन चाचचक्ष इत्यर्थः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ तस्येति ॥ दशरथात्मजं महात्मानमित्येतद्द्वयमपि विधेयविशेषणम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ न द्वेष्टेति ॥ सर्वेषु भूतेषु मध्ये पितामह इव श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ वीर इति ॥ पुत्राणां पुत्राणां मध्ये ॥ ९ ॥ राज्यादित्यादि ॥ भार्ययेति । ऐश्वर्यभ्रंशदशायामप्यनुवर्तनद्योतनाय दिनक्षय इत्युक्तम् ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ भार्ययेति ॥ दिवाकरप्रभया दिवाकरानुगमनस्य सायन्तन एव सम्यक्प्रतीयमानत्वादिनक्ष-

यपदोपादानम् ॥ १० ॥ ११ ॥ अहमिति ॥ भवानस्य क इत्याकाङ्क्षायामाह—अस्यावरो भ्राता एतदभिप्रायेण भ्रातास्मि । अहं तु गुणैर्दास्यमुपागतः गुणवशीकृतहृदयः सन् तस्य दासोस्मि । यद्यपि परवानस्मीत्यादौ स्वरूपप्रयुक्तदास्यमुक्तम् । तथापि योग्यताप्रकर्षात् गुणोत्तम्भितं तद्दास्यमिति तदविरोधो द्रष्टव्यः । उपेत्यनेन सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचितसर्वविधकैङ्कर्यं प्राप्त इत्युच्यते । इदमपि कैङ्कर्यं तन्मुखोल्लासार्थं न तु मदर्थमिति आह—कृतज्ञस्य बहुज्ञस्येति । अल्पमपि कृतं बहुतया जानत इत्यर्थः । इदमपि कैङ्कर्यं सहजमित्याशयेनाह—नाम्ना लक्ष्मणो नामेति । स्वनामतः कैङ्कर्यलक्ष्मीसंपन्न इति प्रसिद्धः । सुखेत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ यद्वा प्रथमश्लोकस्य पूर्वेणान्वयः ॥ सहजत्वमुपपादयति—सुखेति ॥

अहमस्यावरो भ्राता गुणैर्दास्यमुपागतः ॥ कृतज्ञस्य बहुज्ञस्य लक्ष्मणो नाम नामतः ॥ १२ ॥ सुखार्हस्य महार्हस्य सर्वभूतहितात्मनः ॥ ऐश्वर्येण च हीनस्य वनवासाश्रितस्य च ॥ १३ ॥ रक्षसापहृता भार्या रहिते कामरूपिणा ॥ तच्च न ज्ञायते रक्षः पत्नी येनास्य सा हृता ॥ १४ ॥ दनुर्नाम दितेः पुत्रः शापाद्राक्षसतां गतः ॥ आख्यातस्तेन सुग्रीवः समर्थो वानरर्षभः ॥ १५ ॥ स ज्ञास्यति महावीर्यस्तव भार्यापहारिणम् ॥ एवमुक्त्वा दनुः स्वर्गं भ्राजमानो गतः सुखम् ॥ १६ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं याथातथ्येन पृच्छतः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

महार्हस्य ऐश्वर्यसंपन्नस्य । वनवासाश्रितस्य दुःखितस्येत्यर्थः । तथा च समृद्धिदशायामसमृद्धिदशायां च दास्योक्त्या सहजत्वमुपपादितम् । सहजमेव कैङ्कर्यम् । गुणास्तु तद्वर्धका इति भावः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ अस्यावरो भ्राता । अहं तु दास्यं गतः । सर्वदेशसर्वकालादिषु अविश्लेषेण कैङ्कर्यकारित्वं द्योतयितुमुपपदम् । सहजसिद्धदास्यव्रतसंबन्धिनोपि भोग्यतमत्वमाह—गुणैरिति ॥ १२ ॥ १३ ॥ रक्षसेति ॥ रहिते आवाभ्यां रहितदेशे ॥ १४ ॥ दनुरिति ॥ दनुः दनुवंशजः कबन्धः दितेः पुत्रः पुत्रप्रायः तेन सुग्रीवः समर्थ इत्याख्यातः ॥ १५ ॥ स इति ॥ स्पष्टम् ॥ १६ ॥ एतदिति ते तुभ्यं याथातथ्येनाख्यातम् ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अहमित्यर्धम् ॥ १८ ॥ परत्वसौशील्ये दर्शयति—एष इति ॥ त्रैलोक्यनाथत्वमेव सुग्रीवनाथत्वेच्छायां हेतुः। परत्वं विना सौशील्यस्यागुणत्वात्। इच्छति लप्स्यते न वा स्वयमभिलपति। अपर्यनुयोज्या हि स्वतन्त्रा इति भावः। चकारेण लब्धा चेत्युच्यते। अनुत्तमं परत्वापेक्षयावतारप्रयुक्तातिशयवत्। लोकनाथः सर्वलोकैर्याच्यमानः सर्वस्वामी च। "नाधृ नाथृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीषु" धातुः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ अत्र सौशील्यमभिव्यनक्ति—लोकनाथ इति ॥ निरुपपदेन सकललोकानां नाथत्वं नाथनीयत्वं च व्यञ्जितम्। अनुत्तमं यश इति। पूर्वापेक्षया अवतारप्रयुक्तातिशयितकीर्तिमत्त्वम्। एवंविधः क्षोदीयसं जनं कथमर्थयत इत्यत्राह—इच्छतीति। स्वतन्त्रेच्छया तदर्थनं गुणायैवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ तदेव सौशील्यं प्रकारान्तरेणाह—पितेति ॥ शरण्यः प्राप्यः। शरणं रक्षकम् ॥ २० ॥ शरण्य इत्युक्तं विशेषयति—सर्वलोकस्येति ॥ गुरुः अग्रजः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ शरण्यः प्राप्यः। शरणं रक्षकम् ॥ २१ ॥ यस्य प्रसाद इति ॥ इमाः प्रजाः सततं प्रसीदेयुः तत्प्रसादलब्धसकलपुरुषार्थतया सर्वदा प्रसन्नचित्ता भवेयुः। वानरेन्द्रस्य स्वप्रसाद्यप्रजैकदेशक्षुद्रतरजनस्य प्रसादमभिकाङ्क्षते। स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ २२ ॥ येनेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ येन सततं सर्वगुणोपेताः सर्वोपचारोपेता यथा भवन्ति तथा सदा मानिताः। वानरेन्द्रं वनमात्रप्रसिद्धशाखामृगमिति सौशील्यातिशयध्वनिः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ येनेति ॥ सततमित्यस्य सर्वगुणोपेता इत्यनेन संबन्धः। अन्यथा पुनरुक्तिः स्यात् ॥ २३ ॥ २४ ॥

अहं चैव हि रामश्च सुग्रीवं शरणं गतौ ॥ १८ ॥ एष दत्त्वा च वित्तानि प्राप्य चानुत्तमं यशः ॥ लोकनाथः
पुरा भूत्वा सुग्रीवं नाथमिच्छति ॥ १९ ॥ पिता यस्य पुरा ह्यासीच्छरण्यो धर्मवत्सलः ॥ तस्य पुत्रः श-
रण्यश्च सुग्रीवं शरणं गतः ॥ २० ॥ सर्वलोकस्य धर्मात्मा शरण्यः शरणं पुरा ॥ गुरुर्मे राघवः सोयं सु-
ग्रीवं शरणं गतः ॥ २१ ॥ यस्य प्रसादे सततं प्रसीदेयुरिमाः प्रजाः ॥ स रामो वानरेन्द्रस्य प्रसादमभिका-
ङ्क्षते ॥ २२ ॥ येन सर्वगुणोपेताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः ॥ मानिताः सततं राज्ञा सदा दशरथेन वै ॥ २३ ॥
तस्यायं पूर्वजः पुत्रस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ सुग्रीवं वानरेन्द्रं तु रामः शरणमागतः ॥ २४ ॥ ॥

शोकेति ॥ शोकेनाभिभूते शोकपरतन्त्रे । शोकार्ते शोकपीडिते । कर्मपरतन्त्रं शोकाकुलं स्वजनमालोक्य स्वयं शोकाकुलस्याचार्यमुखं विनोभय-
शोकानुद्धारादिति भावः ॥ २५ ॥ एवमिति ॥ साश्रुलोचनमिति रामदुःखदर्शनाद्दुःखितत्वमुच्यते ॥ २६ ॥ ईदृशा इति ॥ द्रष्टव्याः अन्वेषितव्याः ॥
❋ रामानुजीयम् ❋ दिष्ट्या दर्शनमागता इत्यनन्तरं पच्यमान इत्येवमुक्त्वेति श्लोकः सीतायाः परिमार्गण इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः ॥
॥ २७ ॥ स हीति ॥ विनिकृतः वञ्चितः ॥ २८ ॥ करिष्यतीति ॥ परिमार्गणे साहाय्यं करिष्यति । ततः परं भवतोरग्रे का शत्रुवार्तेति भावः ॥

शोकाभिभूते रामे तु शोकार्ते शरणं गते ॥ कर्तुमर्हति सुग्रीवः प्रसादं हरियूथपः ॥ २५ ॥ एवं ब्रुवाणं
सौमित्रिं करुणं साश्रुलोचनम् ॥ हनुमान्प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ २६ ॥ ईदृशा बुद्धिसम्पन्ना
जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ॥ द्रष्टव्या वानरेन्द्रेण दिष्ट्या दर्शनमागताः ॥ २७ ॥ स हि राज्यात्परिभ्रष्टः कृत-
वैरश्च वालिना ॥ हृतदारो वने त्यक्तो भ्रात्रा विनिकृतो भृशम् ॥ २८ ॥ करिष्यति स साहाय्यं युवयोर्भा-
स्करात्मजः ॥ सुग्रीवः सह चास्माभिः सीतायाः परिमार्गणे ॥ २९ ॥ इत्येवमुक्त्वा हनुमान् श्लक्ष्णं
मधुरया गिरा ॥ बभाषे सोभिगच्छेम सुग्रीवमिति राघवम् ॥ ३० ॥ एवं ब्रुवाणं धर्मात्मा हनुमन्तं स
लक्ष्मणः ॥ प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं प्रोवाच राघवम् ॥ ३१ ॥ कपिः कथयते हृष्टो यथायं मारुतात्म-
जः ॥ कृत्यवान्सोपि संप्राप्तः कृतकृत्योसि राघव ॥ ३२ ॥ ॥ ॥

॥ २९ ॥ इतीति ॥ बभाषे । पुनरपीति शेषः ॥ ३० ॥ एवमिति ॥ यथान्यायं दूतानुरूपम् ॥ ३१ ॥ कपिरिति ॥ अयं हृष्टः सन् यथा यथार्थं
कथयते । यथार्थकथने हृष्टत्वं हेतुः । सीतापरिमार्गणं करिष्यतीति यथार्थमेव । सोपि सुग्रीवः कृत्यवान् प्राप्तः जातः । तस्मात् कृतकृत्योसि ॥
❋ रामानुजीयम् ❋ अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । राघव । संप्राप्तोयं कपिर्मारुतात्मजो हृष्टः मद्वाक्यश्रवणात्संजातहर्षः सोपि सुग्रीवोपि कृत्यवानि-
ति यथावत् कथयते अतः कृतकृत्योसीति योजना ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥

हृष्टपदसूचितं विवृणोति—प्रसन्नेति ॥ वक्ष्यते वक्ष्यति । अनृतं न वदेदित्यर्थः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ हनूमदुक्तवाक्यस्य याथार्थ्यं समर्थयते—प्रसन्नेति ॥ ३३ ॥ तत इति ॥ हरिराजाय वानरराजाय ॥ ३४ ॥ उक्तं विवृणोति—भिक्ष्विति ॥ ३५ ॥ स त्विति ॥ विपुलयशाः सर्वदेववरप्रसादेन विशालकीर्तिः । कपिप्रवीरः सुग्रीवमपि नियन्तुं समर्थः । अनेन भगवल्लाभ आचार्याधीन इत्युक्तम् ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ॥

प्रसन्नमुखवर्णश्च व्यक्तं हृष्टश्च भाषते ॥ नानृतं वक्ष्यते वीरो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३३ ॥ ततः स तु महाप्राज्ञो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ जगामादाय तौ वीरौ हरिराजाय राघवौ ॥ ३४ ॥ भिक्षुरूपं परित्यज्य वानरं रूपमास्थितः ॥ पृष्ठमारोप्य तौ वीरौ जगाम कपिकुञ्जरः ॥३५॥ स तु विपुलयशाः कपिप्रवीरः पवनसुतः कृतकृत्यवत्प्रहृष्टः ॥गिरिवरमुरुविक्रमः प्रयातः सुशुभमतिः सह रामलक्ष्मणाभ्याम् ॥३६॥ इति श्रीमत्कि० चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

ऋश्यमूकात्तु हनुमान् गत्वा तु मलयं गिरिम् ॥ आचचक्षे तदा वीरौ कपिराजाय राघवौ ॥ १ ॥ अयं रामो महाप्राज्ञः संप्राप्तो दृढविक्रमः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामोयं सत्यविक्रमः ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातो रामो दशरथात्मजः ॥ धर्मे निगदितश्चैव पितुर्निर्देशपारगः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ पापभीतस्य कर्मानुरूपं फलं दिशतो भगवतोपि त्रस्तस्य आचार्यमुखात् भगवद्गुणान् श्रुत्वा तदेकोपायनिष्ठा सूच्यते पञ्चमे—ऋश्यमूकात्त्वित्यादि ॥ रामलक्ष्मणदर्शनभीतः सुग्रीवः ऋश्यमूकादुत्प्लुत्य गहनं मलयाख्यमृश्यमूकपर्यन्तपर्वतं गतः । हनुमान् रामलक्ष्मणौ तत्र प्रतिष्ठाप्य सुग्रीवं तत्रानीतवानिति बोध्यम् ॥ १ ॥ अयमिति ॥ अयं रामः संप्राप्तः । अयं रामः सत्यविक्रमः । त्वच्छत्रुनिबर्हणक्षम इत्यर्थः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ महाप्राज्ञो दृढविक्रमोयं संप्राप्तः । अयं रामः सत्यविक्रमः । तव शत्रुनिरसनदक्ष इति भावः । एवं वाक्यभेदेन योजना अयं—रामशब्दयोः पुनरुक्तिपरिहारार्थो ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणामिति ॥ निगदितः प्रसिद्धः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

तस्येत्यादि ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ स कृत्वेति ॥ राघवम् । प्राप्येति शेषः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ हनुमद्वचनश्रवणानन्तरं सुग्रीवस्य मानुषरूपपरिग्रहाभिधानात् हनूमान् रामलक्ष्मणौ स्थलान्तरे निवेश्य सदागमनं सुग्रीवाय न्यवेदयदित्यवगम्यते ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ रोचत इति ॥ मर्यादा व्यवस्था ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मर्यादा अनुल्लङ्घनीया व्यवस्था ॥ १२ ॥ एतत्त्विति ॥ राम इति शेषः ॥ १३ ॥ हृद्यमि-

तस्यास्य वसतोरण्ये नियतस्य महात्मनः ॥ रावणेन हृता भार्या स त्वां शरणमागतः ॥ ४ ॥ राजसूयाश्वमेधैश्च वह्निर्येनाभितर्पितः ॥ दक्षिणाश्च तथोत्सृष्टा गावः शतसहस्रशः ॥ ५ ॥ तपसा सत्यवाक्येन वसुधा येन पालिता ॥ स्त्रीहेतोस्तस्य पुत्रोयं रामस्त्वां शरणं गतः ॥ ६ ॥ भवता सख्यकामौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ प्रतिगृह्यार्चयस्वैतौ पूजनीयतमावुभौ ॥ ७ ॥ श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं सुग्रीवो हृष्टमानसः ॥ भयं च राघवाद्धोरं प्रजहौ विगतज्वरः ॥ ८ ॥ स कृत्वा मानुषं रूपं सुग्रीवः प्लवगर्षभः ॥ दर्शनीयतमो भूत्वा प्रीत्या प्रोवाच राघवम् ॥ ९ ॥ भवान् धर्मविनीतश्च विक्रान्तः सर्ववत्सलः ॥ आख्याता वायुपुत्रेण तत्त्वतो मे भवद्गुणाः ॥ १० ॥ तन्मयैवैष सत्कारो लाभश्चैवोत्तमः प्रभो ॥ यत्त्वमिच्छसि सौहार्दं वानरेण मया सह ॥ ११ ॥ रोचते यदि वा सख्यं बाहुरेष प्रसारितः ॥ गृह्यतां पाणिना पाणिर्मर्यादा बध्यतां ध्रुवा ॥ १२ ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवेण सुभाषितम् ॥ स प्रहृष्टमना हस्तं पीडयामास पाणिना ॥ १३ ॥ हृद्यं सौहृदमालम्ब्य पर्यष्वजत पीडितम् ॥ १४ ॥ ततो हनूमान् संत्यज्य भिक्षुरूपमरिंदमः ॥ काष्ठयोः स्वेन रूपेण जनयामास पावकम् ॥ १५ ॥ ॥ ॥

त्यर्थम् ॥ पीडितं दृढम् ॥ १४ ॥ मर्यादा बध्यतामिति वदतः सुग्रीवस्याशयं विदित्वाचरति–तत इति ॥ भिक्षुरूपं संत्यज्येत्यनेन सुग्रीवविश्वासार्थम् । तौ त्वया प्राकृतेनैव गत्वा ज्ञेयौ प्लवङ्गमेति तदुक्तप्रकारेण पुनर्भिक्षुरूपेणैव तदन्तिकं गत इत्यवगम्यते । स्वेन रूपेण वानररूपेण काष्ठयोः अरणिभूतशमीकाष्ठयोः । सप्तम्यन्तं पदम् ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

दीप्यमानमिति ॥ सत्कृतमित्यभ्यर्च्येत्यस्यानुवादः । तयोः रामसुग्रीवयोः ॥ १६ ॥ तत इति ॥ प्रदक्षिणं चक्रतुः । अन्योन्यं पाणिं गृहीत्वेति शेषः । उपागतौ अग्निसाक्षिकमिति शेषः ॥ १७ ॥ तत इति ॥ अभिवीक्षन्तौ अभिवीक्षमाणौ ॥ १८ ॥ त्वमिति ॥ एकं समानम् । त्वद्दुःखेन मम दुःखं भवतु त्वत्सुखेन मम सुखं भवत्वित्यर्थः । अनेन परसाम्यापत्त्यभ्यर्थनं सूचितम् ॥ १९ ॥ तत इति ॥ स राघव इत्यनेन एकासनत्व-

दीप्यमानं ततो वह्निं पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतम् ॥ तयोर्मध्येऽथ सुप्रीतो निदधे सुसमाहितः ॥ १६ ॥ ततोग्निं दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् ॥ सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ ॥ १७ ॥ ततः सुप्रीतमनसौ तावुभौ हरिराघवौ ॥ अन्योन्यमभिवीक्षन्तौ न तृप्तिमुपजग्मतुः ॥ १८ ॥ त्वं वयस्योसि मे हृद्यो ह्येकं दुःखं सुखं च नौ ॥ सुग्रीवो राघवं वाक्यमित्युवाच प्रहृष्टवत् ॥ १९ ॥ ततः स पर्णबहुलां छित्त्वा शाखां सुपुष्पिताम् ॥ सालस्यास्तीर्य सुग्रीवो निषसाद स राघवः ॥ २० ॥ लक्ष्मणायाथ संहृष्टो हनुमान् प्लवगर्षभः ॥ शाखां चन्दनवृक्षस्य ददौ परमपुष्पिताम् ॥ २१ ॥ ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णं मधुरया गिरा ॥ प्रत्युवाच तदा रामं हर्षव्याकुललोचनः ॥ २२ ॥ अहं विनिकृतो राम चरामीह भयार्दितः ॥ हृतभार्यो वने त्रस्तो दुर्गमे तदुपाश्रितः ॥ २३ ॥ सोहं त्रस्तो वने भीतो वसाम्युद्भ्रान्तचेतनः ॥ वालिना निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव ॥ २४ ॥ वालिनो मे महाभाग भयार्तस्याभयं कुरु॥ कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ भयं मे न भवेद्यथा ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥

मुक्तम् ॥ २० ॥ २१ ॥ तत इति ॥ प्रत्युवाच तदा राममिति पाठः ॥ २२ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ अहमिति ॥ त्रस्तः चकितः । अत्रस्त इति वा ॥ २३ ॥ सोहमिति ॥ त्रस्तः भीतः उत्तरोत्तरं भीतः । यद्वा वालित्रस्तोहमस्मिन् वने अभीतो वसामीत्यर्थः ॥ २४ ॥ वालिन इति ॥ अभयं भयाभावं कुरु । आर्त्यतिशयेन दाढ्र्याय पुनरुच्यते । कर्तुमित्यर्धेन । मे भयं यथा न भवेत्तथा कर्तुमर्हसीत्यन्वयः ॥ २५ ॥ ॥

एवमुक्त इति ॥ प्रहसन्निव कियन्मात्रमेतदिति हसित्वा । इवशब्दो मन्दस्मितत्वे ॥ २६ ॥ २७ ॥ अमोघा इत्यादि ॥ कङ्कपत्रप्रतिच्छन्नाः कङ्कपत्रैर्बद्धा इत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ तमिति ॥ अद्य पश्येत्यनेन क्रियाझटित्यमुक्तम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तवेति ॥ कुरु । यतस्वेत्यर्थः । वैरिणं रिपुमिति द्विरुक्त्या वैरकृतं शात्रवं नतु जात्येत्युक्तम् ॥ ३२ ॥ प्रसङ्गात् कविराह–सीतेति ॥ सीतानेत्रं राजीवोपमम् । वालिनेत्रं हेमोपमम् । पिङ्गाक्षत्वात् ।

एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ॥ प्रत्यभाषत काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ २६ ॥ उपकारफलं मित्र विदितं मे महाकपे ॥ वालिनं तं वधिष्यामि तव भार्यापहारिणम् ॥ २७ ॥ अमोघाः सूर्यसंकाशा ममैते निशिताः शराः ॥ तस्मिन् वालिनि दुर्वृत्ते निपतिष्यन्ति वेगिताः ॥ २८ ॥ कङ्कपत्रप्रतिच्छन्ना महेन्द्राशनिसन्निभाः ॥ तीक्ष्णाग्रा ऋजुपर्वाणः सरोषा भुजगा इव ॥ २९ ॥ तमद्य वालिनं पश्य क्रूरैराशीविषोपमैः ॥ शरैर्विनिहतं भूमौ विकीर्णमिव पर्वतम् ॥ ३० ॥ स तु तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्यात्मनो हितम् ॥ सुग्रीवः परमप्रीतः सुमहद्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ तव प्रसादेन नृसिंह राघव प्रियां च राज्यं च समाप्नुयामहम् ॥ तथा कुरु त्वं नरदेव वैरिणं यथा निहंस्यद्य रिपुं ममाग्रजम् ॥ ३२ ॥ सीताकपीन्द्रक्षणदाचराणां राजीवहेमज्वलनोपमानि ॥ सुग्रीवरामप्रणयप्रसङ्गे वामानि नेत्राणि समं स्फुरन्ति ॥ ३३ ॥

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

पुनरेवाब्रवीत् प्रीतो राघवं रघुनन्दनम् ॥ १ ॥

रावणनेत्राणि ज्वलनोपमानि । पुरुषस्य वामनेत्रस्फुरणमनर्थकरम् । स्त्रियास्तु शोभनमिति निमित्तशास्त्रविदः ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

एवं रामेण वालिवधे प्रतिज्ञाते सुग्रीवेणापि रामकार्यसिद्धिः प्रतिज्ञायते षष्ठ–पुनरेवेत्यादि ॥ राघवमिति नाम । सुग्रीव इति शेषः ॥ १ ॥ ॥

अयमिति ॥ त्वं यन्निमित्तं वनमागतः तदाख्याति स्म ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ आख्याति आख्यातवान् । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति भूते लट् ॥ २ ॥ लक्ष्मणेनेत्यादिश्लोकद्वयम् ॥ तेन पूर्वमविज्ञातेन ॥ ३ ॥ ४ ॥ भार्येति ॥ विमोक्ष्यसे त्यक्ष्यसि । नष्टां मधुकैटभापहृताम् । वेदश्रुतीम् । श्रूयत इति श्रुतिः शब्दः । वेदरूपश्रुतीमिव वेदगिरमिव । दीर्घ आर्षः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ नष्टां वेदश्रुतिं यथेति । श्रूयत इति श्रुतिरिति व्युत्प-

अयमाख्याति मे राम सचिवो मन्त्रिसत्तमः ॥ हनुमान् यन्निमित्तं त्वं निर्जनं वनमागतः ॥ २ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वसतश्च वने तव ॥ रक्षसापहृता भार्या मैथिली जनकात्मजा ॥ ३ ॥ त्वया वियुक्ता रुदती लक्ष्मणेन च धीमता ॥ अन्तरप्रेप्सुना तेन हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ ४ ॥ भार्यावियोगजं दुःखमचिरात्त्वं विमोक्ष्यसे ॥ अहं तामानयिष्यामि नष्टां वेदश्रुतीमिव ॥ ५ ॥ रसातले वा वर्तन्तीं वर्तन्तीं वा नभस्तले ॥ अहमानीय दास्यामि तव भार्यामरिंदम ॥ ६ ॥ इदं तथ्यं मम वचस्त्वमवेहि च राघव ॥ न शक्या सा जरयितुमपि सेन्द्रैः सुरासुरैः ॥ ७ ॥ तव भार्या महाबाहो भक्ष्यं विषकृतं यथा ॥ ८ ॥ त्यज शोकं महाबाहो तां कान्तामानयामि ते ॥ अनुमानात्तु जानामि मैथिली सा न संशयः ॥ ९ ॥ ह्रियमाणा मया दृष्टा रक्षसा क्रूरकर्मणा ॥ क्रोशन्ती राम रामेति लक्ष्मणेति च विस्वरम् ॥ स्फुरन्ती रावणस्याङ्के पन्नगेन्द्रवधूर्यथा ॥ १० ॥ आत्मना पञ्चमं मां हि दृष्ट्वा शैलतटे स्थितम् ॥ उत्तरीयं तया त्यक्तं शुभान्याभरणानि च ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

त्त्या श्रुतित्वं वेदशास्त्रादेः साधारणम् । तद्व्यावृत्त्यर्थं वेदश्रुतिमित्युक्तम् ॥ ५ ॥ रसातल इति ॥ वर्तन्तीं वर्तमानाम् ॥ ६ ॥ इदमित्यादि ॥ जरयितुम् आत्मसात्कर्तुम् । विषकृतं विषेण पक्कम्॥७॥८॥त्यज शोकमित्यादि॥ अनुमानात् योग्यतया । या दृष्टा सा मैथिली । न संशयः अनुमानात्तु जानामीत्यस्यैव विवरणमिदम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मैथिलीत्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ९॥ १०॥ आत्मनेति ॥ आत्मना मया पञ्चमम् ॥ ११ ॥

तानीति ॥ प्रत्यभिज्ञातुं स्मर्तुम् ॥ १२ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ किमर्थं प्रविलम्बस इति पाठः ॥ १३ ॥ १४ ॥ उत्तरीयमिति ॥ उत्तरीयमाभरणानि च । उत्तरीयबद्धानीत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ हृदीति ॥ अलंकारमिति जात्येकवचनम् । रोषितः संजातदोषः ॥ १८ ॥

तान्यस्माभिर्गृहीतानि निहितानि च राघव ॥ आनयिष्याम्यहं तानि प्रत्यभिज्ञातुमर्हसि ॥ १२ ॥ तमब्रवीत्ततो रामः सुग्रीवं प्रियवादिनम् ॥ आनयस्व सखे शीघ्रं किमर्थं प्रविलम्बसे ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवः शैलस्य गहनां गुहाम् ॥ प्रविवेश ततः शीघ्रं राघवप्रियकाम्यया ॥ १४ ॥ उत्तरीयं गृहीत्वा तु शुभान्याभरणानि च ॥ इदं पश्येति रामाय दर्शयामास वानरः ॥ १५ ॥ ततो गृहीत्वा तद्वासः शुभान्याभरणानि च अभवद्बाष्पसंरुद्धो नीहारेणेव चन्द्रमाः ॥ १६ ॥ सीतास्नेहप्रवृत्तेन स तु बाष्पेण दूषितः ॥ हा प्रियेति रुदन् धैर्यमुत्सृज्य न्यपतत्क्षितौ ॥ १७ ॥ हृदि कृत्वा तु बहुशस्तमलंकारमुत्तमम् ॥ निशश्वास भृशं सर्पो बिलस्थ इव रोषितः ॥ १८ ॥ अविच्छिन्नाश्रुवेगस्तु सौमित्रिं वीक्ष्य पार्श्वतः ॥ परिदेवयितुं दीनं रामः समुपचक्रमे ॥ १९ ॥ पश्य लक्ष्मण वैदेह्या संत्यक्तं ह्रियमाणया ॥ उत्तरीयमिदं भूमौ शरीराद्भूषणानि च ॥ ॥ २० ॥ शाद्वलिन्यां ध्रुवं भूम्यां सीतया ह्रियमाणया ॥ उत्सृष्टं भूषणमिदं तथारूपं हि दृश्यते ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुण्डले ॥ नूपुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवन्दनात् ॥ २२ ॥ ततः स राघवो दीनः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ ॥

अविच्छिन्नेति ॥ परिदेवयितुम् प्रलपितुम् । दीनमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १९ ॥ पश्येति ॥ शरीरात् अपनीयेति शेषः ॥ २० ॥ शाद्वलिन्यामित्यादि ॥ अत्र शाद्वलशब्देन हरिततृणान्युच्यन्ते । स्वार्थे वलजार्षः । तद्वत्यां भूमौ मृदुस्थले उत्सृष्टत्वात् तथारूपम् अविकलरूपं दृश्यते ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तथारूपम् पूर्वं यथारूपं तथारूपम् । अक्षतमिति यावत् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ ॥

ब्रूहीति ॥ कं देशं कां दिशम् प्रति । ह्रियन्ती । ह्रियमाणेत्यर्थः । प्राणैः प्राणेभ्यः ॥ २४ ॥ क्वेत्यादि ॥ अपावृतम् उद्घाटितम् येन तत्क्व वसतीत्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ ममेति ॥ विषमवृत्तम् ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ अस्मिन् सर्गान्ते मम दयिततरेत्ययं श्लोको बहुषु कोशेषु न दृश्यते ॥ ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ॥
एवमाभरणदर्शनव्याजेन चेतनस्य यादृच्छिकप्रासङ्गिकसुकृतदर्शनेन तल्लाभत्वरा भगवत उच्यते सप्तमे—एवमुक्त इत्यादि ॥ बाष्पगद्गदः रामबाष्पदर्शनेन स्वयमपि बाष्पगद्गदः । एकं दुःखं सुखं च नावित्यस्य प्रथमोदाहरणमिदम् ॥ १ ॥ न जान इति ॥ दौष्कुलेयस्य । दुष्कुले भवो दौष्कुलेयः । दुष्कुलाड्ढगिति ढक् । तस्य पापरक्षसः परदारापहरणरूपपापकृतो राक्षसस्य । निलयं वासस्थानम् । सामर्थ्यं शक्तिम् । विक्रमं वा । सर्वथा न जाने । किंचिदपि न जानामीत्यर्थः । नन्विदं वक्ष्यमाणेन विरुद्ध्यते । वक्ष्यति वानरप्रेषणावसरे—द्वीपस्तस्यापरे पारे शतयोजनमायतः । अगम्यो मानुषैर्देवैस्तं मार्गध्वं समन्ततः ॥ सहि देशस्तु वध्यस्य रावणस्य दुरात्मनः । राक्षसाधिपतेर्वासः सहस्राक्षसमद्युतेः ॥ इति तत्र हि रावणस्य निलयसाम-

ब्रूहि सुग्रीव कं देशं ह्रियन्ती लक्षिता त्वया ॥ रक्षसा रौद्ररूपेण मम प्राणैः प्रिया प्रिया ॥ २४ ॥
क्व वा वसति तद्रक्षो महद्व्यसनदं मम ॥ यन्निमित्तमहं सर्वान्नाशयिष्यामि राक्षसान् ॥ २५ ॥
हरता मैथिलीं येन मां च रोपयता भृशम् ॥ आत्मनो जीवितान्ताय मृत्युद्वारमपावृतम् ॥ २६ ॥
मम दयिततरा हृता वनान्ताद्रजनिचरेण विमथ्य येन सा ॥ कथय मम रिपुं त्वमद्य वै प्लवगपते यमसादनं नयामि ॥ २७ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥
एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणार्तेन वानरः ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं सबाष्पं बाष्पगद्गदः ॥ १ ॥ न जाने निलयं तस्य सर्वथा पापरक्षसः ॥ सामर्थ्यं विक्रमं वापि दौष्कुलेयस्य वा कुलम् ॥ २ ॥ सत्यं ते प्रतिजानामि त्यज शोकमरिन्दम ॥ करिष्यामि तथा यत्नं यथा प्राप्स्यसि मैथिलीम् ॥ ३ ॥ ॥

र्थ्यपराक्रमाः सुग्रीवेण स्पष्टमवगता इति गम्यते । सत्यम् । तथापि स्वकार्ये प्रथमं प्रवर्तयितुमेवमुक्तवान् सुग्रीवः । अत एव । ब्रूहि सुग्रीव कं देशं ह्रियन्ती लक्षिता त्वया । इत्यस्यापि प्रतिवचनं नोक्तवान् । कथं गमनदेशमपि न जानीयात् । य एवमाह ह्रियमाणा मया दृष्टेति । न चैवमादावेव मित्रद्रोहः कृतः स्यादिति वाच्यम् । दूरदर्शिना सुग्रीवेणैवं मनसि कृतम् । यदि मया रावणवृत्तान्तो मया ज्ञात इत्युक्तः स्यात् । तदातिव्यसनी रामोयं सीतान्वेषणे प्रथमं मां प्रवर्तयेत् । तच्चायुक्तम् । वानराणां वालिवशंवदत्वेनास्मदधीनत्वाभावात् । कथंचित् केषांचिद्वशीकरणेपि रावणेन कृतसख्यो वाली चास्मन्मनोरथानुरूपां प्रवृत्तिं कथं सहेत । तथा चोभयकार्यभङ्गः इत्यज्ञानमभिनीतवान् सुमतिः सुग्रीवः । न चैवं सति वानरप्रेषणकालिकसुग्रीववचनेन कथमिव रामो नाशङ्कतेति वाच्यम् । तारोक्तलक्ष्मणवचनश्रवणेन रामस्य न शङ्कावकाशः । पूर्वमयं न जानाति पश्चात्तारावचनैर्ज्ञातवानिति रामस्यापि प्रतिपत्तिर्भवेत् । एवं ह्याह लक्ष्मणं प्रति तारा । शतकोटिसहस्राणि लङ्कायां किल राक्षसाः । अयुतानि च षट्त्रिंशत्सहस्राणि शतानि च ॥ अहत्वा तांश्च दुर्धर्षान् राक्षसान् कामरूपिणः । न शक्यो रावणो हन्तुं येन सा मैथिली हृता ॥ इत्यादि किंच कथं वा लोकालोकपर्यन्तं पर्यटतस्तदपरिज्ञानम् । अत एव हि रामबलपरीक्षासमये दुन्दुभ्यादिधर्षणकथनप्रसङ्गे वक्तव्यमपि रावणजयवृत्तान्तं नोक्तवान् । नन्वेवमिदानीं परमार्थतो न विजानाति सुग्रीवः पश्चात्तारया ज्ञातवानिति किन्न विकल्प्यत इति चेन्न । तारादर्शनात् प्रभृति कामपरवशेन सुग्रीवेण तारया सह रामकार्यपर्यालोचनाप्रसक्तेः । यदि च सुग्रीवः सर्वथा न जानीयात् । तदा सीताक्रोशादिना स्फुटमवगतां दिशं वदेदेव । यच्च कैश्चिदुक्तम् । निलयं न जानामीत्यस्य इदानीं तदवस्थानदेशं न जानामीत्यर्थ इति । तन्न । सर्वात्मना रावणवृत्तान्तमपरिज्ञाय कियदपि तत्स्वरूपज्ञानं भवत्विति तात्पर्येण क्व वा वसति तद्रक्ष इति पृष्टवन्तं प्रतिज्ञातांशमात्रमप्यनुक्त्वा इदानीं तदवस्थानभूमिं न जानामीत्युत्तरस्य च्छलत्वापत्तेः । तद्वासमात्रज्ञाने तद्भञ्जने स स्वयमेवेहागमिष्यतीतिहि रामाभिप्रायः । किं च इदानीं निलयापरिज्ञानेपि सामर्थ्यपराक्रमौ वा वक्तव्यौ स्याताम् । इतरदिशः प्रति वानराणां प्रेषणं तान् प्रति–रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः इति वचनं च बहुकालविलम्बेन यत्र कुत्रापि सीतां स्थापयेत्तिष्ठेदिति संगच्छते । एतेनेदमपि निरस्तम् । सर्वथा सर्वप्रकारेणापि तन्निलयं न जानामीति विशिष्टाभावोर्थः । तथा चाग्रे केनचित्प्रकारेण तन्निलयज्ञानाविरोध इति । वानरान् प्रति यावन्मात्रमुच्यते तावदादावपि वक्तव्यत्वात् । यदपि केनचिदुन्नीतम् । संवत्सरपर्यन्तं सीतादुःखकरणाभावे रावणकृतशिवपूजाफलं न भवेदिति दैवप्रतिबन्धवशात्तदानीं सुग्रीवस्याज्ञानमिति । तत्तुच्छम् । दृष्टे संभवत्यदृष्टक-

ल्पनाया अन्याय्यत्वात् । सम्यक्च परदारधर्षणं शिवपूजाफलमिति । तस्माद्यथोक्त एवार्थो ग्राह्यः ॥ २ ॥ ३ ॥ रावणमिति ॥ सगणं सपरिवारम् । रावणं हत्वा भवन्तं परितोष्य आत्मपौरुषं तथा कर्तास्मि । यथा प्रीतो भविष्यसीति संबन्धः ॥ ४ ॥ अलमित्यादि ॥ वैक्लव्यं

रावणं सगणं हत्वा परितोषात्मपौरुषम् ॥ तथास्मि कर्ता न चिराद्यथा प्रीतो भविष्यसि ॥ ४ ॥
अलं वैक्लव्यमालम्ब्य धैर्यमात्मगतं स्मर ॥ त्वद्विधानामसदृशमीदृशं विद्धि लाघवम् ॥ ५ ॥ म-
यापि व्यसनं प्राप्तं भार्याहरणजं महत् ॥ न चाहमेवं शोचामि नच धैर्यं परित्यजे ॥ ६ ॥ नाहं
तामनुशोचामि प्राकृतो वानरोपि सन् ॥ महात्मा च विनीतश्च किं पुनर्धृतिमान् भवान् ॥ ७ ॥
बाष्पमापतितं धैर्यान्निग्रहीतुं त्वमर्हसि ॥ मर्यादां सत्त्वयुक्तानां धृतिं नोत्स्रष्टुमर्हसि ॥ ८ ॥ व्यसने
वार्थकृच्छ्रे वा भये वा जीवितान्तके ॥ विमृशन् वै स्वया बुद्ध्या धृतिमान्नावसीदति ॥ ९ ॥ बालिशस्तु
नरो नित्यं वैक्लव्यं योनुवर्तते ॥ स मज्जत्यवशः शोके भाराक्रान्तेव नौर्जले ॥ १० ॥ एषोञ्जलिर्मया बद्धः
प्रणयात्त्वां प्रसादये ॥ पौरुषं श्रय शोकस्य नान्तरं दातुमर्हसि ॥ ११ ॥ ये शोकमनुवर्तन्ते न तेषां विद्यते
सुखम् ॥ तेजश्च क्षीयते तेषां न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ १२ ॥ शोकेनाभिप्रपन्नस्य जीविते चापि संशयः॥
स शोकं त्यज राजेन्द्र धैर्यमाश्रय केवलम् ॥ १३ ॥ ॥ ॥

दैन्यम् ॥ ५ ॥ मयेति ॥ परित्यजे परित्यजामि ॥ ६ ॥ नाहमिति ॥ प्राकृतः हीनः । विनीतः वृद्धैः सुशिक्षितः ॥ ७ ॥ बाष्पमिति ॥ सत्त्वयुक्तानां व्यवसायवताम् । द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु । इत्यमरः । मर्यादां व्यवस्थारूपां धृतिम् ॥ ८ ॥ व्यसन इति ॥ अर्थकृच्छ्रे धननाशे ॥ ९ ॥ १० ॥ एष इति ॥ अन्तरम् अवकाशम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ ॥

हितमिति ॥ ब्रूमि ब्रवीमि । वयस्यतां मित्रत्वम् ॥ १४ ॥ मधुरमिति ॥ प्रमार्जयत् । स्वार्थे णिच् । अनित्यमागमशासनमिति अडभावः ॥१५॥ ॥ १६ ॥ कर्तव्यमिति ॥ अनुरूपं मित्रत्वानुरूपम् । युक्तं शोकनिवारणयोग्यम् । कृतम् । उक्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ मयेति ॥ वि-

हितं वयस्यभावेन ब्रूमि नोपदिशामि ते ॥ वयस्यतां पूजयन्मे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ १४ ॥ मधुरं सान्त्वितस्तेन सुग्रीवेण स राघवः ॥ मुखमश्रुपरिक्लिन्नं वस्त्रान्तेन प्रमार्जयत् ॥ १५ ॥ प्रकृतिस्थस्तु काकुत्स्थः सुग्रीववचनात्प्रभुः ॥ संपरिष्वज्य सुग्रीवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ कर्तव्यं यद्वयस्येन स्निग्धेन च हितेन च ॥ अनुरूपं च युक्तं च कृतं सुग्रीव तत्त्वया ॥ १७ ॥ एष च प्रकृतिस्थोहमनुनीतस्त्वया सखे ॥ दुर्लभो हीदृशो बन्धुरस्मिन्काले विशेषतः ॥ १८ ॥ किंतु यत्नस्त्वया कार्यो मैथिल्याः परिमार्गणे ॥ राक्षसस्य च रौद्रस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १९ ॥ मया च यदनुष्ठेयं विस्रब्धेन तदुच्यताम् ॥ वर्षास्विव च सुक्षेत्रे सर्वं संपद्यते मयि ॥ २० ॥ मया च यदिदं वाक्यमभिमानात्समीरितम् ॥ तत्त्वया हरिशार्दूल तत्त्वमित्युपधार्यताम् ॥ २१ ॥ अनृतं नोक्तपूर्वं मे नच वक्ष्ये कदाचन ॥ एतत्ते प्रतिजानामि सत्येनैव च ते शपे ॥ २२ ॥ ततः प्रहृष्टः सुग्रीवो वानरैः सचिवैः सह ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा प्रतिज्ञातं विशेषतः ॥ २३ ॥ एवमेकान्तसंपृक्तौ ततस्तौ नरवानरौ ॥ उभावन्योन्यसदृशं सुखं दुःखं प्रभाषताम् ॥ २४ ॥ महानुभावस्य वचो निशम्य हरिर्नराणामृषभस्य तस्य ॥ कृतं स मेने हरिवीरमुख्यस्तदा स्वकार्यं हृदयेन विद्वान् ॥ २५ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥७॥

स्रब्धेन स्निग्धेन ॥ २० ॥ मयेति ॥ अभिमानात् शौर्याभिमानात् । त्वय्यभिमानाद्वा । तत्त्वं यथार्थम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ एवमिति ॥ एकान्तसंपृक्तौ संयुक्तौ । एकान्ते रहसि संयुक्तौ एकान्तं नियतं यथा तथा संयुक्तौ वा । अभाषताम् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अडभावश्च ॥ २४ ॥ महेति ॥

स्पष्टम् ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ अथ सुग्रीवस्य स्वशोकमूलविज्ञापनमष्टमे–परितुष्टमित्यादि ॥ १ ॥ सर्वथेति ॥ देवतानामनुग्राह्यः दयनीयोऽभवम् । यस्य मे भवान् सखा-

परितुष्टस्तु सुग्रीवस्तेन वाक्येन वानरः ॥ लक्ष्मणस्याग्रतो राममिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ सर्वथाहमनुग्राह्यो देवतानामसंशयः ॥ उपपन्नगुणोपेतः सखा यस्य भवान्मम ॥ २ ॥ शक्यं खलु भवेद्राम सहायेन त्वयानघ ॥ सुरराज्यमपि प्राप्तुं स्वराज्यं किं पुनः प्रभो ॥ ३ ॥ सोहं सभाज्यो बन्धूनां सुहृदां चैव राघव ॥ यस्याग्निसाक्षिकं मित्रं लब्धं राघववंशजम् ॥ ४ ॥ अहमप्यनुरूपस्ते वयस्यो ज्ञास्यसे शनैः ॥ नतु वक्तुं समर्थोहं स्वयमात्मगतान् गुणान् ॥ ५ ॥ महात्मनां तु भूयिष्ठं त्वद्विधानां कृतात्मनाम् ॥ निश्चला भवति प्रीतिर्धैर्यमात्मवतामिव ॥ ६ ॥ रजतं वा सुवर्णं वा वस्त्राण्याभरणानि च ॥ अविभक्तानि साधूनामवगच्छन्ति साधवः ॥ ७ ॥ आढ्यो वापि दरिद्रो वा दुःखितः सुखितोपि वा ॥ निर्दोषो वा सदोषो वा वयस्यः परमा गतिः ॥ ८ ॥ धनत्यागः सुखत्यागो देहत्यागोपि वा पुनः ॥ वयस्यार्थे प्रवर्तन्ते स्नेहं दृष्ट्वा तथाविधम् ॥ ९ ॥ ॥

ऽऽसीत् । किंदृशः सखा उपपन्नगुणोपेतः राजयोग्यशौर्यवीर्यादिसर्वगुणोपपन्नः ॥ २ ॥ शक्यमित्यादि चतुश्चत्वारिंशत् ॥ ३ ॥ सोहमिति ॥ सभाज्यः पूज्यः ॥ ४ ॥ ५ ॥ महात्मनामिति ॥ भूयिष्ठम् अतिशयेन । आत्मवताम् आत्मज्ञानिनाम् ॥ ६ ॥ रजतमिति ॥ साधूनां मित्राणां साधवो मित्राणि ॥ ७ ॥ ८ ॥ धनत्याग इति ॥ तथाविधं स्वस्नेहसदृशं स्नेहं दृष्ट्वा स्थितस्य वयस्यस्य वयस्यार्थे धनत्यागादयः प्रवर्तन्त इति योजना । अनया सुग्रीववचनभङ्ग्या आवाभ्यामेवं वर्तितव्यमिति व्यवस्था द्योत्यते ॥ ९ ॥ ॥ ॥

तत्तथेति ॥ लक्ष्म्या कान्त्या वासवस्येव स्थितस्य लक्ष्मणस्याग्रत इति संबन्धः । अनेनोक्तार्थे लक्ष्मणानुमतिर्द्योतिता ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ लक्ष्मणस्तेजोविशेषेण वासवसदृश इत्यर्थः ॥ १० ॥ तत इति ॥ स्थितं भूषणग्रहणकालात्प्रभृति तिष्ठन्तमित्यर्थः । लोलं चक्षुरपातयदिति । समीचीनशाखालाभार्थं सर्वत्रान्वेषयामासेत्यर्थः ॥ ११ ॥ स ददर्शेति ॥ ईषत्पत्राढ्यमिति पल्लवप्रचुरमित्यर्थः ॥ १२ ॥ तस्येति ॥ पर्णबहुलां पल्लवबहुलाम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तस्येति ॥ आस्तीर्येति पुनरासनप्रदानकथनेन अयं परेद्युर्वृत्तान्त इत्यवगम्यते ॥ १३ ॥ ताविति ॥ विनीतम् । एकासने स्थितिमनङ्गीकुर्वन्तमित्यर्थः । उपवेशयत् उपावेशयत् ॥ १४ ॥ सुखोपविष्टमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ द्वितीयरामपदमभिरामार्थकम् । प्रसन्नमुदधिं यथा । तद्वत् प्रसन्नं गम्भीरमित्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अत्र द्वितीयो रामशब्दोभिरामवचनः । क्रियाविशेषणं वा ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्तथेत्यब्रवीद्रामः सुग्रीवं प्रियवादिनम् ॥ लक्ष्मणस्याग्रतो लक्ष्म्या वासवस्येव धीमतः ॥ १० ॥ ततो रामं स्थितं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ सुग्रीवः सर्वतश्चक्षुर्वने लोलमपातयत् ॥ ११ ॥ स ददर्श ततः सालमविदूरे हरीश्वरः ॥ सुपुष्पमीषत्पत्राढ्यं भ्रमरैरुपशोभितम् ॥ १२ ॥ तस्यैकां पर्णबहुलां भङ्क्त्वा शाखां सुपुष्पिताम् ॥ सालस्यास्तीर्य सुग्रीवो निषसाद स राघवः ॥ १३ ॥ तावासीनौ ततो दृष्ट्वा हनूमानपि लक्ष्मणम् ॥ सालशाखां समुत्पाट्य विनीतमुपवेशयत् ॥ १४ ॥ सुखोपविष्टं रामं तु प्रसन्नमुदधिं यथा ॥ फलपुष्पसमाकीर्णे तस्मिन् गिरिवरोत्तमे ॥ १५ ॥ ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णं मधुरया गिरा ॥ उवाच प्रणयाद्रामं हर्षव्याकुलिताक्षरम् ॥ १६ ॥ अहं विनिकृतो भ्रात्रा चराम्येष भयार्दितः ॥ ऋश्यमूकं गिरिवरं हृतभार्यः सुदुःखितः ॥ १७ ॥ सोहं त्रस्तो भये मग्नो वसाम्युद्भ्रान्तचेतनः ॥ वालिना निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव ॥ १८ ॥ ॥ ॥

वालिन इति ॥ हे सर्वलोकाभयंकर । वालिनः सकाशात् भयार्तस्य मे ममापि अत्यन्तभाग्यहीनस्यापि । प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋
वालिन इति ॥ सर्वलोकाभयंकर अत एव ममाप्यभयंकर । वालिनो भयार्तस्य मे प्रसादं कर्तुमर्हसि । सखित्वेन मह्यं विशेषतः प्रसादः कर्तव्य
इत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥ एवमिति ॥ प्रहसन्निव पूर्वमेव प्रतिज्ञातेपि चापलातिशयात् पुनः प्रार्थयत इति मन्दस्मितवानित्यर्थः ॥ २० ॥ उपकारेति ॥

वालिनो मे भयार्तस्य सर्वलोकाभयंकर ॥ ममापि त्वमनाथस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु ते-
जस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ॥ प्रत्युवाच स काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ २० ॥ उपकारफलं मित्रमपकारो-
रिलक्षणम् ॥ अद्यैव तं हनिष्यामि तव भार्यापहारिणम् ॥ २१ ॥ इमे हि मे महावेगाः पत्रिणस्तिग्मतेजसः ॥
कार्तिकेयवनोद्भूताः शरा हेमविभूषिताः ॥ २२ ॥ कङ्कपत्रप्रतिच्छन्ना महेन्द्राशनिसन्निभाः ॥ सुपर्वाणः सुती-
क्ष्णाग्राः सरोषा भुजगा इव ॥ २३ ॥ भ्रातृसंज्ञममित्रं ते वालिनं कृतकिल्बिषम् ॥ शरैर्विनिहतं पश्य विकीर्ण-
मिव पर्वतम् ॥ २४ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे साधु साध्विति चाब्रवीत्
॥ २५ ॥ राम शोकाभिभूतोहं शोकार्तानां भवान् गतिः ॥ वयस्य इति कृत्वा हि त्वय्यहं परिदेवये ॥ २६ ॥ त्वं
हि पाणिप्रदानेन वयस्यो मेग्निसाक्षिकम् ॥ कृतः प्राणैर्बहुमतः सत्येनापि शपामि ते ॥ २७ ॥ ॥

अरिलक्षणमित्यनन्तरम् अत इत्युपस्कार्यम् ॥ २१ ॥ इमे हीति ॥ पत्रिणः प्रशस्तपत्रिणः । तिग्मतेजसः क्रूरतेजसः । कार्तिकेयवनोद्भूताः शरवणोद्भूताः ।
कङ्कपत्रप्रतिच्छन्ना इति पत्रिण इत्युक्तं विशेष्यते । महेन्द्रपदेनाशनेस्तत्सान्निहितत्वातिशय उच्यते । इमे मे शराः महावेगत्वादिविशिष्टा हि । अतः
एतैः शरैर्वालिनं विनिहतं पश्येति संबन्धः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ राघवस्येति ॥ वाहिनीपतिः वानरसेनाधिपतिः ॥ २५ ॥ रामेति ॥
वयस्य इति । वयस्य इति चेत्यर्थः । त्वयि त्वत्समीपे ॥ २६ ॥ २७ ॥ ॥ ॥

॥ २८ ॥ एतावदिति ॥ एतावदुक्त्वा पुराहं वालिनेत्यादि वक्तुकामस्तदुपोद्घातत्वेन । दुःखमन्तर्गतं यन्मे मनो हरति नित्यशः । इत्येतावदुक्त्वा । शक्नोति अशक्नोत् ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ अत्र पुनःशब्दोध्याहर्तव्यः । एतावदुक्त्वा वचनम् । राम शोकाभिभूतोहमित्यारभ्य मनो हरति नित्यशः इत्येतदन्तं वचनजातं पुनरुक्त्वा । उच्चैर्भाषितुं न शक्नोतीति संबन्धः । शक्नोतीति भूते लट् ॥ २९ ॥ बाष्पवेगमिति ॥ रामसन्निधाविति । मां प्रत्युपदिश्य स्वयं न शक्नोतीति रामो मन्येतेति भिया धारयामासेति भावः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पुराहमिति ॥ स्वाद्राज्या-

वयस्य इति कृत्वा च विस्रब्धं प्रवदाम्यहम् ॥ दुःखमन्तर्गतं यन्मे मनो हरति नित्यशः ॥ २८ ॥ एतावदुक्ता वचनं बाष्पदूषितलोचनः ॥ बाष्पोपहतया वाचा नोच्चैः शक्नोति भाषितुम् ॥ २९ ॥ बाष्पवेगं तु सहसा नदीवेगमिवागतम् ॥ धारयामास धैर्येण सुग्रीवो रामसन्निधौ ॥ ३० ॥ सन्निगृह्य तु तं बाष्पं प्रमृज्य नयने शुभे ॥ विनिःश्वस्य च तेजस्वी राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ पुराहं वालिना राम राज्यात्स्वादवरोपितः ॥ परुषाणि च संश्राव्य निर्धूतोस्मि बलीयसा ॥ ३२ ॥ हृता भार्या च मे तेन प्राणेभ्योपि गरीयसी ॥ सुहृदश्च मदीया ये संयता बन्धनेषु ते ॥ ३३ ॥ यत्नवांश्च सुदुष्टात्मा मद्विनाशाय राघव ॥ बहुशस्तत्प्रयुक्ताश्च वानरा निहता मया ॥ ३४ ॥ शङ्कया त्वेतया चेह दृष्ट्वा त्वामपि राघव ॥ नोपसर्पाम्यहं भीतो भये सर्वे हि बिभ्यति ॥ ३५ ॥ ॥

त् यौवराज्यात् । निर्धूतः निरस्तः ॥ ३२ ॥ हृतेति ॥ बन्धनेषु कारागृहेषु ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ बन्धनेषु । बध्यतेस्मिन्निति बन्धनं कारागारम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ शङ्कयेति ॥ एतया शङ्कया वालिप्रयुक्तत्वशङ्कया । भीतः नोपसर्पामि नोपासर्पम् । भये भयनिमित्ते ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ हे राघव । अहम् । त्वामपि परमकारुणिकं त्वामपि । दृष्ट्वा । एतया शङ्कया वालिप्रयुक्तत्वशङ्कया । भीतः अत एवाहं नोपसर्पामि । भूते लट् ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

केवलमिति ॥ केवलम् अद्वितीयं यथा तथा ॥ ३६ ॥ केवलत्वमुपपादयति-एते हीति ॥ गन्तव्ये । मयि गच्छतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ संक्षेप इत्यादिद्वयम् ॥ तद्विनाशादनन्तरं मे दुःखं प्रणष्टं स्यात् मे सुखं मे जीवितं चैव तद्विनाशनिबन्धनमित्येष सङ्क्षेप इत्यन्वयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सख्यकरणादिना लब्धमपि सुखादिकं न लब्धप्रायमिति भावः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सुखमिति ॥ तव वैरस्य कारणं श्रुत्वा बलाबलं संप्रधार्य वैरकारणं वा वैरं वा बलवदिति विचार्य । आनन्तर्यम् अनन्तरम् । स्वार्थे ष्यञ् । तव सुखं

केवलं हि सहाया मे हनुमत्प्रमुखास्त्विमे ॥ अतोहं धारयाम्यद्य प्राणान् कृच्छ्रगतोपि सन् ॥ ३६ ॥ ए-
ते हि कपयः स्निग्धा मां रक्षन्ति समन्ततः ॥ सह गच्छन्ति गन्तव्ये नित्यं तिष्ठन्ति च स्थिते ॥ ३७ ॥
सङ्क्षेपस्त्वेष ते राम किमुक्त्वा विस्तरं हि ते ॥ स मे ज्येष्ठो रिपुर्भ्राता वाली विश्रुतपौरुषः ॥ ३८ ॥
तद्विनाशाद्धि मे दुःखं प्रणष्टं स्यादनन्तरम् ॥ सुखं मे जीवितं चैव तद्विनाशनिबन्धनम् ॥ ३९ ॥ एष
मे राम शोकान्तः शोकार्तेन निवेदितः ॥ दुःखितः सुखितो वापि सख्युर्नित्यं सखा गतिः ॥ ४० ॥ श्रु-
त्वैतद्वचनं रामः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ किंनिमित्तमभूद्वैरं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ४१ ॥ सुखं हि
कारणं श्रुत्वा वैरस्य तव वानर ॥ आनन्तर्यं विधास्यामि संप्रधार्य बलाबलम् ॥ ४२ ॥ बलवान् हि
ममामर्षः श्रुत्वा त्वामवमानितम् ॥ वर्तते हृदयोत्कम्पी प्रावृड्वेग इवाम्भसः ॥ ४३ ॥ ॥

विधास्यामि । स्वल्पापराधे प्रबलवैरं तेन कृतं चेत्तमद्यैव हत्वा तव सुखं विधास्यामि । अनल्पापराधे स्वल्पवैरं चेत्समाधानमुखेन सुखं विधास्यामीति भावः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ संप्रधार्य बलाबलं गुणदोषौ विचार्य । आनन्तर्यम् अनन्तरप्राप्तं कर्म । तव सुखं यथा भवति तथा विधास्यामि हि विधास्याम्येव । गर्हितमगर्हितं वा तवाभिमतं करिष्याम्येवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अपराधस्वल्पत्वपक्ष आह-बलवानिति ॥ प्रावृषि वेगः प्रावृड्वेगः ॥ ४३ ॥ ॥ ॥ ॥

वालिवैरस्वल्पत्व आह-हृष्ट इति ॥ हृष्ट इत्यनेन वालिहननानन्तरं शोकं मा कुर्वित्यर्थः । क्रमेण तत्काले वक्ष्यत इत्यत्राह-सृष्ट इति । यदा बाणो विसृष्टस्तदैव रिपुर्नष्ट इत्यवेहीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तत इति ॥ लक्ष्मणाग्रज इति निमित्तसप्तमी । तन्निमित्तमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥

हृष्टः कथय विस्रब्धो यावदारोप्यते धनुः ॥ सृष्टश्च हि मया बाणो निरस्तश्च रिपुस्तव ॥ ४४ ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवः काकुत्स्थेन महात्मना ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे चतुर्भिः सह वानरैः ॥ ४५ ॥ ततः प्रहृष्टवदनः सुग्रीवो लक्ष्मणाग्रजे ॥ वैरस्य कारणं तत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वाली नाम मम भ्राता ज्येष्ठः शत्रुनिषूदनः ॥ पितुर्बहुमतो नित्यं ममापि च तथा पुरा ॥ १ ॥ पितर्युपरतेस्माकं ज्येष्ठोयमिति मन्त्रिभिः ॥ कपीनामीश्वरो राज्ये कृतः परमसंमतः ॥ २ ॥ राज्यं प्रशासतस्तस्य पितृपैतामहं महत् ॥ अहं सर्वेषु कालेषु प्रणतः प्रेष्यवत्स्थितः ॥ ३ ॥ मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दुन्दुभेः सुतः ॥ तेन तस्य महद्वैरं स्त्रीकृतं विश्रुतं पुरा ॥ ४ ॥ स तु सुप्तजने रात्रौ किष्किन्धाद्वारमागतः ॥ नर्दति स्म सुसंरब्धो वालिनं चाह्वयद्रणे ॥ ५ ॥ ॥ ॥

अथ वाल्यपराधवृत्तान्तो नवमे-वाली नामेत्यादिषड्विंशतिश्लोकाः ॥ १ ॥ पितरीति ॥ अयं ज्येष्ठः । अतः कपीनामीश्वर इति राज्ये कृतः स्थापितः ॥ २ ॥ राज्यमिति ॥ पितृपैतामहं स्वपितुः ऋक्षरजसः । पित्रा ब्रह्मणा तस्मै दत्तत्वात् ॥ ३ ॥ मायावीति ॥ दुन्दुभेः पूर्वजः अग्रजः । सुतः । मयस्येति शेषः । वक्ष्यत्युत्तरकाण्डे मयः । मायावी प्रथमस्तात दुन्दुभिस्तदनन्तर इति । तेन मायाविना । तस्य वालिनः । स्त्रीकृतं स्त्रीनिमित्तम् । महद्वैरमस्तीति पुरा विश्रुतम् ॥ ४ ॥ स त्विति ॥ सुप्तजने सुप्तः जनो यस्मिन् रात्र्यंशे स सुप्तजनः । अर्धरात्र इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ॥

प्रसुप्त इति ॥ भैरवस्वनं भैरवस्वनरूपम् । नर्दितं गर्जितम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तस्मिन्निति ॥ उद्गच्छता उदयमानेन ॥ १० ॥ स इति ॥ आसाद्य । बिलद्वारमिति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ मया त्विति ॥ याचितः । सह प्रवेशनमिति शेषः । पद्भ्यां स्वपदाभ्याम् । श्लाघकुङ्स्थाशपां

प्रसुप्तस्तु मम भ्राता नर्दितं भैरवस्वनम् ॥ श्रुत्वा न ममृषे वाली निष्पपात जवात्तदा ॥ ६ ॥ स तु वै निःसृतः क्रोधात्तं हन्तुमसुरोत्तमम् ॥ वार्यमाणस्ततः स्त्रीभिर्मया च प्रणतात्मना ॥ ७ ॥ स तु निर्धूय सर्वान्नो निर्जगाम महाबलः ॥ ततोहमपि सौहार्दान्निःसृतो वालिना सह ॥ ८ ॥ स तु मे भ्रातरं दृष्ट्वा मां च दूरादवस्थितम् ॥ असुरो जातसंत्रासः प्रदुद्राव ततो भृशम् ॥ ९ ॥ तस्मिन् द्रवति संत्रस्ते ह्यावां द्रुततरं गतौ ॥ प्रकाशश्च कृतो मार्गश्चन्द्रेणोद्गच्छता तदा ॥ १० ॥ स तृणैरावृतं दुर्गं धरण्या विवरं महत् ॥ प्रविवेशासुरो वेगादावामासाद्य विष्ठितौ ॥ ११ ॥ तं प्रविष्टं रिपुं दृष्ट्वा बिलं रोषवशं गतः ॥ मामुवाच तदा वाली वचनं क्षुभितेन्द्रियः ॥ १२ ॥ इह त्वं तिष्ठ सुग्रीव बिलद्वारि समाहितः ॥ यावत्तत्र प्रविश्याहं निहन्मि सहसा रिपुम् ॥ १३ ॥ मया त्वेतद्वचः श्रुत्वा याचितः स परंतपः ॥ शापयित्वा तु मां पद्भ्यां प्रविवेश बिलं महत् ॥ १४ ॥ तस्य प्रविष्टस्य बिलं साग्रः संवत्सरो गतः ॥ स्थितस्य च मम द्वारि स कालो व्यत्यवर्तत ॥ १५ ॥ अहं तु नष्टं ज्ञात्वा तं स्नेहादागतसंभ्रमः ॥ भ्रातरं नच पश्यामि पापाशङ्कि च मे मनः ॥ १६ ॥ ॥ ॥

द्वीप्स्यमान इति चतुर्थी ॥ १४ ॥ तस्येति ॥ तस्य प्रविष्टस्य तस्मिन् प्रविष्टे । साग्रः संपूर्णः । स कालः संवत्सरः । ममापि संवत्सरो गत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ अहं त्विति ॥ अहं तं नष्टं ज्ञात्वा साग्रसंवत्सरमदृष्टं बुद्ध्वा । स्नेहादागतसंभ्रमोभवम् । भ्रातरं च न पश्यामि नापश्यम् । ततः मे मनः । पापाशङ्कि तन्मरणाशङ्कि जातम् ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

अथेति ॥ रक्तं रक्तवर्णम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ अहं त्विति ॥ चिह्नैः मरणकालिकस्वरैः ॥ १९ ॥ गूहमानस्येति ॥ तत्त्वं यथार्थम् । वालिमरण गूहमानस्य प्रच्छादयतः । मे मत्तः । यत्नतः बहुयत्नेन । स्वविषयशापादिना श्रुतमासीत् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ निग्रहेपीति ॥ पापम् अज्ञान-

अथ दीर्घस्य कालस्य बिलात्तस्माद्विनिःसृतम् ॥ सफेनं रुधिरं रक्तमहं दृष्ट्वा सुदुःखितः ॥ १७ ॥
नर्दतामसुराणां च ध्वनिर्मे श्रोत्रमागतः ॥ निरस्तस्य च सङ्ग्रामे क्रोशतो निःस्वनो गुरोः ॥ १८ ॥
अहं त्ववगतो बुद्ध्या चिह्नैस्तैर्भ्रातरं हतम् ॥ पिधाय च बिलद्वारं शिलया गिरिमात्रया ॥ शोकार्त-
श्चोदकं कृत्वा किष्किन्धामागतः सखे ॥ १९ ॥ गूहमानस्य मे तत्त्वं यत्नतो मन्त्रिभिः श्रुतम् ॥ त-
तोहं तैः समागम्य सम्मतैरभिषेचितः ॥ २० ॥ राज्यं प्रशासतस्तस्य न्यायतो मम राघव ॥ आज-
गाम रिपुं हत्वा वाली तमसुरोत्तमम् ॥ २१ ॥ अभिषिक्तं तु मां दृष्ट्वा वाली संरक्तलोचनः ॥ मदी-
यान्मन्त्रिणो बद्ध्वा परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ २२ ॥ निग्रहेपि समर्थस्य तं पापं प्रति राघव ॥ न प्राव-
र्तत मे बुद्धिर्भ्रातुर्गौरवयन्त्रिता ॥ २३ ॥ हत्वा शत्रुं स मे भ्राता प्रविवेश पुरं तदा ॥ मानयंस्तं महा-
त्मानं यथावच्चाभ्यवादयम् ॥ २४ ॥ उक्ताश्च नाशिषस्तेन संतुष्टेनान्तरात्मना ॥ २५ ॥ नत्वा पादा-
वहं तस्य मुकुटेनास्पृशं प्रभो ॥ अपि वाली मम क्रोधान्न प्रसादं चकार सः ॥ २६ ॥ इति श्री-
मत्किष्किन्धाकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

कृतमिति सान्त्वनेपि धिक्कारणात् पापिष्ठम् तं प्रति निग्रहे समर्थस्य । प्रकृतिबलसंपन्नत्वादिति भावः । यन्त्रिता नियमिता ॥ २३ ॥ हत्वेति ॥ प्रविवेश पुरमित्युक्त्वा मन्त्रिबन्धनादिकं पुराद्बहिरिति ज्ञेयम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ नत्वेति ॥ मम क्रोधान्मयि कोपात् ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ॥

अथ वालिदोषदर्शनेन रामस्य दृढतरा वालिवधप्रतिज्ञा दशमे—तत इत्यादि ॥ १ ॥ दिष्ट्येति ॥ अनाथान् नन्दयतीत्यनाथनन्दनः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ त्वमेकोनाथनन्दन इत्यत्र अनाथेति पदच्छेदः ॥ २ ॥ इदमिति ॥ उद्यतम् अर्पितम् । प्रतीच्छस्व प्रतीच्छ ॥ ३ ॥ आर्त इति ॥ संवत्सरं बिलद्वारि स्थितः अहं च बिलद्वारि समुत्थितं शोणितं दृष्ट्वा आर्तश्चास्मि ॥ ४ ॥ शोकेति ॥ शोकसं-

ततः क्रोधसमाविष्टं संरब्धं तमुपागतम् ॥ अहं प्रसादयांचक्रे भ्रातरं प्रियकाम्यया ॥ १ ॥ दिष्ट्या-
सि कुशली प्राप्तो निहतश्च त्वया रिपुः ॥ अनाथस्य हि मे नाथस्त्वमेकोऽनाथनन्दनः ॥ २ ॥ इदं ब-
हुशलाकं ते पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ छत्रं सवालव्यजनं प्रतीच्छस्व मयोद्यतम् ॥ ३ ॥ आर्तश्चाथ बिल-
द्वारि स्थितः संवत्सरं नृप ॥ दृष्ट्वाहं शोणितं द्वारि बिलाच्चापि समुत्थितम् ॥ ४ ॥ शोकसंविग्नहृदयो
भृशं व्याकुलितेन्द्रियः ॥ अपिधाय बिलद्वारं शैलशृङ्गेण तत्तथा ॥ तस्माद्देशादपाक्रम्य किष्किन्धां प्रा-
विशं पुनः ॥ ५ ॥ विषादात्त्विह मां दृष्ट्वा पौरैर्मन्त्रिभिरेव च ॥ अभिषिक्तो न कामेन तन्मे त्वं क्षन्तुमर्ह-
सि ॥ ६ ॥ त्वमेव राजा मानार्हः सदा चाहं यथापुरम् ॥ राजभावनियोगोयं मया त्वद्विरहात्कृतः ॥ ७ ॥
सामात्यपौरनगरं स्थितं निहतकण्टकम् ॥ न्यासभूतमिदं राज्यं तव निर्यातयाम्यहम् ॥ ८ ॥ मा च
रोषं कृथाः सौम्य मयि शत्रुनिबर्हण ॥ याचे त्वां शिरसा राजन् मया बद्धोयमञ्जलिः ॥ ९ ॥ ॥

विग्नहृदयः शोककम्पितहृदयः । तद्बिलद्वारम् । तथा त्वया दृष्टप्रकारेण । अपिधाय प्रच्छाद्य । प्राविशम् ॥ ५ ॥ विषादादिति ॥ इह वि-पादादागतं मां दृष्ट्वा । विषादात् राज्यनाशविषादात् ॥ ६ ॥ त्वमेवेति ॥ अहं यथापुरं पूर्ववद्युवराजो भवामीत्यर्थः । राजभावनियोगः राजत्वेन राज्यशासनम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

बलादिति ॥ शून्यदेशजिगीषया राजशून्यदेशवशीकरणेच्छया ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ शून्यदेशजिगीषया । देशस्य राजशून्यत्वापनिनीषयेत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥ स्निग्धमिति ॥ तत्तत्परुषभाषणम् । अश्लीलतया विशिष्य नोक्तम् ॥ ११ ॥ प्रकृतीरिति ॥ मामुद्दिश्य प्रकृत्यादीनाहेत्यर्थः ॥ ❀ रामानु-

बलादस्मि समागम्य मन्त्रिभिः पुरवासिभिः ॥ राजभावे नियुक्तोहं शून्यदेशजिगीषया ॥ १० ॥ स्निग्धमेवं ब्रुवाणं मां स तु निर्भर्त्स्य वानरः ॥ धिक्त्वामिति च मामुक्त्वा बहु तत्तदुवाच ह ॥ ११ ॥ प्रकृतीश्च समानीय मन्त्रिणश्चैव संमतान् ॥ मामाह सुहृदां मध्ये वाक्यं परमगर्हितम् ॥ १२ ॥ विदितं वो यथा रात्रौ मायावी स महासुरः ॥ मां समाह्वयत क्रूरो युद्धकाङ्क्षी सुदुर्मतिः ॥ १३ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा निःसृतोहं नृपालयात् ॥ अनुयातश्च मां तूर्णमयं भ्राता सुदारुणः ॥ १४ ॥ स तु दृष्ट्वैव मां रात्रौ सद्वितीयं महाबलः ॥ प्राद्रवद्भयसंत्रस्तो वीक्ष्यावां तमनुद्रुतौ ॥ १५ ॥ अनुद्रुतश्च वेगेन प्रविवेश महाबिलम् ॥ १६ ॥ तं प्रविष्टं विदित्वा तु सुघोरं सुमहद्बिलम् ॥ अयमुक्तोथ मे भ्राता मया तु क्रूरदर्शनः ॥ १७ ॥ अहत्वा नास्ति मे शक्तिः प्रतिगन्तुमितः पुरीम् ॥ बिलद्वारि प्रतीक्ष त्वं यावदेनं निहन्म्यहम् ॥ १८ ॥ स्थितोयमिति मत्वा तु प्रविष्टोहं दुरासदम् ॥ तं च मे मार्गमाणस्य गतः संवत्सरस्तदा ॥ १९ ॥ स तु दृष्टो मया शत्रुरनिर्वेदाद्भयावहः ॥ निहतश्च मया तत्र सोसुरो बन्धुभिः सह ॥ २० ॥ तस्यास्यात्तु प्रवृत्तेन रुधिरौघेण तद्बिलम् ॥ पूर्णमासीद्दुराक्रामं स्तनतस्तस्य भूतले ॥ २१ ॥ ॥ ॥

जीयम् ❀ मामपदिश्य मन्त्र्यादीन् प्रत्याह ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ स त्विति ॥ अनिर्वेदात् अक्लेशात् ॥ २० ॥ तस्येति ॥ भूतले भूविवरे । स्तनतः गर्जतः । तत्पूर्वोक्तम् । तस्य बिलं स्तनतः तस्य आस्यात् प्रवृत्तेन रुधिरौघेण पूर्णं सत् दुराक्रममासीदिति योजना ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ भूतले भुवः अधस्तले । अधः स्वरूपयोरस्त्री तलमित्यमरः । तत् प्रसिद्धम् ॥ २१ ॥ ॥

सूदयित्वेति ॥ दुन्दुभेः सुतं भ्रातरमित्यर्थः । यद्वा नायं मायावी मयपुत्रः । किं तु दुन्दुभिपुत्रोन्य इति बोध्यम् । पूर्वजो दुन्दुभेः सुत इति हि पूर्वमप्युक्तम् । पिहितमिति हेतुगर्भम् । पिहितत्वान्मुखं न पश्यामि ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अत्रैकस्तच्छन्दः प्रसिद्धपरः । न पश्यामि नापश्यम् ॥ २२ ॥ विक्रोशमानस्येति ॥ विक्रोशमानस्य आह्वयतः । "क्रुश, आह्वाने रोदने च" इति धातुः ॥२३॥ पादेति ॥ तद्बिलम् । विदारितं क्वचित्सरन्ध्रीकृतम् ।

सूदयित्वा तु तं शत्रुं विक्रान्तं दुन्दुभेः सुतम् ॥ निष्क्रामन्नेव पश्यामि बिलस्य पिहितं मुखम् ॥ २२॥ विक्रोशमानस्य तु मे सुग्रीवेति पुनः पुनः॥ यदा प्रतिवचो नास्ति ततोहं भृशदुःखितः ॥ २३ ॥ पादप्रहारैस्तु मया बहुभिस्तद्विदारितम् ॥ ततोहं तेन निष्क्रम्य यथा पुरमुपागतः ॥ २४ ॥ अत्रानेनास्मि संरुद्धो राज्यं प्रार्थयतात्मनः ॥ सुग्रीवेण नृशंसेन विस्मृत्य भ्रातृसौहृदम् ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा तु मां तत्र वस्त्रेणैकेन वानरः ॥ निर्वासयामास तदा वाली विगतसाध्वसः ॥ २६ ॥ तेनाहमपविद्धश्च हृतदारश्च राघव ॥ तद्भयाच्च मही कृत्स्ना क्रान्तेयं सवनार्णवा ॥ २७ ॥ ऋश्यमूकं गिरिवरं भार्याहरणदुःखितः ॥ प्रविष्टोस्मि दुराधर्षं वालिनः कारणान्तरे ॥२८॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं वैरानुकथनं महत् ॥ अनागसा मया प्राप्तं व्यसनं पश्य राघव ॥ २९॥ वालिनस्तु भयार्तस्य सर्वलोकाभयंकर ॥ कर्तुमर्हसि मे वीर प्रसादं तस्य निग्रहात् ॥ ३० ॥ एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मसंहितम् ॥ वचनं वक्तुमारेभे सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

तेन पथा रन्ध्रमार्गेण ॥ २४ ॥ अत्रेति ॥ अत्र बिले ॥ २५ ॥ २६ ॥ तेनेति ॥ अपविद्धः ताडितः ॥ २७ ॥ ऋश्यमूकमिति ॥ कारणान्तरे मतङ्गशापनिमित्ते सति । वालिनो दुराधर्षं दुराक्रमम् ॥ २८ ॥ एतदिति ॥ वैरानुकथनं वैरकारणाख्यानम् ॥ २९ ॥ वालिन इति ॥ वालिन इति पञ्चमी ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ आत्मानुमानादिति ॥ आत्मानुमानात् आत्मवत्सर्वभूतानीति न्यायादित्यर्थः । तारयिष्यामि । शोकसागरादिति शेषः ॥ ३४ ॥
॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने दशमः सर्गः ॥ १० ॥ ॥
अथ सुग्रीवो वालिवधक्षमं रामबलं परीक्षितुकामस्तद्बलं दर्शयत्येकादशे—रामस्येत्यादि ॥ पूजयांचक्रे अञ्जलिबन्धादिना । प्रशशंस तुष्टाव ॥ १ ॥

अमोघाः सूर्यसंकाशा ममैते निशिताः शराः ॥ तस्मिन्वालिनि दुर्वृत्ते निपतिष्यन्ति वेगिताः ॥ ३२ ॥
यावत्तं नाभिपश्यामि तव भार्यापहारिणम् ॥ तावत्स जीवेत्पापात्मा वाली चारित्रदूषकः ॥ ३३ ॥
आत्मानुमानात्पश्यामि मग्नं त्वां शोकसागरे ॥ त्वामहं तारयिष्यामि कामं प्राप्स्यसि पुष्कलम् ॥ ३४ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्यात्मनो हितम् ॥ सुग्रीवः परमप्रीतः सुमहद्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ इति
श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥
रामस्य वचनं श्रुत्वा हर्षपौरुषवर्धनम् ॥ सुग्रीवः पूजयांचक्रे राघवं प्रशशंस च ॥ १ ॥ असंशयं प्र-
ज्वलितैस्तीक्ष्णैर्मर्मातिगैः शरैः ॥ त्वं दहेः कुपितो लोकान् युगान्त इव भास्करः ॥ २ ॥ वालिनः
पौरुषं यत्तद्यच्च वीर्यं धृतिश्च या ॥ तन्ममैकमनाः श्रुत्वा विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ३ ॥ समुद्रात्पश्चिमा-
त्पूर्वं दक्षिणादपि चोत्तरम् ॥ क्रामत्यनुदिते सूर्ये वाली व्यपगतक्लमः ॥ ४ ॥ ॥ ॥

॥ २ ॥ वालिन इति ॥ पौरुषं बलम् । अनन्तरं यत्कर्तव्यं तद्विधत्स्व ॥ ३ ॥ समुद्रादिति ॥ ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय । इति । ब्राह्ममुहूर्तस्य सन्ध्याकर्मका-
लत्वेन तस्मिन्नुत्थाय अनुदिते सूर्ये सन्ध्याकर्मकरणार्थं पश्चिमात्समुद्रात्पूर्वसमुद्रं दक्षिणात्समुद्रादुत्तरं समुद्रं च व्यपगतक्लमः सन् क्रामति ।
इदं व्यक्तमुत्तरकाण्डे । तारः—चतुर्भ्योऽपि समुद्रेभ्यः सन्ध्यामन्वास्य रावण । इमं मुहूर्तमायाति वाली तिष्ठ मुहूर्तकमिति ॥ ननु कथं चतुर्ष्वप्येक-
सन्ध्याकरणम् । उच्यते । एकस्मिन् तटाके पार्श्वभेद इव स्नानाचमनार्घ्यप्रदानजपानां कर्तुं शक्यत्वात् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ समुद्रादिति ॥

अनुदिते सूर्ये इत्युत्तरावधिरभिहितः । पूर्वावधिस्तु–ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थायेत्यनुष्ठानाङ्गत्वेन विहितः कालः । चतुःसमुद्रपरिक्रमणस्यानुष्ठानार्थत्वम्। चतुर्भ्योपि समुद्रेभ्यः सन्ध्यामन्वास्य रावण । इमं मुहूर्तमायाति वाली तिष्ठ मुहूर्तकम् ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणोक्ततारवचनादवगम्यते ॥ ४ ॥ अग्राणीति ॥ कंतुकानीवेति भावः ॥ ५ ॥ बहव इति ॥ मक्षिकोत्सारणरीत्येति भावः । सारवन्तः स्थिरांशवन्तः । सारो बले स्थिरांशेचेत्यमरः ॥ ६ ॥ महिषो दुन्दुभिर्नामेति ॥ कैलासशिखरप्रभः । तदाकार इत्यर्थः ॥ ७ ॥ वीर्येति ॥ वीर्योत्सेकेन वीर्यगर्वेण । दुष्टात्मा दुर्बुद्धिः । अतिक्रम्य जगाम। पूर्वकालो न विवक्षितः । आक्रामन् जगामेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत इति ॥ समुत्थाय पुरुषवेषेणोत्थाय ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ शैलराज इति ॥ परं तपस्विशरणं तपस्विनां परमावासस्थानम् । नित्यनपुंसकम् । प्रस्रवणं निर्झरः । निर्दराः विदीर्णपाषाणरन्ध्राणि ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

अग्राण्यारुह्य शैलानां शिखराणि महान्त्यपि ॥ ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य तरसा प्रतिगृह्णाति वीर्यवान् ॥ ५ ॥ बहवः सारवन्तश्च वनेषु विविधा द्रुमाः ॥ वालिना तरसा भग्ना बलं प्रथयतात्मनः ॥ ६ ॥ महिषो दुन्दुभिर्नाम कैलासशिखरप्रभः ॥ बलं नागसहस्रस्य धारयामास वीर्यवान् ॥ ७ ॥ वीर्योत्सेकेन दुष्टात्मा वरदानाच्च मोहितः ॥ जगाम सुमहाकायः समुद्रं सरितां पतिम् ॥ ८ ॥ ऊर्मिमन्तमतिक्रम्य सागरं रत्नसंचयम् ॥ मह्यं युद्धं प्रयच्छेति तमुवाच महार्णवम् ॥ ९ ॥ ततः समुद्रो धर्मात्मा समुत्थाय महाबलः ॥ अब्रवीद्वचनं राजन्नसुरं कालचोदितम् ॥ १० ॥ समर्थो नास्मि ते दातुं युद्धं युद्धविशारद ॥ श्रूयतां चाभिधास्यामि यस्ते युद्धं प्रदास्यति ॥ ११ ॥ शैलराजो महारण्ये तपस्विशरणं परम् ॥ शङ्करश्वशुरो नाम्ना हिमवानिति विश्रुतः ॥ १२ ॥ गुहाप्रस्रवणोपेतो बहुकन्दरनिर्दरः ॥ स समर्थस्तव प्रीतिमतुलां कर्तुमाहवे ॥ १३ ॥ ॥ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ यदीति ॥ त्वं युद्धासमर्थो यदि यदि वा समर्थोऽपि मद्भयान्निरुद्यमः उभयथापि न त्वां योत्स्यामीत्यर्थः ॥

तं भीत इति विज्ञाय समुद्रमसुरोत्तमः ॥ हिमवद्वनमागच्छच्छरश्चापादिव च्युतः ॥ १४ ॥ त-
तस्तस्य गिरेः श्वेता गजेन्द्रविपुलाः शिलाः ॥ चिक्षेप बहुधा भूमौ दुन्दुभिर्विननाद च ॥ १५ ॥
ततः श्वेताम्बुदाकारः सौम्यः प्रीतिकराकृतिः ॥ हिमवानब्रवीद्वाक्यं स्व एव शिखरे स्थितः ॥ १६ ॥
क्लेष्टुमर्हसि मां न त्वं दुन्दुभे धर्मवत्सल ॥ रणकर्मस्वकुशलस्तपस्विशरणं ह्यहम् ॥ १७ ॥ तस्य
तद्वचनं श्रुत्वा गिरिराजस्य धीमतः ॥ उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं रोषात्संरक्तलोचनः ॥ १८ ॥ यदि
युद्धेऽसमर्थस्त्वं मद्भयाद्वा निरुद्यमः ॥ तमाचक्ष्व प्रदद्यान्मे योद्य युद्धं युयुत्सतः ॥ १९ ॥ हिमवान-
ब्रवीद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः ॥ अनुक्तपूर्वं धर्मात्मा क्रोधात्तमसुरोत्तमम् ॥ २० ॥ वाली नाम
महाप्राज्ञः शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ अध्यास्ते वानरः श्रीमान् किष्किन्धामतुलप्रभाम् ॥ २१ ॥ स समर्थो
महाप्राज्ञस्तव युद्धविशारदः ॥ द्वन्द्वयुद्धं महद्दातु नमुचेरिव वासवः ॥ २२ ॥ तं शीघ्रमभिगच्छ त्वं
यदि युद्धमिहेच्छसि ॥ स हि दुर्धर्षणो नित्यं शूरः समरकर्मणि ॥ २३ ॥ श्रुत्वा हिमवतो वाक्यं
क्रोधाविष्टः स दुन्दुभिः ॥ जगाम तां पुरीं तस्य किष्किन्धां वालिनस्तदा ॥ २४ ॥ धारयन्माहिषं रूपं
तीक्ष्णशृङ्गो भयावहः ॥ प्रावृषीव महामेघस्तोयपूर्णो नभस्तले ॥ २५ ॥ ॥ ॥

युयुत्सतः योद्धुमिच्छतः ॥ १९ ॥ हिमवानिति ॥ अनुक्तपूर्वम् इतः पूर्वं केनाप्यनुक्तं वाक्यम् । अत एव क्रोधात् ॥ २० ॥ २१ ॥
स इति ॥ दातुं समर्थ इत्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत इति ॥ तद्वारं किष्किन्धाद्वारम् । विषाणेन उल्लिखन् उद्भिन्दन् ॥ २६ ॥ २७ ॥ अन्तःपुरगत इति ॥ सह स्त्रीभिरिति । मदातिरेका-दिति भावः ॥ २८ ॥ मितमिति ॥ व्यक्तान्यक्षराणि येषु तानि व्यक्ताक्षराणि पदानि यस्मिन् कर्मणि तद्व्यक्ताक्षरपदमिति क्रियाविशेषणम् । वनचारिणां भल्लूकादीनाम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ न त्वमिति ॥ स्त्रीसन्निधौ वचनम् । स्त्रीजनश्रामकम् वचनमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

ततस्तद्वारमागम्य किष्किन्धाया महाबलः ॥ ननर्द कम्पयन् भूमिं दुन्दुभिर्दुन्दुभिर्यथा ॥ २६ ॥
समीपस्थान् द्रुमान् भञ्जन् वसुधां दारयन् खुरैः ॥ विषाणेनोल्लिखन् दर्पात्तद्वारं द्विरदो यथा ॥ २७ ॥
अन्तःपुरगतो वाली श्रुत्वा शब्दममर्षणः ॥ निष्पपात सह स्त्रीभिस्ताराभिरिव चन्द्रमाः ॥ २८ ॥
मितं व्यक्ताक्षरपदं तमुवाचाथ दुन्दुभिम् ॥ हरीणामीश्वरो वाली सर्वेषां वनचारिणाम् ॥ २९ ॥
किमर्थं नगरद्वारमिदं रुद्ध्वा विनर्दसि ॥ दुन्दुभे विदितो मेऽसि रक्ष प्राणान्महाबल ॥ ३० ॥ तस्य
तद्वचनं श्रुत्वा वानरेन्द्रस्य धीमतः ॥ उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं रोषात्संरक्तलोचनः ॥ ३१ ॥ न त्वं स्त्रीस-
न्निधौ वीर वचनं वक्तुमर्हसि ॥ मम युद्धं प्रयच्छाद्य ततो ज्ञास्यामि ते बलम् ॥ ३२ ॥ अथवा धार-
यिष्यामि क्रोधमद्य निशामिमाम् ॥ गृह्यतामुदयः स्वैरं कामभोगेषु वानर ॥ ३३ ॥ दीयतां संप्रदानं च
परिष्वज्य च वानरान् ॥ सर्वशाखामृगेन्द्रस्त्वं संसादय सुहृज्जनान् ॥ ३४ ॥ सुदृष्टां कुरु किष्किन्धां
कुरुष्वात्मसमं पुरे ॥ क्रीडस्व च सह स्त्रीभिरहं ते दर्पनाशनः ॥ ३५ ॥ ॥ ॥

अथ वेति ॥ उदयः सूर्योदयः । गृह्यताम् अवधित्वेन गृह्यताम् ॥ ३३ ॥ दीयतामिति ॥ संप्रदानं देयद्रव्यम् । वानरान् बन्धून् परिष्वज्य तेभ्यः संप्रदानं दीयताम् । चरमकालदानं दीयतामित्यर्थः । संसादय कंचिदपि कालं संगच्छस्व । आत्मसमं राजानमित्यर्थः । क्रीडस्व क्रीड । अद्येति शेषः । दर्पनाशनः । पश्चादिति शेषः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

यो हीति ॥ मत्तं मधुपानादिना मत्तम् । प्रमत्तम् अनवहितम् । रहितम् आयुधादिशून्यम् । त्वद्विधं त्वामिव स्त्रीमध्यगतम् । मदमोहितम् मदनमोहितम् । यो हन्यात्सः भ्रूणहा गर्भवधकृत् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मदमोहितं स्त्रीभोगार्थमधुपानमदादितिकर्तव्यतामूढम् ॥ ३६ ॥ स इति ॥ मन्दं प्रहस्य । धर्मान्वितवाक्यत्वादिति भावः । ताः विसृज्याब्रवीत् ॥ ३७ ॥ मत्त इति ॥ संयुगे यद्यभीतोसि तदा अयं मत्त इति मा मंस्थाः । अयं मदः । अस्मिन् संप्रहारे युद्धे वीरपानं समर्थ्यतां वीरपानं कृतमिति मन्यताम् । वीरपानं नाम युद्धोपक्रमे उत्साहवर्धनाय वीरैः क्रियमाणं

यो हि मत्तं प्रमत्तं वा सुप्तं वा रहितं भृशम् ॥ हन्यात्स भ्रूणहा लोके त्वद्विधं मदमोहितम् ॥ ३६ ॥ स
प्रहस्याब्रवीन्मन्दं क्रोधात्तमसुरोत्तमम् ॥ विसृज्य ताः स्त्रियः सर्वास्ताराप्रभृतिकास्तदा ॥ ३७ ॥ म-
त्तोयमिति मा मंस्था यद्यभीतोसि संयुगे ॥ मदोयं संप्रहारेस्मिन्वीरपानं समर्थ्यताम् ॥ ३८ ॥ तमे-
वमुक्त्वा संक्रुद्धो मालामुत्क्षिप्य काञ्चनीम् ॥ पित्रा दत्तां महेन्द्रेण युद्धाय व्यवतिष्ठत ॥ ३९ ॥ वि-
षाणयोर्गृहीत्वा तं दुन्दुभिं गिरिसन्निभम् ॥ आविध्यत तदा वाली विनदन् कपिकुञ्जरः ॥ ४० वाली
व्यापातयाञ्चक्रे ननर्द च महास्वनम् ॥ श्रोत्राभ्यामथ रक्तं तु तस्य सुस्राव पात्यतः ॥ ४१ ॥ तयो-
स्तु क्रोधसंरम्भात्परस्परजयैषिणोः ॥ युद्धं समभवद्घोरं दुन्दुभेर्वानरस्य च ॥ ४२ ॥ अयुध्यत तदा
वाली शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव शिलाभिः पादपैस्तथा ॥ ४३ ॥ ॥ ॥

पानम् ॥ ३८ ॥ तमेवमिति ॥ उत्क्षिप्य अंसयोरुपरि विन्यस्य । एतत्काञ्चनमालाधारणकाले यः पुरो युद्धायागच्छति तस्य बलं सर्वं तवैव भविष्यतीति महेन्द्रेण दत्तामित्यर्थः । व्यवतिष्ठत व्यवातिष्ठत ॥ ३९ ॥ विषाणयोरिति ॥ आविध्यत अभ्रामयत् ॥ ४० ॥ वालीति ॥ व्यापातयांचक्रे भूमौ पातयामास । अथ पात्यतः पात्यमानस्य श्रोत्राभ्यां रक्तं सुस्राव । श्रोत्रमूलविषाणपीडनादिति भावः ॥ ४१ ॥ तयोरिति ॥ क्रोधसंरम्भात् क्रोधवेगात् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ॥ ॥ ॥

परस्परमिति ॥ घ्नतोः सतोः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ युद्ध इति ॥ प्राणहरे तस्मिन् युद्धे निष्पिष्टो दुन्दुभिः । पञ्चत्वं भूतानां पृथग्भावम् मरणमिति यावत् । आगतः प्राप्तः । पपात ॥ ४६ ॥ तमिति ॥ तोलयित्वा चालयित्वा । एकेन वेगेन एकप्रयत्नेन ॥ ४७ ॥ तस्येति ॥ वेगप्रविद्धस्य वेगेन क्षिप्तस्य ॥ ४८ ॥ तान् दृष्ट्वेति ॥ शोणितविप्रुष इति पुँल्लिङ्गत्वमार्षम् । तत्र शोणितबिन्दुविषये । क्रुद्धः सन् कोन्वयमिति चिन्तयामास ॥ ❀ रामानु-

परस्परं घ्नतोस्तत्र वानरासुरयोस्तदा ॥ आसीददसुरो युद्धे शक्रसूनुर्व्यवर्धत ॥ ४४ ॥ व्यापारवीर्यधैर्यै-श्च परिक्षीणं पराक्रमैः ॥ तं तु दुन्दुभिमुत्पाट्य धरण्यामभ्यपातयत् ॥ ४५ ॥ युद्धे प्राणहरे तस्मिन् निष्पिष्टो दुन्दुभिस्तदा ॥ पपात च महाकायः क्षितौ पञ्चत्वमागतः ॥ ४६ ॥ तं तोलयित्वा बाहुभ्यां गतसत्त्वमचेतनम् ॥ चिक्षेप बलवान् वाली वेगेनैकेन योजनम् ॥ ४७ ॥ तस्य वेगप्रविद्धस्य वक्त्रात्क्ष-तजबिन्दवः ॥ प्रपेतुर्मारुतोत्क्षिप्ता मतङ्गस्याश्रमं प्रति ॥ ४८ ॥ तान् दृष्ट्वा पतितांस्तस्य मुनिः शोणित-विप्रुषः ॥ क्रुद्धस्तत्र महाभागश्चिन्तयामास को न्वयम् ॥ ४९ ॥ येनाहं सहसा स्पृष्टः शोणितेन दु-रात्मना ॥ कोयं दुरात्मा दुर्बुद्धिरकृतात्मा च बालिशः ॥ ५० ॥ इत्युक्त्वाथ विनिष्क्रम्य ददर्श मुनिपुङ्गवः ॥ महिषं पर्वताकारं गतासुं पतितं भुवि ॥ ५१ ॥ स तु विज्ञाय तपसा वानरेण कृतं हि तत् ॥ उत्ससर्ज महाशापं क्षेप्तारं वालिनं प्रति ॥ ५२ ॥ ॥ ॥

जोयम् ❀ तानिति ॥ शोणितरूपाः विप्रुषो यस्येति विग्रहः ॥ ४९ ॥ को न्वयमित्येतद्विवृणोति—येनेति ॥ स्पृष्टः अन्तर्भावितण्यर्थः । दुरात्मा दुःस्वभावः । अत एव दुर्बुद्धिः । अकृतात्मा अवशीकृतान्तःकरणः । बालिशः मूर्खः ॥ ❀ रामानुजोयम् ❀ को न्वयमित्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । अयं एतदकृत्यकारी ॥ ५० ॥ ५१ ॥ स त्विति ॥ तपसा तपोमाहात्म्येन ॥ ५२ ॥ ॥ ॥ ॥

इहेति ॥ अप्रवेष्टव्यम् न प्रवेष्टव्यमित्यर्थः । संभग्ना इति । आसुरीं तनुमिह क्षिपतेत्यन्वयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ इह तेनाप्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य वधो भवेदित्यतः परम् । वनं मत्संश्रयम् । संभग्नाः । समन्तात् । आगमिष्यति । ये चास्य । नच तैरिति । यदि ते । वनेस्मिन् । पत्राङ्कुर । दिवसश्चास्य । बहुवर्ष । ततस्ते । निश्चक्रमुः । किं भवन्तः । मत्समीपम् । ततस्ते कारणम् । शशंसुः । एतच्छ्रुत्वा । समहर्षिम् तदासाद्य याचते

इह तेनाप्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य वधो भवेत् ॥ वनं मत्संश्रयं येन दूषितं रुधिरस्रवैः ॥ संभग्नाः पादपाश्चेमे क्षिपतेहासुरीं तनुम् ॥ ५३ ॥ समन्ताद्योजनं पूर्णमाश्रमं मामकं यदि ॥ आगमिष्यति दुर्बुद्धिर्व्यक्तं स न भविष्यति ॥ ५४ ॥ ये चापि सचिवास्तस्य संश्रिता मामकं वनम् ॥ न च तैरिह वस्तव्यं श्रुत्वा यान्तु यथासुखम् ॥ ५५ ॥ यदि तेपीह तिष्ठन्ति शपिष्ये तानपि ध्रुवम् ॥ वनेस्मिन् मामके नित्यं पुत्रवत्परिरक्षिते ॥ ५६ ॥ पत्राङ्कुरविनाशाय फलमूलाभवाय च ॥ ५७ ॥ दिवसश्चास्य मर्यादा यं द्रष्टा श्वोस्मि वानरम् ॥ बहुवर्षसहस्राणि स वै शैलो भविष्यति ॥ ५८ ॥ ततस्ते वानराः श्रुत्वा गिरं मुनिसमीरिताम् ॥ निश्चक्रमुर्वनात्तस्मात्तान् दृष्ट्वा वालिरब्रवीत् ॥ ५९ ॥ किं भवन्तः समस्ताश्च मतङ्गवनवासिनः ॥ मत्समीपमनुप्राप्ता अपि स्वस्ति वनौकसाम् ॥ ६० ॥ ततस्ते कारणं सर्वं तदा शापं च वालिनः ॥ शशंसुर्वानराः सर्वे वालिने हेममालिने ॥ ६१ ॥ ॥ ॥

स्म कृताञ्जलिरिति पाठक्रमः । अन्यथा पाठस्तु लेखकप्रमादकृतः ॥ ५३ ॥ समन्तादिति ॥ स न भविष्यति नश्यतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ये चेति ॥ तस्य वालिनः ॥ ५५ ॥ यदीति ॥ अस्मिन् वने पत्राङ्कुरविनाशाय फलमूलाभवाय च यदीह तिष्ठन्तीत्यन्वयः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ दिवस इति ॥ अस्य शापस्य । एकोयं दिवसो मर्यादा । श्वः परेद्युः यं द्रष्टास्मि सः शैलो भविष्यति ॥ ५८ ॥ ततस्त्विति ॥ गिरं शापम् ॥ ५९ ॥ किं भवन्त इति ॥ वनौकसां वानरेभ्यः ॥ ६० ततस्ते कारणमिति ॥ कारणं दुन्दुभिपतनम् ॥ ६१ ॥ ॥ ॥

एतच्छ्रुत्वेति ॥ स्पष्टम् ॥ ६२ ॥ महर्षेरिति ॥ विह्वलतां गत इति । जगामेति शेषः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ एष इति ॥ अस्थिनिचयः शुष्ककाय इति यावत् ॥ ६६ ॥ इमे चेति ॥ विपुलाः स्थूलाः । शाखावलम्बिनः लम्बितशाखाः । शाखावृतत्वेन दुर्ज्ञेयलक्ष्या इत्यर्थः । यत्र सालेषु । एकं सालम् । ओजसा नतु धनुषा । निष्पत्रयितुं निर्गतशरपत्रं कर्तुं घटते शक्नोति । एकं सालं भित्त्वा शरो निष्पत्रं

एतच्छ्रुत्वा तदा वाली वचनं वानरेरितम् ॥ स महर्षिं तदासाद्य याचते स्म कृताञ्जलिः ॥ ६२ ॥ महर्षिस्तमनादृत्य प्रविवेशाश्रमं तदा ॥ शापधारणभीतस्तु वाली विह्वलतां गतः ॥ ६३ ॥ ततः शापभयाद्भीत ऋश्यमूकं महागिरिम् ॥ प्रवेष्टुं नेच्छति हरिर्द्रष्टुं वापि नरेश्वर ॥ ६४ ॥ तस्याप्रवेशं ज्ञात्वाहमिदं राम महावनम् ॥ विचरामि सहामात्यो विषादेन विवर्जितः ॥ ६५ ॥ एषोस्थिनिचयस्तस्य दुन्दुभेः संप्रकाशते ॥ वीर्योत्सेकान्निरस्तस्य गिरिकूटोपमो महान् ॥ ६६ ॥ इमे च विपुलाः सालाः सप्त शाखावलम्बिनः ॥ यत्रैकं घटते वाली निष्पत्त्रयितुमोजसा ॥ ६७ ॥ एतदस्यासमं वीर्यं मया राम प्रकीर्तितम् ॥ कथं तं वालिनं हन्तुं समरे शक्ष्यसे नृप ॥ ६८ ॥ तथा ब्रुवाणं सुग्रीवं प्रहसँल्लक्ष्मणोब्रवीत् ॥ कस्मिन्कर्मणि निर्वृत्ते श्रद्दध्या वालिनो वधम् ॥ ६९ ॥ ॥ ॥

यथा तथा वृक्षान्तरासक्तमूलं गच्छति तथा वेद्धुं समर्थ इत्यर्थः । धनुर्विना केवलबाणेन एकं सालं विध्यतीत्यर्थः । यद्वा वेद्धुं शक्तः नतु कदाचित्तथा कृतवानिति घटत इति पदेन व्यज्यते । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । यद्वा स्वजातिविरुद्धत्वेन युद्धे धनुर्ग्रहणाभावेपि लीलार्थं धनुरस्तीति ध्येयम् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ तथेति ॥ कस्मिन्निति । मुहूर्तेन चतुःसमुद्रगमने उत्क्षिप्तपर्वतशिखरग्रहणे दुन्दुभिकायोत्क्षेपणे सालभेदने वेत्यर्थः ॥ ६९ ॥ ॥ ॥

तमिति ॥ पुरा वाली इमान् सप्त सालान् । विव्याध । अथ च अनन्तरमपि एवमेकैकशः असकृद्विव्याधेति योजना । यद्वा स वाली एवं-विधानिमान्सप्त सालान् एकैकशः पुरा विव्याध । अनन्तरमप्यसकृद्विव्याध । राम इति । एषां मध्ये एकं द्रुमम् एकेन बाणेन यदि विदारयेत् तदा तादृशं विक्रमं दृष्ट्वा वालिनं निहतं मन्ये । उद्यम्य प्रकोष्ठेनोत्क्षिप्य । द्वे धनुःशते धनुःशतद्वयदूरम् । धनुर्नाम चतुर्हस्तमानम् ।

तमुवाचाथ सुग्रीवः सप्त सालानिमान्पुरा ॥ एवमेकैकशो वाली विव्याधाथ स चासकृत् ॥ ७० ॥
रामोपि दारयेदेषां बाणेनैकेन चेद्द्रुमम् ॥ वालिनं निहतं मन्ये दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम् ॥ ७१ ॥ हतस्य
महिषस्यास्थि पादेनैकेन लक्ष्मण ॥ उद्यम्याथ प्रक्षिपेच्चेत्तरसा द्वे धनुःशते ॥ ७२ ॥ एवमुक्त्वा तु
सुग्रीवो रामं रक्तान्तलोचनम् ॥ ध्यात्वा मुहूर्तं काकुत्स्थं पुनरेव वचोब्रवीत् ॥ ७३ ॥ शूरश्च शूरघाती
च प्रख्यातबलपौरुषः ॥ बलवान् वानरो वाली संयुगेष्वपराजितः ॥ ७४ दृश्यन्ते चास्य कर्माणि दु-
ष्कराणि सुरैरपि ॥ यानि संचिन्त्य भीतोहमृश्यमूकं समाश्रितः ॥ ७५ ॥ तमजय्यमधृष्यं च वानरे-
न्द्रममर्षणम् ॥ विचिन्तयन्न मुञ्चामि ऋश्यमूकमहं त्विमम् ॥ ७६ ॥ उद्विग्नः शङ्कितश्चापि विचरामि
महावने ॥ अनुरक्तैः सहामात्यैर्हनुमत्प्रमुखैर्वरैः ॥ ७७ ॥ उपलब्धं च मे श्लाघ्यं सन्मित्रं मित्रवत्सल ॥
त्वामहं पुरुषव्याघ्र हिमवन्तमिवाश्रितः ॥ ७८ ॥ किं तु तस्य बलज्ञोहं दुर्भ्रातुर्बलशालिनः ॥ अप्रत्यक्षं
तु मे वीर्यं समरे तव राघव ॥ ७९ ॥ ॥ ॥

किष्कुः स्यादवटो हस्तश्चतुर्विंशतिरङ्गुलः । चतुर्हस्तो धनुर्दण्डो धनुर्धन्वन्तरं युगम् ॥ इति वैजयन्ती । एवं सुग्रीवस्तमुवाचेति पूर्वेणान्वयः ॥
❀ रामानुजीयम् ❀ उद्यम्याथ प्रक्षिपेच्चेदिति पाठः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ एवमविश्वासकरणे सुहृद्धर्मनापेतेत्यालोच्य यथा रामः संतुष्यति तथा वदति एवमुक्त्वेत्यादिना ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ उद्विग्न इति ॥ उद्विग्नः भीतः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ॥ ॥

स विसृष्ट इति ॥ सः एकसालोद्देशेन विसृष्टः। स्वर्णपरिष्कृतः स्वर्णपट्टालंकृतः। अनेन सर्वोत्तमत्वमुक्तम्। सालानिति। सप्त सालान् भित्त्वा। गिरिप्रस्थे गिरिप्रस्थमार्गणभूमिं विवेश। इत्थं ह्युक्तमभियुक्तैः। सालांश्च सप्त सगिरीन् सरसातलानिति। संक्षेपे च गिरिं रसातलं चैवेति। अन्यस्त्वपपाठः ॥ ३ ॥ प्रविष्ट इति ॥ धरां भित्त्वा प्रविष्टः स शरः महाजवत्वान्मुहूर्तेन। निष्पत्य निर्गत्य। पुनस्तां तूणीं प्रविवेश। मन्त्रप्र-

स विसृष्टो बलवता बाणः स्वर्णपरिष्कृतः ॥ भित्त्वा सालान् गिरिप्रस्थे सप्तभूमिं विवेश ह ॥ ३ ॥ प्र-
विष्टश्च मुहूर्तेन धरां भित्त्वा महाजवः ॥ निष्पत्य च पुनस्तूर्णं स्वतूणीं प्रविवेश ह ॥ ४ ॥ तान् दृष्ट्वा
सप्त निर्भिन्नान् सालान्वानरपुङ्गवः ॥ रामस्य शरवेगेन विस्मयं परमं गतः ॥ ५ ॥ स मूर्ध्ना
न्यपतद्भूमौ प्रलम्बीकृतभूषणः ॥ सुग्रीवः परमप्रीतो राघवाय कृताञ्जलिः ॥ ६ ॥ इदं चोवाच धर्मज्ञं
कर्मणा तेन हर्षितः ॥ रामं सर्वास्त्रविदुषां श्रेष्ठं शूरमवस्थितम् ॥ ७ ॥ सेन्द्रानपि सुरान्सर्वा-
स्त्वं बाणैः पुरुषर्षभ ॥ समर्थः समरे हन्तुं किं पुनर्वालिनं प्रभो ॥ ८ ॥ येन सप्त महासाला गि-
रिर्भूमिश्च दारिताः ॥ बाणेनैकेन काकुत्स्थ स्थाता ते को रणाग्रतः ॥ ९ ॥ अद्य मे विगतः शोकः प्री-
तिरद्य परा मम ॥ सुहृदं त्वां समासाद्य महेन्द्रवरुणोपमम् ॥ १० ॥ तमद्यैव प्रियार्थं मे वैरिणं भ्रातृ-
रूपिणम् ॥ वालिनं जहि काकुत्स्थ मया बद्धोयमञ्जलिः ॥ ११ ॥ ॥

भावेनाचेतनस्यापि पुनरागमनम् ॥ ४ ॥ तानिति ॥ दृष्ट्वेत्यनेनाल्पज्ञत्वात्सुग्रीवः सालानेव भिन्नान् ददर्श। सप्तभूमिप्रवेशं त्वहमेव धर्मवीर्येण पश्यामीति भावः ॥ ५ ॥ स इति ॥ स सुग्रीवः परमप्रीतः सन् राघवाय कृताञ्जलिः मूर्ध्ना भूमौ न्यपतत्। शिरसा भूमिं स्पृष्ट्वा प्रणनामेत्यर्थः। प्रलम्बीकृतभूषण इत्यनेन उदरास्पर्श उक्तः। अनेन भगवद्विषये प्रणामप्रकारः शिक्षितो भवति ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ प्रलम्बगतभूषणः प्रलम्बत्वं प्राप्तभूषण इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ ॥

तत इति ॥ लक्ष्मणानुमतमिति क्रियाविशेषणम् । भ्रातृगन्धिनं भ्रातृहिंसकम् । "गन्धनावक्षेपणे" इत्यत्र तथा प्रयोगात् । इति रामः सुग्रीवं प्रत्युवाचेति पूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ सर्वे इति ॥ आत्मानम् । स्वं स्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥ सुग्रीव इति ॥ ह्वानम् आह्वानम् । गाढं परिहितः बलवृद्ध्ये दृढबद्धपरिधानः ॥ १५ ॥ तमिति ॥ भास्करोस्ततटादिवेति । यथा सूर्योस्ततटादवतरन्नदृष्टरश्मिर्भवति तथेदानीं किष्किन्धानिर्गमनं वालिनोल्पकालेन नाशहेतुरिति द्योतनार्थमस्ततटादित्युक्तम् । अस्मद्देशोदयगिरिः प्रदेशान्तरापेक्षया अस्तगिरिरित्युक्तमित्यप्याहुः ॥

ततो रामः परिष्वज्य सुग्रीवं प्रियदर्शनम् ॥ प्रत्युवाच महाप्राज्ञो लक्ष्मणानुमतं वचः ॥ १२ ॥ अस्माद्गच्छेम किष्किन्धां क्षिप्रं गच्छ त्वमग्रतः ॥ गत्वा चाह्वय सुग्रीव वालिनं भ्रातृगन्धिनम् ॥ १३ ॥ सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां वालिनः पुरीम् ॥ वृक्षैरात्मानमावृत्य व्यतिष्ठन्गहने वने ॥ १४ ॥ सुग्रीवो व्यनदद्घोरं वालिनो ह्वानकारणात् ॥ गाढं परिहितो वेगान्नादैर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥ १५ ॥ तं श्रुत्वा निनदं भ्रातुः क्रुद्धो वाली महाबलः ॥ निश्चक्राम सुसंरब्धो भास्करोस्ततटादिव ॥ १६ ॥ ततः सुतुमुलं युद्धं वालिसुग्रीवयोरभूत् ॥ गगने ग्रहयोर्घोरं बुधाङ्गारकयोरिव ॥ १७ ॥ तलैरशनिकल्पैश्च वज्रकल्पैश्च मुष्टिभिः ॥ जघ्नतुः समरेन्योन्यं भ्रातरौ क्रोधमूर्छितौ ॥ १८ ॥ ततो रामो धनुष्पाणिस्तावुभौ समुदीक्ष्य तु ॥ अन्योन्यसदृशौ वीरावुभौ देवाविवाश्विनौ ॥ १९ ॥

❀ रामानुजीयम् ❀ भास्करोस्ततटादिवेति । अस्माकमुदयपर्वतः सिद्धपुरवासिनामस्तगिरिरिति तदपेक्षया अस्ततटादित्युक्तम् । उदयो यो लङ्कायां सोस्तमयः सवितुरेव सिद्धपुर इत्यार्यभटोक्तेः । एतच्छ्लोकानन्तरम् । ततः सुतुमुलं युद्धं वालिसुग्रीवयोरभूत् । गगने ग्रहयोर्घोरं बुधाङ्गारकयोरिव ॥ तलैरशनिकल्पैश्च वज्रकल्पैश्च मुष्टिभिः । जघ्नतुः समरेन्योन्यं भ्रातरौ क्रोधमूर्छितौ ॥ इति पाठक्रमः ॥ १६ ॥ ततः सुतुमुलमिति ॥ बुधाङ्गारकाख्ययोर्ग्रहयोरिव ॥ १७ ॥ तलैरिति ॥ अशनिः मेघज्योतिः ॥ १८ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ उभावश्विनौ देवाविव स्थितौ तावुभौ समुदीक्ष्य सुग्रीवं वालिनं वा विशेषतो यन्नावगच्छत् । ततः तस्मात् । रामः शरं मोक्तुं बुद्धिं न कृत-

वानित्यन्वयः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ क्लान्त इति ॥ जर्जरीकृतः परुषत्वक्कृतः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ तमिति ॥ वसुधामवलोकयन्निति लज्जानुभावः ॥ २५ ॥ आह्वयस्वेति ॥ दर्शयित्वा च विक्रममिति व्यतिरेकोक्तिः । त्वया किं कृतं किं चिन्तितमित्यर्थः । कृतिरनेकार्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ आह्वयस्वेति ॥ विक्रमं दर्शयित्वा । सालभेदनादिनेति शेषः ॥ २६ ॥ तामेव वेलामिति ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । वालिनं जहि

यन्नावगच्छत्सुग्रीवं वालिनं वापि राघवः ॥ ततो न कृतवान्बुद्धिं मोक्तुमन्तकरं शरम् ॥ २० ॥ एतस्मिन्नन्तरे भग्नः सुग्रीवस्तेन वालिना ॥ अपश्यन्राघवं नाथमृश्यमूकं प्रदुद्रुवे ॥ २१ ॥ क्लान्तो रुधिरसिक्ताङ्गः प्रहारैर्जर्जरीकृतः ॥ वालिनाभिद्रुतः क्रोधात्प्रविवेश महावनम् ॥ २२ ॥ तं प्रविष्टं वनं दृष्ट्वा वाली शापभयार्दितः ॥ मुक्तो ह्यसि त्वमित्युक्त्वा सन्निवृत्तो महाद्युतिः ॥ २३ ॥ राघवोऽपि सह भ्रात्रा सह चैव हनूमता ॥ तदेव वनमागच्छत्सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ २४ ॥ तं समीक्ष्यागतं रामं सुग्रीवः सहलक्ष्मणम् ॥ ह्रीमान्दीनमुवाचेदं वसुधामवलोकयन् ॥ ॥ २५ ॥ आह्वयस्वेति मामुक्त्वा दर्शयित्वा च विक्रमम् ॥ वैरिणा घातयित्वा च किमिदानीं त्वया कृतम् ॥ २६ ॥ तामेव वेलां वक्तव्यं त्वया राघव तत्त्वतः ॥ वालिनं न निहन्मीति ततो नाहमितो व्रजे ॥ २७ ॥ तस्य चैवं ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ करुणं दीनया वाचा राघवः पुनरब्रवीत् ॥ २८ ॥ सुग्रीव श्रूयतां तात क्रोधश्च व्यपनीयताम् ॥ कारणं येन बाणोऽयं न मया स विसर्जितः ॥ २९ ॥ ॥ ॥

काकुत्स्थेति प्रार्थनवेलायामित्यर्थः । ततः तथोक्तं चेत् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तामेव वेलां वेलायाम् । वालिनं जहि काकुत्स्थ मया बद्धोऽयमञ्जलिरिति प्रार्थनावेलायाम् वालिनं न निहन्मीति वक्तव्यम् । कुतः शक्तेन त्वया स न हन्यते । ततो नाहमितो व्रज इति वा पाठः ॥ २७ ॥ तस्येति ॥ करुणं सदयम् अब्रवीत् ॥ २८ ॥ सुग्रीवेति ॥ येन कारणेन बाणो न विसर्जितः तत्कारणं श्रूयतां श्रुत्वा क्रोधश्चापनीयतामिति योजना ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ कारणं येन । अलंकारेण । त्वं च । स्वरेण । विक्रमेण । ततोऽहम् । इति पाठक्रमः ॥ २९ ॥

अलंकारेणेति ॥ वेषण आकारेण । प्रमाणेन औन्नत्येन । गतेन गमनेन ॥ ३० ॥ स्वरेणेति ॥ वर्चसा तेजसा । प्रेक्षितेन वीक्षणेन । वाक्यैः भाषणैः । व्यक्तिं विशेषम् । तत इति । मोहितः संजातमोहः । विशेषानभिज्ञ इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ नोत्सृजामीत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ अन्ते इतिकरणं द्रष्टव्यम् । द्वयोरपि नौ मया मूलघातो न कृतः स्यादिति हि शरं नोत्सृजामि नोत्सृष्टवानस्मीति योजना । ननु काञ्चनमालारूपो

अलंकारेण वेषेण प्रमाणेन गतेन च ॥ त्वं च सुग्रीव वाली च सदृशौ स्थः परस्परम् ॥ ३० ॥ स्वरेण वर्चसा चैव प्रेक्षितेन च वानर ॥ विक्रमेण च वाक्यैश्च व्यक्तिं वां नोपलक्षये ॥ ततोऽहं रूपसादृश्यान्मोहितो वानरोत्तम ॥ ३१ ॥ नोत्सृजामि महावेगं शरं शत्रुनिबर्हणम् ॥ जीवितान्तकरं घोरं सादृश्यात्तु विशङ्कितः ॥ ३२ ॥ मूलघातो न नौ स्याद्धि द्वयोरपि कृतो मया ॥ ३३ ॥ त्वयि वीरे विपन्ने हि अज्ञानाल्लाघवान्मया ॥ मौढ्यं च मम बाल्यं च ख्यापितं स्याद्धरीश्वर ॥ ३४ ॥ दत्ताभयवधो नाम पातकं महदुच्यते ॥ ३५ ॥ अहं च लक्ष्मणश्चैव सीता च वरवर्णिनी ॥ त्वदधीना वयं सर्वे वनेस्मिन् शरणं भवान् ॥ ३६ ॥ तस्माद्युद्ध्यस्व भूयस्त्वं मा मा शङ्कीश्च वानर ॥ एतन्मुहूर्ते सुग्रीव पश्य वालिनमाहवे ॥ निरस्तमिषुणैकेन वेष्टमानं महीतले ॥ ३७ ॥ अभिज्ञानं कुरुष्व त्वमात्मनो वानरेश्वर ॥ येन त्वामभिजानीयां द्वन्द्वयुद्धमुपागतम् ॥ ३८ ॥ ॥

वालिनो विशेषोस्ति । सत्यम् । तस्मिन् दिने तत्र धृत्वा गतवानिति ज्ञेयम् । यद्यप्यत्र मत्तत्वभोगचिह्नाश्रान्तत्वपुरनिर्गतत्वादिकं वाल्यसाधारणमस्ति । समीपस्था हनुमदादयश्च प्रष्टुं शक्याः स्वयं च सूक्ष्मज्ञः । प्रेक्षितज्ञास्तु कोसला इत्युक्तेः । तथापि त्वया मया च कुन्त्या चेति न्यायेनासाधारण्यं परिहर्तुं दृष्टहेतून् कांश्चिदुक्तवान्राम इति ज्ञेयम् ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तस्मादिति ॥ मा मा शङ्कीरिति । मा मां प्रति । मा शङ्कीः शङ्कां मा कुरु । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ ३७ ॥ अभिज्ञानमिति ॥ अभिज्ञानं चिह्नम् ॥ ३८ ॥ ॥ ॥

गजपुष्पीमिति ॥ गजपुष्पीं नागपुष्पीं नाम लताम् ॥ ३९ ॥ तत इति ॥ व्यसर्जयत् अमोचयत् बद्धवान् ॥ ४० ॥ स तयेत्यादि ॥ विपरीत इवेत्याद्युपरि विव्रीयते । ससन्ध्य इव तोयद इति । सुग्रीवस्य हेमपिङ्गलत्वादिति भावः ॥ अस्मिन् सर्गे सार्धद्विचत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ॥

गजपुष्पीमिमां फुल्लामुत्पाट्य शुभलक्षणाम् ॥ कुरु लक्ष्मण कण्ठेऽस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ३९ ॥ त-
तो गिरितटे जातामुत्पाट्य कुसुमाकुलाम् ॥ लक्ष्मणो गजपुष्पीं तां तस्य कण्ठे व्यसर्जयत् ॥ ४० ॥
स तया शुशुभे श्रीमान् लतया कण्ठसक्तया ॥ विपरीत इवाकाशे सूर्यो नक्षत्रमालया ॥ ४१ ॥ मा-
लयेव बलाकानां ससन्ध्य इव तोयदः ॥ विभ्राजमानो वपुषा रामवाक्यसमाहितः ॥ जगाम सह रा-
मेण किष्किन्धां वालिपालिताम् ॥ ४२ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥
ऋश्यमूकात्स धर्मात्मा किष्किन्धां लक्ष्मणाग्रजः ॥ जगाम सहसुग्रीवो वालिविक्रमपालिताम् ॥ १ ॥
समुद्यम्य महच्चापं रामः काञ्चनभूषितम् ॥ शरांश्चादित्यसंकाशान् गृहीत्वा रणसाधकान् ॥ २ ॥ अग्र-
तस्तु ययौ तस्य राघवस्य महात्मनः ॥ सुग्रीवः संहतग्रीवो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ ३ ॥ पृष्ठतो हनुमा-
न्वीरो नलो नीलश्च वानरः ॥ तारश्चैव महातेजा हरियूथपयूथपः ॥ ४ ॥ ते वीक्षमाणा वृक्षांश्च पुष्पभा-
रावलम्बिनः ॥ प्रसन्नाम्बुवहाश्चैव सरितः सागरंगमाः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ पुनः किष्किन्धाप्रवेशस्त्रयोदशे—ऋश्यमूकादित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ अग्रत इति ॥ संहतग्रीवः निबिडकण्ठ इत्यर्थः । इदं स्वरूपकीर्तनम् गजपुष्पीबन्धनेन वा ॥ ३ ॥ ४ ॥ अथ कार्यसिद्धिसूचकपदार्थानुभवविशेषं दर्शयति— ते वीक्षमाणा इत्यादिना ॥ कन्दराणि गृहाकारगुहाविशेषान् । निर्दराणि स्फुटितशैलरन्ध्रविशेषान् । गुहाः देवखातबिलानि । दरीः गुहाविशेषान् । अकोशकुड्मलैः ईषद्विकसितमुकुलैः । कारण्डैः ।

कारण्डको महापक्षीति वैजयन्ती। सारसैः सरोनिवासैः शकुनैरुपनादितान् तटाकान् व्यलोकयन्निति पूर्वेणान्वयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ कन्दराणि गुहाश्चैव शैलांस्तानि वनानि च। शिखराणि च मुख्यानि दरीश्च प्रियदर्शनाः ॥ इति बहुकोशेषु पाठः। कन्दराणि मन्दिराकाराकारितशिलाविवरविशेषान्। गुहा देवखातबिलानि। दरीः स्फुटितशैलरन्ध्रविशेषान्। वैडूर्यविमलैः पर्णैः पद्मैश्चाकोशकुड्मलैः। शोभितान् सजलान्मार्गे तटाकांश्च व्यलोकयन्निति पाठः। अकोशकुड्मलैः अकोशैः विकसितैः कुड्मलैः मुकुलैः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ मृदुशष्पेति ॥

कन्दराणि च शैलांश्च निर्दराणि गुहास्तथा ॥ शिखराणि च मुख्यानि दरीश्च प्रियदर्शनाः ॥ ६ ॥ वैडूर्यविमलैः पर्णैः पद्मैश्चाकोशकुड्मलैः ॥ शोभितान् सजलान् मार्गे तटाकांश्च व्यलोकयन् ॥ ७ ॥ कारण्डैः सारसैर्हंसैर्वञ्जुलैर्जलकुक्कुटैः ॥ चक्रवाकैस्तथा चान्यैः शकुनैरुपनादितान् ॥ ८ ॥ मृदुशष्पाङ्कुराहारान्निर्भयान्वनगोचरान् ॥ चरतः सर्वतोऽपश्यन् स्थलीषु हरिणान् स्थितान् ॥ ९ ॥ तटाकवैरिणश्चापि शुक्लदन्तविभूषितान् ॥ घोरानेकचरान्वन्यान् द्विरदान् कुलघातिनः ॥ १० ॥ मत्तान् गिरितटोत्कृष्टान्पर्वतानिव जङ्गमान् ॥ वारणान्वारिदप्रख्यान् महीरेणुसमुक्षितान् ॥ ११ ॥ वने वनचरांश्चान्यान् खेचरांश्च विहङ्गमान् ॥ पश्यन्तस्त्वरिता जग्मुः सुग्रीववशवर्तिनः ॥ १२ ॥ तेषां तु गच्छतां तत्र त्वरितं रघुनन्दनः ॥ द्रुमषण्डं वनं दृष्ट्वा रामः सुग्रीवमब्रवीत् ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

चरतः स्थितांश्चापश्यन् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ चरतः सर्वतः पश्यन्निति पाठः ॥ ९ ॥ तटाकवैरिण इत्यादि ॥ तटाकवैरिणः कलुषीकरणात्। एकचरान् एकाकिनः। द्विरदाः द्विदन्ता इति चतुर्दन्तव्यावृत्तिः। गिरितटोत्कृष्टान् उल्लिखितगिरितटान् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तटाकवैरिण इत्यादि ॥ द्विरदवारणशब्दयोस्तत्तत्स्थलावस्थितव्यक्तिभेदवाचकत्वेन न पौनरुक्त्यम्। गिरितटानुत्कर्षन्तीति गिरितटोत्कृष्टाः तान्। कर्तरि क्तः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ तेषां त्विति ॥ द्रुमषण्डं वृक्षषण्डमयमिति लतागुल्मव्यावृत्तिः ॥ १३ ॥ ॥

एष इति ॥ मेघ इवेति नीलवर्णे उपमा ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अत्रेत्यादि ॥ सप्तरात्रेति ॥ सप्तरात्रकृताहाराः वायुना सप्तरात्रस्य एकवारं कृताहाराः । सप्तभिर्वर्षशतैरित्यन्वयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तेषामित्यादि ॥ विशन्तीति । ये मोहादत्राश्रमे विशन्ति न ते निवर्त-

एष मेघ इवाकाशे वृक्षषण्डः प्रकाशते ॥ मेघसंघातविपुलः पर्यन्तकदलीवृतः ॥ १४ ॥ किमेतज्ज्ञातुमिच्छामि सखे कौतूहलं हि मे ॥ कौतूहलापनयनं कर्तुमिच्छाम्यहं त्वया ॥ १५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ॥ गच्छन्नेवाचचक्षेथ सुग्रीवस्तन्महद्वनम् ॥ १६ ॥ एतद्राघव विस्तीर्णमाश्रमं श्रमनाशनम् ॥ उद्यानवनसंपन्नं स्वादु मूलफलोदकम् ॥ १७ ॥ अत्र सप्तजना नाम मुनयः संशितव्रताः ॥ सप्तैवासन्नधःशीर्षा नियतं जलशायिनः ॥ १८ ॥ सप्तरात्रकृताहारा वायुना वनवासिनः ॥ दिवं वर्षशतैर्याताः सप्तभिः सकलेवराः ॥ १९ ॥ तेषामेवंप्रभावानां द्रुमप्राकारसंवृतम् ॥ आश्रमं सुदुराधर्षमपि सेन्द्रैः सुरासुरैः ॥ २० ॥ पक्षिणो वर्जयन्त्येतत्तथान्ये वनचारिणः ॥ विशन्ति मोहाद्ये तत्र निवर्तन्ते न ते पुनः ॥ ॥ २१ ॥ विभूषणरवास्तत्र श्रूयन्ते सकलाक्षराः ॥ तूर्यगीतस्वनाश्चात्र गन्धो दिव्यश्च राघव ॥ २२ ॥ त्रेताग्नयोऽपि दीप्यन्ते धूमो ह्यत्र प्रकाशते ॥ वेष्टयन्निव वृक्षाग्रान् कपोताङ्गारुणो घनः ॥ २३ ॥ एते वृक्षाः प्रकाशन्ते धूमसंसक्तमस्तकाः ॥ मेघजालप्रतिच्छन्ना वैडूर्यगिरयो यथा ॥ २४ ॥ कुरु प्रणामं धर्मात्मन् तान्समुद्दिश्य राघव ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रयतः संयताञ्जलिः ॥ २५ ॥ ॥ ॥

न्ते किंतु तत्रैव नश्यन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ दिवं गताः शरीरान्तरेण पुनरत्रागत्याप्सरोभिः क्रीडन्तीत्याशयेनाह—विभूषणेत्यादिना ॥ भूषणरवेण नृत्तमुपलक्ष्यते । सकलाक्षरा इति गीतस्वनविशेषणम् । तूर्य शब्दोत्र गीतभिन्नवाद्यपरः ॥ २२ ॥ त्रेतेति ॥ त्रेताग्निदीपने लिङ्गमाह—धूमो हीति । घनः निबिडः ॥ २३ ॥ २४ ॥ कुर्विति ॥ समुद्दिश्य किंचित्फलमुद्दिश्य तेषां प्रणामं कुरु ॥ २५ ॥ ॥

प्रणमन्तीति ॥ शरीरे अशुभं व्याध्यादिकम् ॥ २६ ॥ ततो राम इति ॥ महात्मानः महात्मनः ॥ २७ ॥ अभिवाद्येति ॥ अनेन सर्वेषामभिवादनम नूद्यते । अत्राभिवादनं नमस्कारः तेषां परोक्षत्वात् । अनेन सज्जनप्रणामो विजयावह इत्ययमर्थः सूचितः । तदिदं द्योत्यते उपरितनश्लोके उदिताग्र्यतेजस इति । प्रणामेनेति भावः ॥ २८ ॥ २९ ॥ तत इति ॥ सह युगपत् ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे

प्रणमन्ति हि ये तेषां मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ न तेषामशुभं किंचिच्छरीरे राम दृश्यते ॥ २६ ॥ ततो रामः सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन कृताञ्जलिः ॥ समुद्दिश्य महात्मानस्तानृषीनभ्यवादयत् ॥ २७ ॥ अभिवाद्य तु धर्मात्मा रामो भ्राता च लक्ष्मणः ॥ सुग्रीवो वानराश्चैव जग्मुः संहृष्टमानसाः ॥ २८ ॥ ते गत्वा दूरमध्वानं तस्मात्सप्तजनाश्रमात् ॥ ददृशुस्तां दुराधर्षां किष्किन्धां वालिपालिताम् ॥ २९ ॥ ततस्तु रामानुजरामवानराः प्रगृह्य शस्त्राण्युदिताग्र्यतेजसः ॥ पुरीं सुरेशात्मजवीर्यपालितां वधाय शत्रोः पुनरागताः सह ॥ ३० ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां वालिपालिताम् ॥ वृक्षैरात्मानमावृत्य व्यतिष्ठन्गहने वने ॥ १ ॥ विचार्य सर्वतो दृष्टिं कानने काननप्रियः ॥ सुग्रीवो विपुलग्रीवः क्रोधमाहारयद्भृशम् ॥ २ ॥ ततः स निनदं घोरं कृत्वा युद्धाय चाह्वयत् ॥ परिवारैः परिवृतो नादैर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥ गर्जन्निव महामेघो वायुवेगपुरःसरः ॥ ३ ॥ अथ बालार्कसदृशो दृप्तसिंहगतिस्तदा ॥ दृष्ट्वा रामं क्रियादक्षं सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ ॥

मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ॥

अथ वाल्याह्वानभीतं सुग्रीवं निश्वासयति रामश्चतुर्दशे—सर्वे इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ तत इत्यादि ॥ वायुवेगपुरःसरः वायुवेगान्मेघे अधिको ध्वनिरिति प्रसिद्धिः । यतः वायुवेगपुरःसरः अत एव गर्जन्महामेघ इव स्थितः । परिवारैः परिवृतः सः नादैरम्बरं भिन्दन्निव घोरं निनदं कृत्वा युद्धायाह्वयत् । वालिनमिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हरीति ॥ हरिवागुरया हरय एव वागुरा मृगग्रहणपाशः तया व्याप्ताम् इतरदुष्प्रवेशामित्यर्थः । यद्वा हरिवागुरया हरिग्रहैः । जात्येकवचनम् । वागुरा मृगशालिकेति वैजयन्ती ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ हरिवागुरया शत्रुभूतवानरग्राहिण्या वागुरया । यद्वा शत्रुग्राहकत्वेन वानरा एव वागुरात्वेन निरूपिताः तया ॥ ५ ॥ प्रतिज्ञेति ॥ आगतः । कालः फलकालः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ लतां काल इवागत इति सम्यक् । कालो वसन्तादिकालः ॥ ६ ॥ ७ ॥ कृताभिज्ञानचिह्न इत्यादि ॥ अभिज्ञापकं चिह्नम् अभिज्ञानचिह्नम् । कृतमभिज्ञानचिह्नं यस्य स तथा । गजपुष्प्यामेव गजसाशब्दः । यद्वा गजेन समा आह्वा आख्या यस्याः सा गजसाह्वा तया शोभस इति । अत्राहुः–विपरीते रात्रौ । सूर्यः पूर्णचन्द्रः । परीतं तु दिवा प्रोक्तं विपरीतं तु शर्वरी । राकामध्यगतश्चन्द्रः सूर्य इत्यभिधीयते ॥ इति वचनात् । यद्वा नक्षत्रमालया विपरीतः विशे-

हरिवागुरया व्याप्तां तप्तकाञ्चनतोरणाम् ॥ प्राप्ताः स्म ध्वजयन्त्राढ्यां किष्किन्धां वालिनः पुरीम् ॥ ५ ॥
प्रतिज्ञा या त्वया वीर कृता वालिवधे पुरा ॥ सफलां तां कुरु क्षिप्रं लतां काल इवागतः ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्तु
धर्मात्मा सुग्रीवेण स राघवः ॥ तमथोवाच सुग्रीवं वचनं शत्रुसूदनः ॥ ७ ॥ कृताभिज्ञानचिह्नस्त्वमनया
गजसाह्वया ॥ लक्ष्मणेन समुत्पाट्य यैषा कण्ठे कृता तव ॥ ८ ॥ ॥ ॥

षेण परिवृतः । सूर्य इव चन्द्र इव । अन्यशब्देनान्यस्याभिधानम् कथमिति चेत् । नवो नवो भवतीति श्रुतौ अह्नां केतुः सूर्यः चन्द्राप्यायकत्वाच्चन्द्रमा इत्युच्यते । तद्वच्चन्द्रोऽपि सूर्यकिरणानुप्रवेशायत्तप्रकाशविशेषवत्त्वात् सूर्यशब्देनाभिधीयत इति । यद्वा विशेषेण परीतो विपरीतः नक्षत्रावृतः सूर्य इवेत्यभूतोपमा । विपरीत इत्यनेन तात्कालिकतेजोवत्त्वमुच्यते । यद्वा विपरीते विपरीतकाले । सूर्यो नक्षत्रमालयेवानया लतया शोभसे । उत्पातकाले हि मध्याह्ने नक्षत्राणि दृश्यन्त इत्युच्यते ज्योतिः शास्त्रे । रात्राविन्द्रधनुर्दर्शे दिवा नक्षत्रदर्शने । तद्राष्ट्रनाथनाशः स्यादिति गर्गस्य भाषितम् ॥ इति । अतः भाविवालिवधरूपफलानुसारेण तेजसा ज्वलन् सुग्रीवः शुभ्रपुष्पावलीशोभमानगजपुष्पीमालया उत्पातकाले नक्षत्रमालया सूर्य इव बभावित्यस्मदाचार्योक्तम् । अत्राहुरित्यारभ्य सूर्यशब्देनाभिधीयत इत्यन्तम् गोविन्द-

राजोक्तमेव रामानुजीयेपि दृश्यते । विशेषस्त्वयम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ चन्द्रस्य सूर्यकिरणानुप्रवेशप्रकाशवत्त्वं विष्णुपुराणे प्रसिद्धम् । क्षीणं सोमं सुरैः पीतमाप्याययति दीप्तिमान् । मैत्रेयैककलं सन्तं रश्मिनैकेन भास्करः ॥ इत्यादीति ॥ ८ ॥ ९ ॥ अद्येति ॥ प्रमोक्ष्यामि प्रमोचयिष्यामि । अनिट्त्वमार्षम् ॥ १० ॥ ममेति ॥ यावद्वेष्टते वेष्टिष्यते । "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इति लट् ॥ ११ ॥ यदीति ॥ स वाली दृष्टिपथं प्राप्तः सन् पुनर्जीवन्यदि विनिवर्तते । ततः तदा । दोषेणोपलक्षितम् ः मा माम् आगच्छेत् । सद्यो मा माम् भवान् गर्हेच्च गर्हेत च । यदि

शोभसे ह्यधिकं वीर लतया कण्ठसक्तया ॥ विपरीत इवाकाशे सूर्यो नक्षत्रमालया ॥ ९ ॥ अद्य वालिसमुत्थन्ते भयं वैरं च वानर ॥ एकेनाहं प्रमोक्ष्यामि बाणमोक्षेण संयुगे ॥ १० ॥ मम दर्शय सुग्रीव वैरिणं भ्रातृरूपिणम् ॥ वाली विनिहतो यावद्वने पांसुषु वेष्टते ॥ ११ ॥ यदि दृष्टिपथं प्राप्तो जीवन्स विनिवर्तते॥ ततो दोषेण माऽऽगच्छेत्सद्यो गर्हेच्च मा भवान् ॥ १२ ॥ प्रत्यक्षं सप्त ते साला मया बाणेन दारिताः ॥ तेनावेहि बलेनाद्य वालिनं निहतं मया ॥ १३ ॥ अनृतं नोक्तपूर्वं मे वीरकृच्छ्रेऽपि तिष्ठता ॥ धर्मलोभपरीतेन नच वक्ष्ये कथंचन ॥ १४ ॥ सफलां च करिष्यामि प्रतिज्ञां जहि संभ्रमम् ॥ प्रसूतं कलमं क्षेत्रे वर्षेणेव शतक्रतुः ॥ १५ ॥ तदाह्वाननिमित्तं त्वं वालिनो हेममालिनः ॥ सुग्रीव कुरु तं शब्दं निष्पतेद्येन वानरः ॥ १६ ॥ ॥ ॥

दृष्टमात्रेण तं न हन्यां तदा मत्समीपमागच्छ मां गर्हस्व चेत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ यदि दृष्टिपथमिति ॥ स यदि दृष्टिपथं प्राप्तः जीवन्न निवर्तते ततः भवान् मां दोषेणोपलक्षितम् मा गच्छेन्नावगच्छेत् । सद्यो मा गर्हेच्च ॥ १२ ॥ १३ ॥ अनृतमिति ॥ मे मया । "ते मयावेकवचनस्य" इत्येतत्तृतीयायामप्यार्षं दृश्यते । अतस्तद्विशेषणेपि तृतीयाप्रयोगः । धर्मलोभपरीतेन । लोभो लब्धस्य त्यागासहिष्णुता। धर्महान्यसहिष्णुनेत्यर्थः ॥ १४ ॥ सफलामिति ॥ सम्भ्रमं संशयकृतचाञ्चल्यं पराक्रमेण प्रतिज्ञासफलत्वकरणे दृष्टान्तमाह–प्रसूतमिति ॥ कलमं सस्यम् ॥ १५ ॥ तदाह्वानेति ॥ तत्तस्मात् ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

जितेति ॥ जितेन जयेन काशते प्रकाशत इति जितकाशी । ताच्छील्ये णिनिः । असङ्गेन अविलम्बेन ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ जितकाशी जितश्रमः ॥ १७ ॥ रिपूणामिति ॥ स्त्रीसमक्षमित्यनेन तदानीं सायंकाल इत्यवगम्यते । प्रातर्मूत्रपुरीषाभ्यां मध्याह्ने क्षुत्पिपासया । सायं कामेन पीड्यन्ते जन्तवो निशि निद्रया ॥ इति वचनात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ तस्येति ॥ हतप्रभाः भीतिविकृतमुखकान्तयः । गाव इत्यनेन गवां पुरप्रवेशकालसूचनात्तत्कालस्य सायंतनत्वं गम्यते । राजदोषपरामृष्टाः राजदोषेण अराजकत्वरूपदोषेण परामृष्टाः परैः परपुरुषैः आमृष्टाः केशेषु

जितकाशी बलश्लाघी त्वया चाधर्षितः पुरा ॥ निष्पतिष्यत्यसङ्गेन वाली स प्रियसंयुगः ॥ १७ ॥ रिपूणां धर्षणं शूरा मर्षयन्ति न संयुगे ॥ जानन्तस्तु स्वकं वीर्यं स्त्रीसमक्षं विशेषतः ॥ १८ ॥ स तु रामवचः श्रुत्वा सुग्रीवो हेमपिङ्गलः ॥ ननर्द क्रूरनादेन विनिर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥ १९ ॥ तस्य शब्देन वित्रस्ता गावो यान्ति हतप्रभाः ॥ राजदोषपरामृष्टाः कुलस्त्रिय इवाकुलाः ॥ २० ॥ द्रवन्ति च मृगाः शीघ्रं भग्ना इव रणे हयाः ॥ पतन्ति च खगा भूमौ क्षीणपुण्या इव ग्रहाः ॥ २१ ॥ ततः स जीमूतगणप्रणादो नादं ह्यमुञ्चत्त्वरया प्रतीतः ॥ सूर्यात्मजः शौर्यविवृद्धतेजाः सरित्पतिर्वानिलचञ्चलोर्मिः ॥ २२ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥

अथ तस्य निनादं तु सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ शुश्रावान्तःपुरगतो वाली भ्रातुरमर्षणः ॥ १ ॥ श्रुत्वा तु तस्य निनदं सर्वभूतप्रकम्पनम् ॥ मदश्चैकपदे नष्टः क्रोधश्चापतितो महान् ॥ २ ॥ ॥ ॥

गृहीताः कुलस्त्रिय इव आकुलाः गन्तव्यप्रदेशाभावेनाकुलाः ॥ २० ॥ २१ ॥ तत इति ॥ प्रतीतः नादमोचने प्रसिद्धः । सरित्पतिर्वा समुद्र इव ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥

अथ ताराबुद्धिः पञ्चदशे–अथ तस्येत्यादि ॥ महात्मनः महाधैर्यस्य ॥ १ ॥ श्रुत्वेति ॥ स्थितस्येति शेषः । एकपदे एकस्मिन्नेव स्थाने । सद्य इत्यर्थः । आपतितःउत्पन्न इत्यर्थः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥

स त्विति ॥ रोषेण परीताङ्गः विपरीताङ्गः । विकृतवेष इत्यर्थः । अत एव सन्ध्यातपप्रभः कोपपावकयावकितानन इति प्रयोगात्कोपरक्तदेहत्वात्सन्ध्यातपप्रभत्वम् । किंच । उपरक्तः समीपरक्तः । कृतपरिवेष इत्यर्थः । परिवेषयुक्तो हि सूर्यो निष्प्रभो दृश्यते । उपरक्तो राहुग्रस्तो वा ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सन्ध्यातपप्रभः सन्ध्यातपवत्पिङ्गलवर्णः । स वाली रोषपरीताङ्गः अत एवोपरक्त आदित्य इव सद्यो निष्प्रभतां गत इति संबन्धः ॥ ३ ॥ वालीति ॥ दंष्ट्राकरालः दंष्ट्रादन्तुरः । करालो दन्तुरे तुङ्गः इत्यमरः । क्रोधाद्धेतोः दीप्ताग्निसन्निभः अत एवोत्पतितपद्मः विकसितरक्तोत्पलः । उत्पतितपद्माभ इति पाठे उत्पतिता स्वोपरि प्रसृता पद्मानामा भा यस्मिन् स इत्यर्थः । समृणालो ह्रदः इव

स तु रोषपरीताङ्गो वाली सन्ध्यातपप्रभः ॥ उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ३ ॥ वाली दंष्ट्राकरालस्तु क्रोधाद्दीप्ताग्निसन्निभः ॥ भात्युत्पतितपद्माभः समृणाल इव ह्रदः ॥ ४ ॥ शब्दं दुर्मर्षणं श्रुत्वा निष्पपात ततो हरिः ॥ वेगेन चरणन्यासैर्दारयन्निव मेदिनीम् ॥ ५ ॥ तं तु तारा परिष्वज्य स्नेहाद्दर्शितसौहृदा ॥ उवाच त्रस्तसंभ्रान्ता हितोदर्कमिदं वचः ॥ ६ ॥ साधु क्रोधमिमं वीर नदीवेगमिवागतम् ॥ शयनादुत्थितः काल्यं त्यज भुक्तामिव स्रजम् ॥ ७ ॥ काल्यमेतेन संग्रामं करिष्यसि च वानर ॥ वीर ते शत्रुबाहुल्यं फल्गुता वा न विद्यते ॥ ८ ॥ ॥

भाति बभौ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ वालीति ॥ दीप्ताग्निसन्निभो वाली क्रोधाद्दंष्ट्राकरालः । उत्पतितपद्माभः गजादिभिरुद्धृतपद्माभः समृणालो ह्रद इव भाति इति योजना । दंष्ट्रा मृणालस्थानीया ॥ ४ ॥ ५ ॥ तं त्विति ॥ परिष्वज्य स्ववचनश्रवणाभिमुख्यायालिङ्गय स्नेहात् परिष्वज्येत्यन्वयः । दर्शितसौहृदा यथा भवति तथोवाचेत्यर्थः । संभ्रान्ता त्वरिता । संभ्रमस्त्वरेत्यमरः । हितोदर्कं हितफलकम् ॥ ६ ॥ साध्विति ॥ काल्यं प्रातः शयनादुत्थितः पुरुषः भुक्तां स्रजमिव । नदीवेगमिव आगतम् अप्रतिबद्धं क्रोधम् । साधु निःशेषं त्यज ॥ ७ ॥ काल्यमिति ॥ काल्यं प्रातःकाले एतेन युद्धं करिष्यसि । तेन फल्गुता लाघवं वा शत्रुबाहुल्यं शत्रुगौरवं वा न विद्यते । अतः किमर्थमद्यैव निर्गच्छसीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सहसा निर्गमे को दोष इत्यत्राह–सहसेति ॥ ९ ॥ प्रथमं युक्तिमाह–पूर्वमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ पूर्वमापतितः । ते त्वया । क्रोधान्निष्पत्य यो युधि निरस्तः । हन्यमानो दिशो गतश्च । स त्वामाह्वयते । पुनरेत्य स्थितस्य तस्यैतदाह्वानम् मे शङ्कां सहायसहितत्वशङ्काम् जनयतीति योजना । इवशब्दो वाक्यालंकारे ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अव्ययानामनेकार्थत्वादवधारणे वा ॥ १० ॥ ११ ॥ अवधारणे हेत्वन्तरमप्याह–दर्पश्चेति ॥ नर्दतस्तस्य दर्पश्च व्यवसायश्च यत्नश्च निनादश्च संरम्भश्च यादृशः अस्य एतत्कारणमल्पं न

सहसा तव निष्क्रामो मम तावन्न रोचते ॥ श्रूयतां चाभिधास्यामि यन्निमित्तं निवार्यसे ॥ ९ ॥ पूर्वमापतितः क्रोधात्स त्वामाह्वयते युधि ॥ निष्पत्य च निरस्तस्ते हन्यमानो दिशो गतः ॥ १० ॥ त्वया तस्य निरस्तस्य पीडितस्य विशेषतः ॥ इहैत्य पुनराह्वानं शङ्कां जनयतीव मे ॥ ११ ॥ दर्पश्च व्यवसायश्च यादृशस्तस्य नर्दतः ॥ निनादश्चापि संरम्भो नैतदल्पं हि कारणम् ॥ १२ ॥ नासहायमहं मन्ये सुग्रीवं तमिहागतम् ॥ अवष्टब्धसहायश्च यमाश्रित्यैष गर्जति ॥ १३ ॥ प्रकृत्या निपुणश्चैव बुद्धिमांश्चैव वानरः ॥ अपरीक्षितवीर्येण सुग्रीवः सह नैष्यति ॥ १४ ॥ पूर्वमेव मया वीर श्रुतं कथयतो वचः ॥ अङ्गदस्य कुमारस्य वक्ष्यामि त्वा हितं वचः ॥ १५ ॥ ॥

भवतीति योजना ॥ १२ ॥ फलितमाह–नासहायमिति ॥ अवष्टब्धसहायश्च परिगृहीतसहाय एव । कुतः । एषः यमाश्रित्य गर्जति तादृशगर्जनहेतुसहायाश्रित एष इत्यर्थः ॥ १३ ॥ सहायस्यातिशये किं मानमित्यत आह–प्रकृत्येति ॥ १४ ॥ न केवलं युक्त्यायं निर्णयः वचनाचेत्याह–पूर्वमिति । वचो यत् प्रासङ्गिकं कथयतोऽङ्गदस्य वचः मया श्रुतं तत् हितं वचः त्वां प्रति वक्ष्यामि ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ पूर्वमेव मया वीर श्रुतं कथयतो वचः । अङ्गदस्य कुमारस्य वक्ष्यामि त्वा हितं वचः ॥ इति पाठः ॥ १५ ॥ ॥

अङ्गद इति ॥ वनान्तमुपवनान्तमभिनिर्गतः विहारार्थं गतः । प्रवृत्तिर्वार्ता । वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त इत्यमरः । तत्र ऋश्यमूके । दुरासदावित्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् । प्राप्ताविति प्रवृत्तिस्तेन कथितेति संबन्धः ॥ १६ ॥ १७ ॥ तौ कीदृशावित्यपेक्षायाम् एकस्य स्वरूपकथनेनान्यस्य स्वरूपमप्यर्थादुक्तं भवतीति मत्वा प्रधानभूतरामस्वरूपमाह–तवेत्यादिना श्लोकत्रयेण ॥ रामः उक्तविशेषणविशिष्ट इत्यन्वयः । तत्त्वस्थितिं सूचयन्त्याह–निवासेति । यथा सुग्रीवस्य सहायः एवं ममापि कुतो न स्यादित्यत्राह–साधूनामिति । स्वच्छायापेक्षिणाम् अनुकूलानां निवासवृक्षः । वृक्ष इत्यभेदाध्यवसायेन सर्वथा सादृश्यमुच्यते । यथा वृक्षः प्रथमं तापमपहृत्य पुष्पफलप्रदानादिना सर्वेन्द्रियतर्पणः तथायमित्यर्थः । निवास इति विशेषणेन कादाचित्कच्छायकतरुव्यावृत्तिः । वासुदेवतरुच्छाया नातिशीता न घर्मदा । न-

अङ्गदस्तु कुमारोयं वनान्तमुपनिर्गतः ॥ प्रवृत्तिस्तेन कथिता चारैरासैर्निवेदिता ॥ १६ ॥ अयोध्याधिपतेः पुत्रौ शूरौ समरदुर्जयौ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातौ प्रथितौ रामलक्ष्मणौ ॥ सुग्रीवप्रियकामार्थं प्राप्तौ तत्र दुरासदौ ॥ १७ ॥ तव भ्रातुर्हि विख्यातः सहायो रणकर्कशः ॥ रामः परबलामर्दी युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ १८ ॥ निवासवृक्षः साधूनामापन्नानां परा गतिः ॥ आर्तानां संश्रयश्चैव यशसश्चैकभाजनम् ॥ १९ ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नो निदेशे निरतः पितुः ॥ धातूनामिव शैलेन्द्रो गुणानामाकरो महान् ॥ २० ॥ ॥ ॥

रकाङ्गारशमनी सा किमर्थं न सेव्यते ॥ इत्युक्तत्वात् । सुग्रीवद्रोहकरणेन नास्माकं साधुत्वलेश इत्याशयः । साधूनामेवम् आपन्नानां तु परा गतिः । योगक्षेमं वहामीत्युक्तरीत्या आश्रितविषये उपायदशाप्रभृति फलपर्यन्तसर्वकार्यकर इत्यर्थः । तत्राप्यार्तानां संश्रयश्चैव । आश्रितेष्वपि आर्तानां तु सर्वदा समीचीनाश्रयः । सर्वकार्यनिर्वाहक इत्यर्थः । भवत्वेवम् । ममापि कश्चिदाश्रयो भविष्यतीत्यत्राह–यशसश्चैकभाजनमिति । एवंविधरक्षको लोकेन्यो नास्तीत्यर्थः । अत्र चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोर्जुन । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ इत्युक्ताश्चतुर्विधाधिकारिण उच्यन्ते । साधूनां जिज्ञासूनाम् । कैवल्यकामानामित्यर्थः । आपन्नानाम् अपूर्व-

श्वर्यकामानाम् । आर्तानां भ्रष्टैश्वर्यकामानाम् । यशसः ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमित्युक्तयशोयुक्तस्य । एकवचनेन तस्य सुदुर्लभत्वमुक्तम् । एकभाजनम् अद्वितीयाश्रयः । यद्वा साधूनामुपासकानाम् । आपन्नानां सकृदेव प्रपन्नायेत्युक्तरीत्या ईषत्प्रपन्नानाम् । आर्तानाम् आर्तप्रपन्नानाम् । आर्तो वा यदि वा दृप्तः परेषां शरणागत इति वक्ष्यमाणत्वात् । यशसश्चैकभाजनमित्यनेन एवंभूतोन्यो नास्तीत्युच्यते । आश्रितफलप्रदानोपयोगिज्ञानसम्पत्तिमाह–ज्ञानविज्ञानसम्पन्न इति ॥ ज्ञानं लौकिकज्ञानम् । विज्ञानं शास्त्रजन्यज्ञानम् । ताभ्यां सम्पन्नः । यद्वा विज्ञानेन धर्मभूतेन सम्पन्नः । ज्ञानश्चासौ विज्ञानसम्पन्नश्चेति कर्मधारयः । ज्ञानस्वरूपो ज्ञानगुणकश्चेत्यर्थः । ज्ञानसम्पत्तिमुक्त्वानुष्ठानसम्पत्तिमाह–निदेशे निरतः पितुरिति । प्रधानत्वात्पितृवचनपरिपालनत्वमुक्तम् । इदमुपलक्षणं धर्मान्तराणाम् । अनेन सौलभ्यं चोक्तम् । समस्तकल्याणगुणसमृद्धिमाह–गुणानामाकर इति । बहुवचनेनासंख्येयत्वमुक्तम् । आकर इत्यनेन गुणातिरिक्तत्वं गुणिन उक्तम् । महानित्यनेन गुणानामप्युत्कर्षावहं गुणिस्वरूपमुच्यते । धातूनामित्यनेन गुणानां ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यादिभेदेन नानाविधत्वमुक्तम् । शैलेन्द्रो हिमवान् । अनेनाप्रकम्प्यत्वमुक्तम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ स्वरक्षणेप्यशक्तस्य को हेतुः पररक्षण इति न्यायेन राज्याद्विनाशितो रामः सुग्रीवं कथं रक्षितुं शक्तः । शक्तो वा सदृशं मां विहाय दुर्बलं सुग्रीवं कथमवलम्बत इत्याशङ्कायामाह–तव भ्रातुरित्यादिना । आर्तानां नष्टैश्वर्यकामानाम् । ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः । ज्ञानं ब्रह्मविषयकं ज्ञानम् । विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोर्ज्ञानम् । मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोरित्यमरः । यद्वा ज्ञानं सामान्यज्ञानं विज्ञानं विशेषज्ञानम् ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ निवासवृक्षः साधूनाम् । साधूनां संसारतापतप्तानां निवासवृक्षः विश्रामस्थानम् । वासुदेवतरुच्छाया नातिशीता न घर्मदेत्युक्तत्वात् । साधूनां साधवस्त्वभिगन्तव्या इत्युक्त्या अभिगन्तव्यतया ये प्रसिद्धास्तेषामावासवृक्षः अभिगन्तव्यस्थानम् । साधूनां ज्ञानिनाम् आवासवृक्षः प्राप्यदेश इति च । आपन्नानाम् आकिञ्चन्यात् सङ्गपुरस्कारेण शरणं गतानां दृप्तानां सदा गतिः अपुनरावृत्तिप्राप्यस्थानम् । अभ्युपगमप्रारब्धसहिष्णुतया देहस्थितिकालेपि गतिरिति च । आर्तानां प्रारब्धदेहेनार्दितानां संश्रयः इतरवैलक्षण्येनाश्रयणीयः । यद्वा साधूनां भगवत्प्राप्तिकामानाम् । आपन्नानाम् कैवल्यनिष्ठानाम् । आर्तानामैश्वर्यकामानाम् इतरवैलक्षण्येनाश्रयणीयः । यशसश्च यशस एव नायशसः एकभाजनम् अनितरसाधारण्येनाश्रयः । सुप्रतिष्ठितत्वपरिपूर्णत्वादिद्योतनाय भाजनग्रहणम् । अत्र यशःशब्देनौदार्यप्रतापजनितकीर्तिर्लोकप्रसिद्धा । न तस्येशे

कश्चन तस्य नाम महद्यश इत्युक्तैवदिकप्रसिद्धा च कीर्तिः कथिता ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ २० ॥ तदिति ॥ रणकर्मसु दुर्जयेनेत्यन्वयः ॥ ॥ २१ ॥ शूरेति ॥ ते अभ्यसूयितुं नेच्छामि त्वद्विषये अभ्यसूयां दोषाविष्करणं कर्तुं कदाचिदपि नेच्छामीत्यर्थः । यद्वा मया वक्ष्यमाणे हिते त्वया अभ्यसूया न कार्येत्यर्थः ॥ २२ ॥ यौवराज्येनेति ॥ यौवराज्येनाभिषेचय यौवराज्येनोपलक्षितो यथा भवति तथाभिषिञ्चेत्यर्थः

तत्क्षमं न विरोधस्ते सह तेन महात्मना ॥ दुर्जयेनाप्रमेयेन रामेण रणकर्मसु ॥२१॥ शूर वक्ष्यामि ते किञ्चिन्नचेच्छाम्यभ्यसूयितुम् ॥ श्रूयतां क्रियतां चैव तव वक्ष्यामि यद्धितम् ॥२२॥ यौवराज्येन सुग्रीवं तूर्णं साध्वभिषेचय ॥ विग्रहं मा कृथा वीर भ्रात्रा राजन्बलीयसा ॥२३॥ अहं हि ते क्षमं मन्ये तेन रामेण सौहृदम् ॥ सुग्रीवेण च संप्रीतिं वैरमुत्सृज्य दूरतः ॥ २४ ॥ लालनीयो हि ते भ्राता यवीयानेष वानरः ॥ तत्र वा सन्निहस्थो वा सर्वथा बन्धुरेव ते ॥२५॥ न हि तेन समं बन्धुं भुवि पश्यामि कञ्चन ॥ दानमानादिसत्कारैः कुरुष्व प्रत्यनन्तरम् ॥ २६ ॥ वैरमेतत्समुत्सृज्य तव पार्श्वे स तिष्ठतु ॥ सुग्रीवो विपुलग्रीवस्तव बन्धुः सदा मतः ॥ ॥ २७ ॥ भ्रातुः सौहृदमालम्ब नान्या गतिरिहास्ति ते ॥ २८ ॥ यदि ते मत्प्रियं कार्यं यदि चावैषि मां हिताम् ॥ याच्यमानः प्रयत्नेन साधु वाक्यं कुरुष्व मे ॥ २९ ॥ प्रसीद पथ्यं शृणु जल्पितं हि मे न रोषमेवानुविधातुमर्हसि ॥ क्षमो हि ते कोसलराजसूनुना न विग्रहः शक्रसमानतेजसा ॥ ३० ॥ ॥ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ न हीति ॥ प्रत्यनन्तरं त्वदनन्तरम् । समीपवर्तिनं वा कुरुष्व ॥ २६ ॥ २७ ॥ भ्रातुरित्यर्धम् ॥ आलम्ब आलम्बस्व ॥ २८ ॥ यदीति ॥ अवैषि जानासि । प्रयत्नेन बहुप्रयत्नेन ॥ २९ ॥ स्ववचनाश्रवणे बाधकं सूचयन्त्याह-प्रसीदेति ॥ प्रसीद त्यक्तरोषो भव । पथ्यं हितम् । जल्पितं वचनम् । भावे क्तः । शक्रसमानतेजसा शक्रतेजस्तुल्यतेजसा । अनेन वालिनो रामस्याधिक्यमुक्तम् ॥ ३० ॥

तदेति ॥ तदा वक्तव्यकाले । वालिनं प्रतीति शेषः । भाषतेर्द्विकर्मकत्वात् । तस्य तस्मै । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । "रुच्यर्थानाम्" इति हि स्मृतिः । विनाशकालत्वे हेतुः कालाभिपन्नस्येति । मृत्युना गृहीतस्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तदा हि तारा हितमेव वाक्यं तं वालिनं पथ्यमिदं बभाषे ॥ न रोचते तद्वचनं हि तस्य कालाभिपन्नस्य विनाशकाले ॥ ३१ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ॥

तामेवं ब्रुवतीं तारां ताराधिपनिभाननाम् ॥ वाली निर्भर्त्सयामास वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गर्जतोस्य च संरम्भं भ्रातुः शत्रोर्विशेषतः ॥ मर्षयिष्याम्यहं केन कारणेन वरानने ॥ २ ॥ अधर्षितानां शूराणां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ धर्षणामर्षणं भीरु मरणादतिरिच्यते ॥ ३ ॥ सोढुं न च समर्थोहं युद्धकामस्य संयुगे ॥ सुग्रीवस्य च संरम्भं हीनग्रीवस्य गर्जतः ॥ ४ ॥ न च कार्यो विषादस्ते राघवं प्रति मत्कृते ॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च कथं पापं करिष्यति ॥ ५ ॥ निवर्तस्व सह स्त्रीभिः कथं भूयोनुगच्छसि ॥ सौहृदं दर्शितं तारे मयि भक्तिः कृता त्वया ॥ ६ ॥ प्रतियोत्स्याम्यहं गत्वा सुग्रीवं जहि संभ्रमम् ॥ दर्पमात्रं विनेष्यामि नच प्राणैर्विमोक्ष्यते ॥ ७ ॥

अथ वालिवधः षोडशे–तामेवमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ अधर्षितानामिति ॥ धर्षणामर्षणं धर्षणस्य आमर्षणं सहनमिति वा । धर्षणायाः तिरस्कारस्य मर्षणमिति वार्थः ॥ ३ ॥ सोढुमिति ॥ सुग्रीवस्य च संरम्भं हीनग्रीवस्य गर्जत इति । हीनग्रीवस्येति परुषोक्तिः ॥ ४ ॥ न चेति ॥ पापं निरपराधवधम् ॥ ५ ॥ निवर्तस्वेति ॥ निवर्तने क्रियमाणेपि भूयः सौहृदं सुहृत्कर्तव्यम् । हितोपदेश इति यावत् । भक्तिः कृता प्रकाशितेत्यर्थः ॥ ६ ॥ प्रतियोत्स्यामीति ॥ सुग्रीवं प्रतियोत्स्यामि ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

संप्रहारव्याकुलेन त्वया कथं तस्य प्राणरक्षणं कर्तुं शक्यं तत्राह—अहं हीति ॥ यथेप्सितम् ईप्सितं तत्प्राणरक्षणमनतिक्रम्य । आजौ युद्धे स्थितस्य ॥ ८ ॥
नेति ॥ गर्वितं मर्वम् । आयस्तम् आयासम् । प्रयत्नमिति यावत् । सहिष्यतीति परस्मैपदमार्षम् । सहायत्वं बुद्धिसाहाय्यम् ॥९॥ ❋ रामानुजीयम् ❋
जवेन मनोजवेन । यद्वा जयेनेति पाठः । जयाशिषेत्यर्थः । चोवधारणे ॥ १० ॥ तं त्विति ॥ दक्षिणा स्वस्मिन् परस्मिंश्च तुल्यहिता ॥ ११ ॥

अहं ह्याजिस्थितस्यास्य करिष्यामि यथेप्सितम् ॥ वृक्षैर्मुष्टिप्रहारैश्च पीडितः प्रतियास्यति ॥ ८ ॥ न मे गर्वितमायस्तं सहिष्यति दुरात्मवान् ॥ कृतं तारे सहायत्वं सौहृदं दर्शितं मयि ॥ ९ ॥ शापितासि मम प्राणैर्निवर्तस्व जयेन च ॥ अहं जित्वा निवर्तिष्ये तमहं भ्रातरं रणे ॥ १० ॥ तं तु तारा परिष्वज्य वालिनं प्रियवादिनी ॥ चकार रुदती मन्दं दक्षिणा सा प्रदक्षिणम् ॥ ११ ॥ ततः स्वस्त्ययनं कृत्वा मन्त्रवद्विजयैषिणी ॥ अन्तःपुरं सह स्त्रीभिः प्रविष्टा शोकमोहिता ॥१२॥ प्रविष्टायां तु तारायां सह स्त्रीभिः स्वमालयम् ॥ नगरान्निर्ययौ क्रुद्धो महासर्प इव श्वसन् ॥ १३ ॥ स निःश्वस्य महातेजा वाली परमरोषणः ॥ सर्वतश्चारयन् दृष्टिं शत्रुदर्शनकाङ्क्षया ॥ १४ ॥ स ददर्श ततः श्रीमान् सुग्रीवं हेमपिङ्गलम् ॥ सुसंवीतमवष्टब्धं दीप्यमानमिवानलम् ॥ १५ ॥ स तं दृष्ट्वा महावीर्यं सुग्रीवं पर्यवस्थितम् ॥ गाढं परिदधे वासो वाली परमरोषणः ॥ ॥ १६ ॥ स वाली गाढसंवीतो मुष्टिमुद्यम्य वीर्यवान् ॥ सुग्रीवमेवाभिमुखो ययौ योद्धुं कृतक्षणः ॥ १७ ॥ श्लिष्टमुष्टिं समुद्यम्य संरब्धतरमागतः ॥ सुग्रीवोपि तमुद्दिश्य वालिनं हेममालिनम् ॥ १८ ॥ ॥ ॥

तत इति ॥ मन्त्रवत् स्वस्त्ययनमन्त्रवत् । मन्त्रश्च वैदिकादन्य इति ज्ञेयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ स निःश्वस्येति ॥ चारयन् प्रस्थित इति शेषः ॥ १४ ॥ स ददर्शेति ॥ सुसंवीतं वाससा सुष्ठु परिवीतम् । अवष्टब्धं युयुत्सया भूमिमाक्रम्य स्थितम् ॥१५॥ स तमिति ॥ पर्यवस्थितं समीपे अवस्थितम् ॥ १६ ॥
स वालीति ॥ कृतक्षणः कृतोत्सवः । लब्धावसरो वा । निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः इत्यमरः ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ एवमिति ॥ पततु मूर्धनीत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥ ताडित इति ॥ तेन वालिना ताडितः । अत एव संक्रुद्धः ।
वेगितः संजातवेगः । पुनः प्रहारायेति शेषः । अत्र सुग्रीव इत्यध्याहार्यम् । सोत्पीडः सनिर्झरः ॥ २२ ॥ २३ ॥ स त्विति ॥ नौः पोतः
॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ स त्विति ॥ नौसार्थः नौसमूहः ॥ २४ ॥ तावित्यादि ॥ विक्रान्तौ विक्रमवन्तौ । भीमबलौ च तौ विक्रान्तौ चेति

तं वाली क्रोधताम्राक्षः सुग्रीवं रणपण्डितम् ॥ आपतन्तं महावेगमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥ एष मुष्टि-
र्मया बद्धो गाढः सन्निहिताङ्गुलिः ॥ मया वेगविमुक्तस्ते प्राणानादाय यास्यति ॥ २० ॥ एवमुक्तस्तु सु-
ग्रीवः क्रुद्धो वालिनमब्रवीत् ॥ तवैव चाहरन्प्राणान् मुष्टिः पततु मूर्धनि ॥ २१ ॥ ताडितस्तेन संक्रुद्धः
समभिक्रम्य वेगितः ॥ अभवच्छोणितोद्गारी सोत्पीड इव पर्वतः ॥ २२ ॥ सुग्रीवेण तु निःसङ्गं सालमु-
त्पाट्य तेजसा ॥ गात्रेष्वभिहतो वाली वज्रेणेव महागिरिः ॥ २३ ॥ स तु वाली प्रचलितः सालताडन-
विह्वलः ॥ गुरुभारसमाक्रान्तो नौ सार्थ इव सागरे ॥ २४ ॥ तौ भीमबलविक्रान्तौ सुपर्णसमवेगिनौ ॥
प्रवृद्धौ घोरवपुषौ चन्द्रसूर्याविवाम्बरे ॥ परस्परममित्रघ्नौ छिद्रान्वेषणतत्परौ ॥ २५ ॥ ततोवर्धत वा-
ली तु बलवीर्यसमन्वितः ॥ सूर्यपुत्रो महावीर्यः सुग्रीवः परिहीयते ॥ २६ ॥ वालिना भग्नदर्पस्तु सुग्रीवो म-
न्दविक्रमः ॥ वालिनं प्रति सामर्षो दर्शयामास लाघवम् ॥ २७ ॥ वृक्षैः सशाखैः सशिखैर्वज्रकोटिनिभैर्न-
खैः ॥ मुष्टिभिर्जानुभिः पद्भिर्बाहुभिश्च पुनः पुनः ॥ तयोर्युद्धमभूद्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ २८ ॥ ॥

कर्मधारयः । सुपर्णसमवेगिनौ गरुडवेगतुल्यवेगवन्तौ । कर्मधारयान्मत्वर्थीयः । चन्द्रसूर्याविव पौर्णमासीचन्द्रसूर्याविव । प्रवृद्धावभूतामित्यर्थः ॥ २५ ॥
तत इति ॥ अवर्धत । तेजसेति शेषः । परिहीयते पर्यहीयतेत्यर्थः ॥ २६ ॥ वालिनेति ॥ लाघवं शैघ्र्यम् । लघु माधुर्यशीघ्रयोरिति निघण्टुः ॥
॥ २७ ॥ वृक्षैरित्यादि ॥ तयोर्युद्धमभूद्घोरमिति पाठः ॥ २८ ॥ ॥ ॥

तार्थात ॥ युध्येताम् अयुध्येताम् । तर्जयानार्थाति । उभयत्र आगमशासनस्यानित्यत्वादडभावः मुमभावश्च ॥ २९ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ हीयमानमथोऽपश्यत्सुग्रीवं वानरेश्वरम् । वीक्षमाणं दिशश्चैव राघवः स मुहुर्मुहुः ॥ इति पाठः ॥ ३० ॥ ततो राम इति ॥ शरं वीक्षते । वालिवधोचितं शरं पर्यालोचयदित्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ शरञ्च वीक्षते वीर इति सम्यक् ॥ ३१ ॥ तत इ-

तौ शोणिताक्तौ युध्येतां वानरौ वनचारिणौ ॥ मेघाविव महाशब्दैस्तर्जयानौ परस्परम् ॥ २९ ॥ हीयमानमथोऽपश्यत्सुग्रीवं वानरेश्वरम् ॥ वीक्षमाणं दिशश्चैव राघवः स मुहुर्मुहुः ॥ ३० ॥ ततो रामो महातेजा आर्तं दृष्ट्वा हरीश्वरम् ॥ शरं च वीक्षते वीरो वालिनो वधकारणात् ॥ ३१ ॥ ततो धनुषि सन्धाय शरमाशीविषोपमम् ॥ पूरयामास तच्चापं कालचक्रमिवान्तकः ॥ ३२ ॥ तस्य ज्यातलघोषेण त्रस्ताः पत्त्ररथेश्वराः ॥ प्रदुद्रुवुर्मृगाश्चैव युगान्त इव मोहिताः ॥ ३३ ॥ मुक्तस्तु वज्रनिर्घोषो प्रदीप्ताशनिसन्निभः ॥ राघवेण महाबाणो वालिवक्षसि पातितः ॥ ३४ ॥ ततस्तेन महातेजा वीर्योत्सिक्तः कपीश्वरः ॥ वेगेनाभिहतो वाली निपपात महीतले ॥ ३५ ॥ इन्द्रध्वज इवोद्धूतः पौर्णमास्यां महीतले ॥ आश्वयुक्समये मासि गतश्रीको विचेतनः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ति ॥ कालचक्रं यमस्यायुधविशेषः ॥ ३२ ॥ तस्येति ॥ पत्त्ररथेश्वराः पक्षिश्रेष्ठाः ॥ ३३ ॥ मुक्तस्त्विति ॥ वज्रस्येव निर्घोषो यस्य तथा । प्रदीप्ताशनिसन्निभः प्रदीप्तविद्युत्तुल्यः । अशनिस्तु द्वयोर्वज्रे सौदामिन्यामिति दर्पणः ॥ ३४ ॥ तत इत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ उद्धूतः पातितः । आश्वयुक्समये अश्वयुक्समयरूपे । मासि पौर्णमास्याम् । महीतले पातित इत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उक्तमर्थं वृत्तान्तरेण संगृह्णाति—नरोत्तम इत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ कालयुगान्तकोपमम् । युगान्तकालोपममित्यर्थः । स्वार्थे कप्रत्ययः । युगान्तकालो युगान्तमृत्युः । काञ्चनरूप्यभूषितं परभागाय स्वर्णरजताभ्यामलंकृतम् । सधूममित्यनेन ज्वालोन्मुखत्वमुच्यते । हरः प्रलये संहर्ता । नन्वत्र एकवचनादेकेन बाणेन वाली हत इत्युक्तम् । इदम् उत्तरत्र तारावाक्येन । रामेण प्रहितै रौद्रैर्मार्गणैर्दूरपातिभिरित्यनेन बहुबाणहतत्ववचनेन विरुध्यते । मैवं व्याकुलवचनत्वात्तस्य । यतः तारा एकबाणहतं श्रुत्वाप्येवमाह । वक्ष्यति हि—तं भार्याबाणमोक्षेण रामदत्तेन संयुगे । हतं प्लवगशार्दूलं तारा

नरोत्तमः कालयुगान्तकोपमं शरोत्तमं काञ्चनरूप्यभूषितम् ॥ ससर्ज दीप्तं तममित्रमर्दनं सधूममग्निं मुखतो यथा हरः ॥ ३७ ॥ अथोक्षितः शोणिततोयविस्रवैः सुपुष्पिताशोक इवानलोद्धतः ॥ विचेतनो वासवसूनुराहवे विभ्रंशितेन्द्रध्वजवत्क्षितिं गतः ॥ ३८ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ ॥

ततः शरेणाभिहतो रामेण रणकर्कशः ॥ पपात सहसा वाली निकृत्त इव पादपः ॥ १ ॥ स भूमौ न्यस्तसर्वाङ्गस्तप्तकाञ्चनभूषणः ॥ अपतद्देवराजस्य मुक्तरश्मिरिव ध्वजः ॥ २ ॥ तस्मिन्निपतिते भूमौ वानराणां गणेश्वरे ॥ नष्टचन्द्रमिव व्योम न व्यराजत भूतलम् ॥ ३ ॥ ॥

शुश्राव वालिनमिति ॥ स्वर्गोपक्रमे च । निजघान च तत्रैनं शरेणैकेन राघव । इत्यत्र एकशब्दः प्रयुक्तः । प्रतिज्ञातं च रामेण तथा वालिवधं प्रतीति प्रतिज्ञानिर्वाहाय छद्मनापि वालिवधः कृतः ॥ अस्मिन् सर्गे एकोनचत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ वालिवक्षसि पातित इत्यतः परम् । ततस्तेन महातेजा इत्ययं श्लोकः । ततः परम् इन्द्रध्वज इवोद्धूत इति श्लोकः । ततः परं नरोत्तमः । अथोक्षित इति श्लोकद्वयमुक्तार्थनिगमनपरम् ॥ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ ॥

अथ रामं प्रति वालिनिन्दा सप्तदशे—ततः शरेणेत्यादि ॥ आरम्भणार्थोऽयमनुवादः ॥ १ ॥ स भूमाविति ॥ रश्मिः बन्धनरज्जुः ॥ २ ॥ ३ ॥

भूमाविति ॥ तेजः प्रतापः ॥ ४ ॥ उक्तेर्थे हेतुमाह—शक्रेति ॥ ५ ॥ स इति ॥ हैमयेति ङीबभाव आर्षः ॥ ६ ॥ तस्येति ॥ लक्ष्मीः तेजः ॥ ७ ॥ तदस्त्रमिति ॥ स्वर्गमार्गस्य प्रभावनं प्रापकम् । "भू, प्राप्तौ" इत्यस्माल्ल्युट् । अत एव परमां गतिम् आवहत् । संपादयामासेत्यर्थः ॥ ८ ॥ तं तदेत्यादिचत्वारः ॥ संख्ये युद्धे । तं वीरं रामं बहुमान्य साधुबाणं पातितवानसीति श्लाघयित्वा स कुत्र स्थित इति शनैः वेदनातिशयान्मन्दं वीक्षमाणम् । इवशब्दो वाक्यालंकारे । ययातिमिव । कालेन दैवेन । कालः श्यामलदिष्टयोरिति दर्पणः । महेन्द्रमिव दुःसहम् आभिमुख्येन स्थातुमशक्यम् । सिंहेति ॥

भूमौ निपतितस्यापि तस्य देहं महात्मनः ॥ न श्रीर्जहाति न प्राणा न तेजो न पराक्रमः ॥ ४ ॥ शक्रदत्ता वरा माला काञ्चनी वज्रभूषिता ॥ दधार हरिमुख्यस्य प्राणांस्तेजः श्रियं च सा ॥ ५ ॥ स तया मालया वीरो हैमया हरियूथपः ॥ सन्ध्यानुगतपर्यन्तः पयोधर इवाभवत् ॥ ६ ॥ तस्य माला च देहश्च मर्मघाती च यः शरः ॥ त्रिधेव रचिता लक्ष्मीः पतितस्यापि शोभते ॥ ७ ॥ तदस्त्रं तस्य वीरस्य स्वर्गमार्गप्रभावनम् ॥ रामबाणासनक्षिप्तमावहत्परमां गतिम् ॥ ८ ॥ तं तदा पतितं संख्ये गतार्चिषमिवानलम् ॥ बहुमान्य च तं वीरं वीक्षमाणं शनैरिव ॥ ९ ॥ ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकात्परिच्युतम् ॥ आदित्यमिव कालेन युगान्ते भुवि पातितम् ॥ १० ॥ महेन्द्रमिव दुर्धर्षं महेन्द्रमिव दुःसहम् ॥ महेन्द्रपुत्रं पतितं वालिनं हेममालिनम् ॥ ११ ॥ सिंहोरस्कं महाबाहुं दीप्तास्यं हरिलोचनम् ॥ लक्ष्मणानुगतो रामो ददर्शोपससर्प च ॥ १२ ॥ तं दृष्ट्वा राघवं वाली लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं परुषं धर्मसंहितम् ॥ १३ ॥ ॥ ॥

दीप्तास्यं दीप्तमुखम् । हरिलोचनं कपिलनेत्रम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ तं दृष्ट्वेति ॥ प्रश्रितं विनयान्वितम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तदस्त्रमिति । आवहत् संपादयामासेत्यर्थः । एतदनन्तरं तं तथा पतितमिति श्लोकः । अतः परं ययातिमिव पुण्यान्त इति श्लोकः । अतः परं महेन्द्रमिवेति श्लोकः । अतः परं सिंहोरस्कमिति श्लोकः । अतः परं तं दृष्ट्वा राघवं वाली लक्ष्मणं च महाबलम् । अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं परुषं धर्मसंहितम् ॥

इत्येवं पाठक्रमः साधुः ॥ १३ ॥ प्रश्रितं वचनमाह–त्वमित्यादिना ॥ प्रियदर्शनः प्रियं दर्शनं शास्त्रं यस्य सः । दर्शनं दृशि शास्त्रे स्यादिति दर्पणः । पराङ्मुखवधं परयुद्धासक्तवधम् । गुणः उत्कर्षः । युद्धसंरब्धः अन्ययुद्धपराङ्मुख इत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ राम इति ॥ करुणवेदी कारुण्यज्ञः । सानुक्रोशः सदयः । समयज्ञः आचारज्ञः । ते यश इत्यन्वयः ॥ १६ ॥ दम इति ॥ शमश्चित्तप्रशान्तिः स्याद्दम इन्द्रियनिग्रहः ॥ १७ ॥ अभि-

त्वं नराधिपतेः पुत्रः प्रथितः प्रियदर्शनः ॥ कुलीनः सत्त्वसंपन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः ॥ १४ ॥ पराङ्मुखवधं कृत्वा को नु प्राप्तस्त्वया गुणः ॥ यदहं युद्धसंरब्धः शरेणोरसि ताडितः ॥ १५ ॥ रामः करुणवेदी च प्रजानां च हिते रतः ॥ सानुक्रोशो जितोत्साहः समयज्ञो दृढव्रतः ॥ इति ते सर्वभूतानि कथयन्ति यशो भुवि ॥ १६ ॥ दमः शमः क्षमा धर्मो धृतिः सत्यं पराक्रमः ॥ पार्थिवानांगुणा राजन् दण्डश्चाप्यपराधिषु ॥ १७ ॥ तान् गुणान्संप्रधार्याहमग्र्यं चाभिजनं तव ॥ तारया प्रतिषिद्धोपि सुग्रीवेण समागतः ॥ १८ ॥ न मामन्येन संरब्धं प्रमत्तं योद्धुमर्हति ॥ इति मे बुद्धिरुत्पन्ना बभूवादर्शने तव ॥ १९ ॥ न त्वां विनिहतात्मानं धर्मध्वजमधार्मिकम् ॥ जाने पापसमाचारं तृणैः कूपमिवावृतम् ॥ २० ॥ सतां वेषधरं पापं प्रच्छन्नमिव पावकम् ॥ नाहं त्वामभिजानामि धर्मच्छद्माभिसंवृतम् ॥ २१ ॥ विषये वा पुरे वा ते यदा नापकरोम्यहम् ॥ न च त्वामवजाने च कस्मात्त्वं हंस्यकिल्बिषम् ॥ २२ ॥ ॥

जनमाभिजात्यम् । समागतः युद्धं कृतवानस्मीत्यर्थः ॥ १८ ॥ न मामिति ॥ प्रमत्तं युद्धपरवशम् । अर्हति । उक्तगुणो राम इति शेषः । अदर्शने तव । दर्शने त्वेवमभूदिति भावः ॥ १९ ॥ न त्वामिति ॥ विनिहतात्मानं विशेषेण निहतबुद्धिम् । धर्मध्वजं धर्मलिङ्गम् । वस्तुतो धर्मरहितमित्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ विनिहतात्मानं गूढात्मानम् ॥ २० ॥ एतदेव स्पष्टयति–स तामिति ॥ धर्मच्छद्माभिसंवृतं धर्मव्याजयुक्तम् ॥ २१ ॥ विषय इति ॥ यदा नापकरोमि यस्मान्नापाकरवम् । त्वां नावजाने । त्वय्यवमानं नाकरवमित्यर्थः । तस्मादकिल्बिषं मां किमर्थं हंसीति सम्बन्धः ।

फलेत्यस्य श्लोकस्य मामिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अपकरोमीत्यादौ भूते लट् ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ अविभाव्यं कलह-निमित्तमित्याह—विषये देशे पुरे पट्टणे वा ते तुभ्यम् नापकरोमि । भूते लट् । त्वां नावजाने त्वयि विषये अवज्ञां नाकरवम् । आवयोः सामन्तत्वाद्यभावात्सीमाविवादो वा जलविवादो वा गोभूम्यादिविवादो वा कुलगतवैरं वा स्वयंवरादौ नार्यादिविषयकविवादो वा नास्तीति भावः ॥ ॥ २२ ॥ २३ ॥ लिङ्गमिति ॥ हे राजन् अधर्मसंहितम् अधर्मकृतं लिङ्गमपि । ते अस्ति दृश्यते च स्पष्टमवगम्यते चेत्यर्थः । कुत इत्यत्राह-

फलमूलाशनं नित्यं वानरं वनगोचरम् ॥ मामिहाप्रतियुद्ध्यन्तमन्येन च समागतम् ॥ २३ ॥ लिङ्गमप्यस्ति ते राजन् दृश्यते धर्मसंहितम् ॥ कः क्षत्रियकुले जातः श्रुतवान्नष्टसंशयः ॥ २४ ॥ धर्मलिङ्गप्रतिच्छन्नः क्रूरं कर्म समाचरेत् ॥ २५ ॥ राम राजकुले जातो धर्मवानिति विश्रुतः ॥ अभव्यो भव्यरूपेण किमर्थं परिधावसि ॥ २६ ॥ साम दानं क्षमा धर्मः सत्यं धृतिपराक्रमौ ॥ पार्थिवानां गुणा राजन् दण्डश्चाप्यपराधिषु ॥ २७ ॥ वयं वनचरा राम मृगा मूलफलाशनाः ॥ एषा प्रकृतिरस्माकं पुरुषस्त्वं नरेश्वरः ॥ २८ ॥ भूमिर्हिरण्यं रूप्यं च विग्रहे कारणानि च ॥ अत्र कस्ते वने लोभो मदीयेषु फलेषु वा ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

क इति ॥ २४ ॥ २५ ॥ रामेति ॥ अभव्यः क्रूरः । भव्यरूपेण सौम्यरूपेण । परिधावसि चरसि ॥ २६ ॥ सामेति ॥ साम सान्त्वनम् ॥ ॥ २७ ॥ लोके कस्यचिद्वधे अपराधस्तदर्थलाभेच्छा वा हेतुर्भवेत् । तत्र नाद्य इत्याह—वयमिति । पुरुषः मनुष्यः । नच केवलमनुष्यः अपि तु नरेश्वरः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ वयं वनचराः । भवन्तः पुरचराः । वयं मृगाः । भवन्तो मनुष्याः । वयं मूलफलाशनाः । यूयं राजान्नभोजनाः । नरेश्वरस्त्वम् वयं परिचारकाः ॥ २८ ॥ द्वितीयोपि नेत्याह—भूमिरिति ॥ लोके भूम्यादीनि कलहे कारणानि भवन्ति । अत्र अन्येषु वा मदीयेषु फलेषु ते को लोभः किं विषयेच्छा वर्तते ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नयश्चेति ॥ नयोनुग्रहश्च सद्राजधर्मौ । विनयो विपरीतनयः निग्रहश्च कुराजधर्मौ । इत्येषा राजवृत्तिरसङ्कीर्णा ग्राह्या । तथा च नृपाः कामवृत्तयो न स्युः । स्वेच्छया नयो विनयश्च निग्रहोनुग्रहश्च राजभिर्न कार्या इत्यर्थः ॥ ३० ॥ त्वं त्विति ॥ अनवस्थितः अमर्यादः । राजवृत्तैः राजचरितैः हेतुभिः संकीर्णः । संकीर्णराजवृत्त इत्यर्थः । शरासनपरायणः यदृच्छया यं हन्तुमिच्छसि तं हंसीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ न त इति ॥ अपचितिः पूजा । धर्मश्रद्धा नास्तीत्यर्थः । अवस्थिता व्यवस्थिता । परद्रव्याभिलाषिणीत्यर्थः । कामे च न व्यवस्थेत्याह–इन्द्रियैरिति ॥ ३२ ॥ हत्वेति ॥ मां हत्वा

नयश्च विनयश्चोभौ निग्रहानुग्रहावपि ॥ राजवृत्तिरसंकीर्णा न नृपाः कामवृत्तयः ॥ ३० ॥ त्वं तु कामप्रधानश्च कोपनश्चानवस्थितः ॥ राजवृत्तैश्च संकीर्णः शरासनपरायणः ॥ ३१ ॥ न तेस्त्यपचितिर्धर्मे नार्थे बुद्धिरवस्थिता ॥ इन्द्रियैः कामवृत्तः सन् कृष्यसे मनुजेश्वर ॥ ३२ ॥ हत्वा बाणेन काकुत्स्थमामिहानपराधिनम् ॥ किं वक्ष्यसि सतां मध्ये कर्म कृत्वा जुगुप्सितम् ॥ ३३ ॥ राजहा ब्रह्महा गोघ्नश्चोरः प्राणिवधे रतः ॥ नास्तिकः परिवेत्ता च सर्वे निरयगामिनः ॥ ३४ ॥ सूचकश्च कदर्यश्च मित्रघ्नो गुरुतल्पगः ॥ लोकं पापात्मनामेते गच्छन्ते नात्र संशयः ॥ ३५ ॥ अधार्यं चर्म मे सद्भी रोमाण्यस्थि च वर्जितम् ॥ अभक्ष्याणि च मांसानि त्वद्विधैर्धर्मचारिभिः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥

स्थितः त्वं जुगुप्सितं कर्म कृत्वा सतां साधुकर्मकारिणां मध्ये किं वक्ष्यसि ॥ ३३ ॥ राजहेति ॥ परिवेत्ता ज्येष्ठेऽनूढे दारपरिग्रहकृत् । परिवेत्तानुजोनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहादित्यमरः । निरयगामिनः नरकगामिनः ॥ ३४ ॥ सूचकश्चेति ॥ सूचकः पिशुनः । कदर्यः लुब्धः । गच्छन्ते गच्छन्ति ॥ ३५ ॥ किमेवं निन्दसि मृगयायां मृगवधस्यादोषत्वादित्यत्राह–अधार्यमिति ॥ मृगचर्मवत् मे चर्म न धार्यम् । मे रोमाणि ऊर्णादिवन्नास्तरणार्हाणि । मे अस्थि च गजास्थिवत् न स्पृश्यम् । मांसानि च न भक्ष्याणि । अतः किमर्थं मां हतवानसि ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ न धार्यं चर्म मे सद्भिः । मे चर्म व्याघ्राजिनादिवन्न धारणयोग्यम् । रोमाणि चामरादिवन्न ग्राह्याणि । अस्थि गजदन्तादिकमिव न ग्राह्यम् ॥ ३६ ॥ ॥

अभक्ष्यता कुत इत्यत्राह– पञ्चेति ॥ शल्यकः श्वाविद् गोधा शशः कूर्मश्चेति पञ्चनखाः पञ्च भक्ष्याः । पञ्चनखेषु जन्तुषु एते पञ्चैव भक्ष्याः । नान्य इत्यर्थः । परिसंख्याविधिरयम् ब्रह्मक्षत्रेणेत्युपलक्षणम् । त्रैवर्णिकेनेत्यर्थः । शलतीति शल्यः । "शल-श्वल्ल, आशुगमने" इत्यस्माद्धातोः "सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेल्वलधिष्ण्यशल्याः" इति निपातनाद्यत्प्रत्ययः । ततः स्वार्थे कः । यद्वा शल्यं शङ्कुः । वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्नेत्यमरः । तत्सदृशानि रोमाणि शल्यानि तद्वान् शल्यः । अर्शआद्यजन्तः । ततः स्वार्थे कः । श्वानं विध्यतीति श्वाविधः । पचाद्यच् । "अन्येषामपि" इति

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव ॥ शल्यकः श्वाविधो गोधा शशः कूर्मश्च पञ्चमः ॥ ३७ ॥ चर्म चास्थि च मे राजन् न स्पृशन्ति मनीषिणः ॥ अभक्ष्याणि च मांसानि सोऽहं पञ्चनखो हतः ॥ ३८ ॥ तारया वाक्यमुक्तोऽहं सत्यं सर्वज्ञया हितम् ॥ तदतिक्रम्य मोहेन कालस्य वशमागतः ॥ ३९ ॥ त्वया नाथेन काकुत्स्थ न सनाथा वसुन्धरा ॥ प्रमदा शीलसंपन्ना धूर्तेन पतिना यथा ॥ ४० ॥ शठो नैकृतिकः क्षुद्रो मिथ्याप्रश्रितमानसः ॥ कथं दशरथेन त्वं जातः पापो महात्मना ॥ ४१ ॥ छिन्नचारित्रकक्ष्येण सतां धर्मातिवर्तिना ॥ त्यक्तधर्माङ्कुशेनाहं निहतो राम हस्तिना ॥ ४२ ॥ अशुभं चाप्ययुक्तं च सतां चैव विगर्हितम् ॥ वक्ष्यसे चेदृशे कृत्वा सद्भिः सह समागतः ॥ ४३ ॥

दीर्घः । पृषोदरादित्वाडुकारः (?) । इमौ वराहविशेषौ ॥ ३७ ॥ उपसंहरति–चर्म चेति ॥ सोहम् अभक्ष्यपञ्चनखान्तर्भूतोहम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ त्वयेति ॥ पतिना पत्या ॥ ४० ॥ शठ इति ॥ शठः गूढविप्रियकृत् । निकृत्या अपकारेण जीवतीति नैकृतिकः । क्षुद्रः क्षुद्रकर्मकारी । मिथ्याप्रश्रितमानसः मिथ्याशान्तमनस्कः ॥ ४१ ॥ छिन्नेति ॥ छिन्ना चारित्रमेव कक्ष्या इभबन्धनं येन स तथा । सतां धर्मातिवर्तिना सतां धर्माः पूर्वोक्ताः सामदानसापराधिजनदण्डनादयः तानतीत्य वर्तत इति तथा । गजविषये अतिक्रान्तमर्यादेनेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अशुभमिति ॥ ईदृशं कृत्वा स्थितस्त्वं सद्भिः ईदृशम् अशुभत्वादिविशिष्टं वक्ष्यसे । अशुभकारीत्येवं वक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अशुभमिति ॥ चकारो-

प्यर्थे । वक्ष्यसे वक्ष्यसीत्यर्थः । आत्मनेपदमार्षम् ॥ ४३ ॥ उदासीनेष्विति ॥ अपकारिषु रावणादिषु ॥ ४४ ॥ दृश्यमानस्तु युध्येथा इति पाठः ॥ ४५ ॥ त्वयेति ॥ अदृश्येनेति च्छेदः ॥ ४६ ॥ मामेवेति ॥ एतदर्थं मैथिल्यानयनार्थम् । भवेत् भवेयम् । पुरुषव्यत्यय आर्षः ॥ ४७ ॥ सुग्रीवेति ॥ यत्कृते यस्य रावणस्य कृते हतोस्मि । तं कण्ठे बद्ध्वा ते प्रदद्यामिति योजना । सुग्रीवसख्यनिमित्तभूतं मैथिल्यानयनं च तारया पूर्वं निवेदितमिति ज्ञेयम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ यद्यस्मात् रावणप्रधर्षणलक्षणात् । कण्ठे बद्ध्वा । प्रपद्यां ते निहतं रावणं रण इत्युक्त्या अङ्गद-

उदासीनेषु योस्मासु विक्रमस्ते प्रकाशितः ॥ अपकारिषु तं राजन्नहि पश्यामि विक्रमम् ॥ ४४ ॥ दृश्यमानस्तु युध्येथा मया यदि नृपात्मज ॥ अद्य वैवस्वतं देवं पश्येस्त्वं निहतो मया ॥ ४५ ॥ त्वयाऽदृश्येन तु रणे निहतोहं दुरासदः ॥ प्रसुप्तः पन्नगेनेव नरः पानवशं गतः ॥ ४६ ॥ मामेव यदि पूर्वं त्वमेतदर्थमचोदयः ॥ मैथिलीमहमेकाह्ना तव चानीतवान्भवेत् ॥ ४७ ॥ सुग्रीवप्रियकामेन यत्कृतेस्मि हतस्त्वया ॥ कण्ठे बद्ध्वा प्रदद्यां ते निहतं रावणं रणे ॥ ४८ ॥ न्यस्तां सागरतोये वा पाताले वापि मैथिलीम् ॥ आनयेयं तवादेशाच्छ्वेतामश्वतरीमिव ॥ ४९ युक्तं यत्प्राप्नुयाद्राज्यं सुग्रीवः स्वर्गते मयि ॥ अयुक्तं यदधर्मेण त्वयाहं निहतो रणे ॥ ५० ॥ काममेवंविधो लोकः कालेन विनियुज्यते ॥ क्षमं चेद्भवता प्राप्तमुत्तरं साधु चिन्त्यताम् ॥ ५१ ॥ ॥ ॥

वाक्यान्यनुवदन्त्या तारया रावणवधपूर्वकं सीताप्रत्याहरणार्थं रामः सुग्रीवेण सख्यं कृतवानित्युक्तमित्यवगम्यते ॥ ४८ ॥ न्यस्तामिति ॥ श्वेतामश्वतरीमिव मधुकैटभाभ्यां पाताले निरुद्धां श्वेताश्वतरीरूपां श्रुतिं हयग्रीव इवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ युक्तमिति ॥ राज्यार्थं सुग्रीवो मां हतवानित्येतद्युक्तम् । त्वं तु मां हतवानित्येतत्त्वयुक्तमित्यर्थः । ज्ञातीनामेवंविधकृत्यस्य स्वाभाविकत्वादिति भावः ॥ ५० ॥ काममिति ॥ लोकः एवंविधे मरणरूपे कर्मणि विनियुज्यते । जातस्य मरणं स्वभाव इत्यर्थः । भवता प्राप्तम् अदृश्यतया प्रहरणम् क्षमं चेत् तत्र साधूत्तरं चिन्त्यतामित्यर्थः ॥ ५१ ॥

इतीति ॥ परिशुष्कवक्त्रः बहुभाषणक्लेशादिति भावः । अस्मिन् सर्गे द्विपञ्चाशच्छ्लोकाः ॥ ५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ॥

अथ रामस्योत्तरमष्टादशे—इत्युक्त इत्यादि ॥ वालिना इत्युक्त इत्यन्वयः । विचेतसेत्यनेन परुषवचनमज्ञानकृतमित्युच्यते ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ इत्युक्त इति श्लोकः स्वतन्त्रं वाक्यम् । अन्यथा रामशब्दोतिरिच्यते ॥ १ ॥ तमित्यादि द्वौ ॥ तदा पूर्वम् अधिक्षिप्तो रामः धर्मार्थगुणसंपन्नम् अनु-

इत्येवमुक्त्वा परिशुष्कवक्त्रः शराभिघाताद्व्यथितो महात्मा ॥ समीक्ष्य रामं रविसन्निकाशं तूष्णीं बभूवामरराजसूनुः ॥ ५२ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ ॥

इत्युक्तः प्रश्रितं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ॥ परुषं वालिना रामो निहतेन विचेतसा ॥ १ ॥ तं निष्प्रभमिवादित्यं मुक्ततोयमिवाम्बुदम् ॥ उक्तवाक्यं हरिश्रेष्ठमुपशान्तमिवानलम् ॥ २ ॥ धर्मार्थगुणसंपन्नं हरीश्वरमनुत्तमम् ॥ अधिक्षिप्तस्तदा रामः पश्चाद्वालिनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ धर्ममर्थं च कामं च समयं चापि लौकिकम् ॥ अविज्ञाय कथं बाल्यान्मामिहाद्य विगर्हसे ॥ ४ ॥ अपृष्ट्वा बुद्धिसम्पन्नान्वृद्धानाचार्यसंमतान् ॥ सौम्य वानरचापल्यात्किं मां वक्तुमिहेच्छसि ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणामियं भूमिः सशैलवनकानना ॥ मृगपक्षिमनुष्याणां निग्रहप्रग्रहावपि ॥ ६ ॥ ॥

त्तमं यथा भवति तथा पश्चाद्वालिनमब्रवीदिति योजना ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तं निष्प्रभमित्यादि ॥ अधिक्षिप्तो रामः धर्मार्थगुणसंपन्नमनुत्तमं यथा भवति तथा वालिनमब्रवीदिति संबन्धः ॥ २ ॥ ३ ॥ धर्ममिति ॥ समयम् आचारम् । समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः इत्यमरः । बाल्यात् अज्ञानात् ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ धर्मं वैदिकपुरुषार्थम् । लौकिकं समयं लौकिकाचारम् । तेन द्वयोरेकभार्यात्वेपि माससंवत्सरादिप्रतिनियतकालसंकेतः ॥ ४ ॥ अपृष्ट्वेति ॥ अपृष्ट्वा धर्मादिकमिति शेषः । वानरचापलयात् वानरत्वकृतचापलयात् ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणामिति ॥ इयं जम्बूद्वीपा-

त्मिका । लोके कस्यचित् भूमेः स्वत्वेपि शैलवनादिकमाक्रम्यान्ये भूमिं पीडयन्ति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—सशैलेति । काननं महारण्यम् । मृगादिनिग्रहानुग्रहावपि इक्ष्वाकूणामेव । कृत्यमिति शेषः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ विषये वा पुरे वा ते कलहनिमित्तं नास्तीत्यस्योत्तरम् । त्वदुपभुक्तवनगिर्युपवनपत्तनान्यस्मदीयानि न भवन्ति किम् । ज्ञातिभावोप्यस्ति । त्वं वयस्यश्च हृद्यो मे । एकं दुःखं सुखं च नाविति सुग्रीवसखस्य मम भवान् ज्ञातिर्न भवति किम् । तेनाहं प्रतिषिद्धश्च हृतदारश्च राघवेति तेन मां प्रति नोक्तं किम् । वस्त्रेणैकेन वानर इत्युक्तरीत्या एकवस्त्रः स न निर्वासितः किम् । सुग्रीवगृहदारभूजलादिकं त्वया न गृहीतं किम् । स्त्रीविवादश्च भ्रातुर्वर्तसि भार्यायामित्यनेन दर्शितः ॥ ६ ॥ तामिति ॥ तां भूमिम् ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ मम

तां पालयति धर्मात्मा भरतः सत्यवागृजुः ॥ धर्मकामार्थतत्त्वज्ञो निग्रहानुग्रहे रतः ॥ ७ ॥ नयश्च
विनयश्चोभौ यस्मिन् सत्यं च सुस्थितम् ॥ विक्रमश्च यथादृष्टः स राजा देशकालवित् ॥ ८ ॥ त-
स्य धर्मकृतादेशा वयमन्ये च पार्थिवाः ॥ चरामो वसुधां कृत्स्नां धर्मसन्तानमिच्छवः ॥ ९ ॥ त-
स्मिन्नृपतिशार्दूले भरते धर्मवत्सले ॥ पालयत्यखिलां भूमिं कश्चरेद्धर्मनिग्रहम् ॥ १० ॥ ॥

तत्र च परस्परज्ञानं परिचयश्च नास्ति । मम गृहमागत्य निरपराधिनं हतवानसीत्यस्योत्तरमाह—तां पालयति धर्मात्मेत्यारभ्य कामतन्त्रप्रधानश्च न स्थितो राजवर्त्मनीत्यन्तम् । त्वं सापराध एवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ नयश्चेति ॥ नयो नीतिः । विनयः शिक्षा । तावुभौ सत्यं च यथादृष्टः शास्त्रविहितः विक्रमश्च एतत्सर्वं यस्मिन् सुस्थितं देशकालवित् स भरतो राजेति योजना ॥ ८ ॥ तस्येति ॥ धर्मकृतादेशाः धर्मकृतनियोगाः । कथं कनिष्ठेन ज्येष्ठनियोग इत्यपेक्षायां राजधर्मायामित्याशयेनोक्तम् धर्मपदम् । धर्मसन्तानं धर्मवृद्धिम् । यद्यपि भरतेन नादेशः कृतः तथापि नेदमसत्यम् । यथाकथंचित् भरतेन राज्यभरणस्य स्वीकृतत्वात्तदन्येषां तत्कुलीनानाम् तदादिष्टत्वं सिद्धमिति हृदयम् । अत एवायोध्याकाण्डे दर्शितम् । त्वं राजेति ॥ ९ ॥ तस्मिन्निति ॥ धर्मनिग्रहं धर्महानिम् ॥ १० ॥ ॥ ॥

ते वयमिति ॥ धर्मविभ्रष्टं जनमिति शेषः ॥११॥ त्वं त्विति ॥ संक्लिष्टधर्मा धर्मविलोपकृत् । कर्मणा च विगर्हित इति अकृत्यकारीत्यर्थः ॥१२॥ १३॥ यवीयानिति ॥ आत्मन इति त्रिष्वप्यन्वेति । गुणोदित इति च । ते त्रयः पुत्रवच्चिन्त्याः । पुत्रशब्दोत्र दृष्टान्तार्थः । यथा पुत्रे पुत्रवद्वर्तते । तथान्ययोरपि वर्तितव्यमित्यर्थः । पुत्रे पुत्रवद्वृत्तिर्नाम सम्यक् स्नेहः । गगनं गगनाकारमितिवत् । एवं चिन्त्यत्वे किं प्रमाणं तत्राह–धर्मश्चेदिति । अत्र अस्मिन्नर्थे धर्मः कारणं व्यवस्थापकम् चेत् यदि धर्मो नानुवर्तनीयः तदा नैवं द्रष्टव्यम् । अनुवर्तनीयश्चेत् अवश्यमेवं द्रष्टव्यमिति चेच्छब्दस्य भावः ॥ १४ ॥ सूक्ष्म इति ॥ सूक्ष्मः अतीन्द्रियः । अत एव सतामपि परमदुर्ज्ञेयः । किमुत भवादृशस्येति भावः । यद्वा जनस्य धर्माधर्मकरणं न कोपि वेत्तुमर्हति । तर्हि को वेत्तीत्यत्राह–हृदिस्थ इति । सर्वभूतानां हृदिस्थः सर्वान्तर्यामी । अलुक् । आत्मा परमात्मा । शुभाशुभं शुभाशुभकरणं वेत्तीत्यर्थः । सूक्ष्मं धर्मं परमात्मना मया विना को वेत्तुं दक्ष इति भावः ॥ १५ ॥ त्वया तु न शक्य इत्याह- चपल इति ॥ किं नु द्रक्ष्यसे । न किमपि द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ वालिनः सूक्ष्मधर्मपरिज्ञानाभावे हेतुमाह–चपल इति ॥ १६॥ अहमिति ॥ अस्य वचनस्य यवीयानात्मन इति पूर्वोक्तवचनस्य ॥ १७ ॥ तदिति ॥ वर्तसि वर्तसे ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

ते वयं धर्मविभ्रष्टं स्वधर्मे परमे स्थिताः ॥ भरताज्ञां पुरस्कृत्य निगृह्णीमो यथाविधि ॥ ११ ॥ त्वं
तु संक्लिष्टधर्मा च कर्मणा च विगर्हितः ॥ कामतन्त्रप्रधानश्च न स्थितो राजवर्त्मनि ॥ १२ ॥ ज्येष्ठो
भ्राता पिता चैव यश्च विद्यां प्रयच्छति ॥ त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्मे पथि हि वर्तिनः ॥ १३ ॥ यवी-
यानात्मनः पुत्रः शिष्यश्चापि गुणोदितः ॥ पुत्रवत्ते त्रयश्चिन्त्या धर्मश्चेदत्र कारणम् ॥ १४ ॥ सूक्ष्मः
परमदुर्ज्ञेयः सतां धर्मः प्लवङ्गम ॥ हृदिस्थः सर्वभूतानामात्मा वेद शुभाशुभम् ॥ १५ ॥ चपलश्चपलैः
सार्धं वानरैरकृतात्मभिः ॥ जात्यन्ध इव जात्यन्धैर्मन्त्रयन् द्रक्ष्यसे नु किम् ॥ १६ ॥ अहं तु व्यक्तता-
मस्य वचनस्य ब्रवीमि ते ॥ न हि मां केवलं रोषात्त्वं विगर्हितुमर्हसि ॥ १७ ॥ तदेतत्कारण पश्य य-
दर्थं त्वं मया हतः ॥ भ्रातुर्वर्तसि भार्यायां त्यक्त्वा धर्मं सनातनम् ॥ १८ ॥ ॥

अस्येति ॥ धरमाणस्य जीवितं धारयतः । अनेन जीवतो भ्रातुर्भार्या भ्रात्रा न ग्राह्या । मृतस्य तु ग्राह्येति तत्कुलधर्म इति प्रतीयते । अत एव हि वालिनो विलगमनानन्तरं मन्त्रिभिरभिषिक्तस्य सुग्रीवस्य तारापरिग्रहं रामो न निन्दितवान् । अत एव प्रायोपवेशेऽङ्गदो वक्ष्यति । भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्यां जीवतो महिषीं प्रियाम् । धर्मेण मातरं यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः ॥ इति (अत्र रामानुजीयतीर्थीययोर्न कश्चिद्भेदो दृ-

अस्य त्वं धरमाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ रुमायां वर्तसे कामात् स्नुषायां पापकर्मकृत् ॥
॥ १९ ॥ तद्व्यतीतस्य ते धर्मात्कामवृत्तस्य वानर ॥ भ्रातृभार्यावमर्शेऽस्मिन् दण्डोऽयं प्रतिपादितः ॥
॥ २० ॥ नहि धर्मविरुद्धस्य लोकवृत्तादपेयुषः ॥ दण्डादन्यत्र पश्यामि निग्रहं हरियूथप ॥ २१ ॥ न
हि ते मर्षये पापं क्षत्रियोऽहं कुलोद्भवः ॥ २२ ॥ औरसीं भगिनीं वापि भार्यां वाप्यनुजस्य यः ॥ प्र-
चरेत नरः कामात्तस्य दण्डो वधः स्मृतः ॥ २३ ॥ भरतस्तु महीपालो वयं त्वादेशवर्तिनः ॥ त्वं
तु धर्मादतिक्रान्तः कथं शक्य उपेक्षितुम् ॥ २४ ॥ गुरुर्धर्मव्यतिक्रान्तं प्राज्ञो धर्मेण पालयन् ॥ भरतः
कामवृत्तानां निग्रहे पर्यवस्थितः ॥ २५ ॥ वयं तु भरतादेशविधिं कृत्वा हरीश्वर ॥ त्वद्विधान् भिन्नम-
र्यादान् नियन्तुं पर्यवस्थिताः ॥ २६ ॥ सुग्रीवेण च मे सख्यं लक्ष्मणेन यथा तथा ॥ दारराज्यनिमि-
त्तं च निःश्रेयसि रतः स मे ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥

श्यते) ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ २१ ॥ तर्हि शिक्षैव कर्तव्या किमर्थमवधीस्तत्राह–न हीति ॥ २२ ॥ औरसीं पुत्रीम् । प्रचरेत गच्छेत् ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ भरतस्तु महीपाल इत्युक्तं विवृणोति–गुरुरिति ॥ धर्मव्यतिक्रान्तं धर्मव्यतिक्रमणम् । पालयन् परामृशन् । गुरुः भरतश्च निग्रहे पर्यवस्थितः । वयं च तदादेशं विधिं शास्त्रं कृत्वा नियन्तुं पर्यवस्थिताः । अतः कथं शक्य उपेक्षितुमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ धर्मव्यतिक्रान्तं व्यतिक्रान्तधर्माणम् २५ ॥ २६ ॥ एवं निरपराधवधदोषशङ्कायाः परिहारमुक्त्वा मामेव यदि पूर्वं त्वमेतदर्थमचोदयः इत्युक्तस्य

परिहारमाह–सुग्रीवेणेति ॥ सुग्रीवेण यत्सख्यम् तल्लक्ष्मणसख्यतुल्यं तद्वदपरिहार्यम् । दारराज्यनिमित्तं च दारराज्यफलकं च । स च मे निःश्रेयसि रतश्च । अतः कथमुपेक्षितुं शक्य इत्यन्वयः॥२७॥ हेत्वन्तरमप्याह–प्रतिज्ञा चेति ॥ तदा सख्यकरणकाले। अनवेक्षितुम् उपेक्षितुमिति यावत्॥२८॥ तदिति॥ तत्तस्मात् उपेक्षितुमशक्यत्वात् । एभिः भ्रातृभार्यापहरणादिकारणैः तव भ्रातृभार्याविमर्शकस्य यच्छासनं कृतं तद्युक्तम् शास्त्रविहितमिति भवाननुमन्यताम्॥ (रामानुजीयतीर्थीययोर्नात्र भेदः)॥२९॥ पुनर्हेत्वन्तराणि वक्तुं पीठिकामारचयति–सर्वथेति ॥ ३० ॥ वयस्यस्यापीति ॥ शत्रुवद्धर्ममेवानुप-

प्रतिज्ञा च मया दत्ता तदा वानरसन्निधौ ॥ प्रतिज्ञा च कथं शक्या मद्विधेनानवेक्षितुम् ॥ २८ ॥ तदेभिः कारणैः सर्वैर्महद्भिर्धर्मसंहितैः ॥ शासनं तव यद्युक्तं तद्भवाननुमन्यताम् ॥ २९ ॥ सर्वथा धर्म इत्येव द्रष्टव्यस्तव निग्रहः ॥ ३० ॥ वयस्यस्यापि कर्तव्यं धर्ममेवानुपश्यतः ॥ शक्यं त्वयापि तत्कार्यं धर्ममेवानुपश्यता ॥ ३१ ॥ श्रूयते मनुना गीतौ श्लोकौ चारित्रवत्सलौ ॥ गृहीतौ धर्मकुशलैस्तत्तथा चरितं हरे ॥ ३२ ॥ राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः॥ निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा॥३३॥शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते॥ राजा त्वशासन्पापस्य तदवाप्नोति किल्बिषम् ॥ ॥ ३४ ॥ आर्येण मम मान्धात्रा व्यसनं घोरमीप्सितम् ॥ श्रमणेन कृते पापे यथा पापं कृतं त्वया ॥ ३५ ॥

श्यतो वयस्यस्यापि स्वमित्रशत्रुनिरसनं कर्तव्यम् । धर्ममेवानुपश्यता त्वयापि तत्कार्यम् आत्मनिग्रहरूपं शक्यम् । प्रायश्चित्तत्वेनानुमन्तुं योग्यमित्यर्थः ॥ ❁ रामानुजीयम् ❁ वयस्यस्यापीत्ययं श्लोको बहुषु कोशेषु न दृष्टः ॥ ३१ ॥ स्वेनावश्यं हन्तव्यत्वे वालिनावश्यमनुमन्तव्यत्वे च संवादं दर्शयति–श्रूयत इति ॥ चारित्रवत्सलौ आचारैकपरौ गृहीतौ धृतौ । तच्छ्लोकद्वयोक्तम् ॥ ३२ ॥ श्लोकौ पठति–राजभिरित्यादिना ॥ ॥ ३३ ॥ शासने परस्याभ्युदयमुक्त्वा अशासने राज्ञोनभ्युदयमाह–शासनादिति ॥ राज्ञा शासने मोचने वा स्तेनश्चोरो मुच्यत एव पापात् । पापस्य पापिष्ठस्याशासनाद्राजा तत्किल्बिषं पापमाप्नोति ॥ ३४ ॥ न केवलं वचनम् आचारश्चास्मिन्नर्थेऽस्तीत्याह आर्येणेति ॥ यथा त्वया

पापं कृतं तथा श्रमणेन क्षपणकेन केनचित्पापे कृते मम आर्येण वृद्धप्रपितामहेन मान्धात्रा घोरं व्यसनं दण्डनम् । ईप्सितं प्रयुक्तमिति यावत् ॥ ३५ ॥ अन्यैरपीति ॥ प्रमत्तैर्वसुधाधिपैर्हेतुभिः । अन्यैरपि जनैः पापं कृतं ते वसुधाधिपाः विगतानवधानाः सन्तः कर्मपरामर्शवेलायां पापिनां प्रायश्चित्तं वधादिकं कुर्वन्ति । तेन प्रायश्चित्तेन तद्रजः तत्पापं शाम्यति । अद्यापीति शेषः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ कुर्वन्ति शाम्यत इत्ये तदुभयमपि भूतार्थे लट् ॥ ३६ ॥ तदलमिति ॥ न स्ववशे स्थिताः न स्वतन्त्राः शास्त्रवश्या इत्यर्थः । अनेन पराङ्मुखवधस्य दोषत्वमपि

अन्यैरपि कृतं पापं प्रमत्तैर्वसुधाधिपैः ॥ प्रायश्चित्तं च कुर्वन्ति तेन तच्छाम्यते रजः ॥ ३६ ॥ तदलं परितापेन धर्मतः परिकल्पितः ॥ वधो वानरशार्दूल न वयं स्ववशे स्थिताः ॥ ३७ ॥ शृणु चाप्यपरं भूयः कारणं हरिपुङ्गव ॥ यच्छ्रुत्वा हेतुमद्वीर न मन्युं कर्तुमर्हसि ॥ ३८ ॥ न मे तत्र मनस्तापो न मन्युर्हरियूथप ॥ वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैर्नराः ॥ ३९ ॥ प्रतिच्छन्नाश्च दृश्याश्च गृह्णन्ति सुबहून्मृगान् ॥ प्रधावितान्वा वित्रस्तान् विस्रब्धांश्चापि निष्ठितान् ॥ ४० ॥ प्रमत्तानप्रमत्तान्वा नरा मांसार्थिनो भृशम् ॥ विध्यन्ति विमुखांश्चापि नच दोषोत्र विद्यते ॥ ४१ ॥ यान्ति राजर्षयश्चात्र मृगयां धर्मकोविदाः ॥ तस्मात्त्वं निहतो युद्धे मया बाणेन वानर ॥ अयुध्यन्प्रतियुध्यन्वा यस्माच्छाखामृगो ह्यसि ॥ ४२ ॥ ॥ ॥

परिहृतम् । प्रायश्चित्तस्य यथाकथंचित्कर्तव्यत्वात् । पञ्चमहापातकादिप्रायश्चित्तस्य मरणान्तिकत्वाद्बलादेव हि कार्यं भवति नान्यथा ॥ ३७ ॥ एवं सन्ध्योपासनराज्यपालनादिकं नियमेनानुतिष्ठतो वालिनः शास्त्रवश्यत्वमवलम्ब्योक्तम् । अथ शाखामृगत्वमवलम्ब्याह-शृणु चेत्यादिना ॥ ३८ ॥ दृश्यमानस्तु युध्येथा मया यदि नृपात्मज । अद्य वैवस्वतं देवं पश्येस्त्वं निहतो मयेति ॥ त्वया दृश्येन तु रणे निहतोहं दुरासदः । प्रसुप्तः पन्नगेनेव नरः पानवशंगत इति च ॥ वालिना यदुक्तं तदुभयस्योत्तरमाह-न मे तत्र मनस्ता-

प इति ॥ तत्र यमसदनप्रापणोक्तिप्रच्छन्नवेधननिन्दोक्तिविषये । मे मन्युर्नास्ति । शाखामृगस्य तवालक्ष्यत्वादिति भावः । मनस्तापाभावश्च मृगविषये प्रच्छन्नवेधनस्य राज्ञां स्वभावतया दोषाभावादिति भावः । तदेवोपपादयति—वागुराभिरित्यादिना । कूटैः कपटव्यापारैः विस्रब्धान् विश्वस्तान् । यद्यपि प्रकृते न मांसार्थिता तथापि पराङ्मुखवधान्न दोष इति तात्पर्यम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ विध्यन्ति विमुखांश्चापीति पाठः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ वागुराभिरनेकाभिः कूटैश्च विविधैर्नरा इति । प्रयोजनान्तराभावेपि जनपदहिंसापरिहारार्थं निघ्नन्तीति भावः । विध्यन्ति विमुखांश्चापि न च दोषोत्र विद्यते । यान्ति राजर्षयश्चात्र मृगयां धर्मकोविदाः ॥ तेन मृगयासक्तिर्न दोषायेति सूचितम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ परपीडाकरो राज्ञां व्यापारो निष्फल इत्याशङ्क्य व्रणचिकित्सान्यायेन सः श्रेयस्कर ए-

दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च ॥ राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः ॥ ४३ ॥ तान्न हिंस्यान्न चाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत् ॥ देवा मनुष्यरूपेण चरन्त्येते महीतले ॥ ४४ ॥ त्वं तु धर्मम-विज्ञाय केवलं रोषमास्थितः ॥ प्रदूषयसि मां धर्मे पितृपैतामहे स्थितम् ॥ ४५ ॥ ॥

वेत्याह—दुर्लभस्येति ॥ जीवितस्य जीवनस्य ॥ ४३ ॥ तानिति ॥ न हिंस्यान्न पीडयेत् । तेष्वनर्थकरत्वबुद्धिं न कुर्यादित्यर्थः । नाक्रोशेन्न निन्देत् । नाक्षिपेत् नोक्तिखण्डनं कुर्यात् । नाप्रियं वदेत् । परुषं न वदेदित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—देवा इति । एते पूर्वोक्ता राजानः । देवाः अष्टौ लोकपालाः । अष्टाभिर्लोकपालानां मात्राभिः कल्पितो नृप इति वचनात् । मनुष्यरूपेण मनुष्यशरीरेण । उपलक्षिताश्चरन्ति ॥ ४४ ॥ त्वं त्विति ॥ पितृपैतामहे पितृपितामहप्राप्ते । नन्वेवमपि कथंचित्परिहार्यम् । परतनुहतिं वालिद्रोहं स्वनागपसर्पणमित्याद्यपवादकरं छन्नवेधनं समर्थोपि किमर्थं कृतवान् । तदवहितमनाः शृणु । यदि रामो वालिनः पुरतस्तिष्ठेत्तदा विदिततदीयप्रभावतया वाली प्रह्वो भवेत् । तदा तद्वधो न युक्तः । प्रतिज्ञा च व्याहन्येत । तद्द्वारा तन्मित्रं रावणोपि शरणं व्रजेत् । देवकार्यं च लुप्येत् । अतः प्रच्छन्नो वालिनमवधीत् ॥ ४५ ॥

एवमिति ॥ प्रव्यथितः अज्ञानाद्राममधिक्षिप्तवानस्मीत्यनुतप्तः ॥४६॥ यत्त्वमिति ॥ प्रकृष्टे विषये ॥४७॥ तदिति ॥ कर्तुं चिन्तयितुम् ॥४८॥ त्वं हीति ॥ दृष्टार्थश्चासौ तत्त्वज्ञश्च दृष्टार्थतत्त्वज्ञः । यद्वा । ज्ञः पण्डितः । दृष्टार्थतत्त्वश्चासौ ज्ञश्चेति समासः । कार्यकारणसिद्धौ कार्यं दण्डनम् कारणं तद्धेतुभूतं पापम् तयोः सिद्धौ परिज्ञाने । बुद्धिः अन्तःकरणम् ॥ ४९ ॥ मामपीति ॥ अगतधर्माणं कृत्याकरणवन्तम् । व्यतिक्रान्तपुरस्कृतं पुरस्कृतव्यतिक्र-

एवमुक्तस्तु रामेण वाली प्रव्यथितो भृशम् ॥ न दोषं राघवे दध्यौ धर्मेऽधिगतनिश्चयः ॥ प्रत्युवाच ततो रामं प्राञ्ज-
लिर्वानरेश्वरः ॥ ४६ ॥ यत्त्वमात्थ नरश्रेष्ठ तदेवं नात्र संशयः ॥ प्रतिवक्तुं प्रकृष्टे हि नाप्रकृष्टस्तु शक्नुयात् ॥ ४७ ॥
तदयुक्तं मया पूर्वं प्रमादादुक्तमप्रियम् ॥ तत्रापि खलु मे दोषं कर्तुं नार्हसि राघव ॥ ४८ ॥ त्वं हि दृष्टार्थतत्त्वज्ञः
प्रजानां च हिते रतः ॥ कार्यकारणसिद्धौ ते प्रसन्ना बुद्धिरव्यया ॥ ४९ ॥ मामप्यगतधर्माणं व्यतिक्रान्तपुरस्कृ-
तम् ॥ धर्मसंहितया वाचा धर्मज्ञ परिपालय ॥ ५० ॥ न त्वात्मानमहं शोचे न तारां न च बान्धवान् ॥ यथा पुत्रं
गुणश्रेष्ठमङ्गदं कनकाङ्गदम् ॥ ५१ ॥ स ममादर्शनाद्दीनो बाल्यात्प्रभृति लालितः ॥ तटाक इव पीताम्बुरुपशोषं
गमिष्यति ॥ ५२ ॥ बालश्चाकृतबुद्धिश्च एकपुत्रश्च मे प्रियः ॥ तारेयो राम भवता रक्षणीयो महाबलः ॥ ५३ ॥ सु-
ग्रीवे चाङ्गदे चैव विधत्स्व मतिमुत्तमाम् ॥ त्वं हि शास्ता च गोप्ता च कार्याकार्यविधौ स्थितः ॥ ५४ ॥ या ते न-
रपते वृत्तिर्भरते लक्ष्मणे च या ॥ सुग्रीवे चाङ्गदे राजंस्तां त्वमाधातुमर्हसि ॥ ५५ ॥ ॥

मम् अकृत्यकारिणमित्यर्थः । वाचा परिपालय । सर्वं मया क्षान्तमिति वदेत्यर्थः ॥ ५० ॥ कार्यान्तरमप्यर्थयते—न त्वित्यादिना ॥ नात्मानं प्रति शोचे । त्वया दत्तसम्यग्गतिकत्वात् । नापि तारादिकान् प्रति सुग्रीवस्य विद्यमानत्वात् । पुत्रम् अङ्गादङ्गात्संभवसि इत्युक्तरीत्या स्वानतिरिक्तम् । गुणश्रेष्ठं पितृशुश्रूषादिगुणैः श्रेष्ठम् । कनकाङ्गदम् दर्शनीयमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ सुग्रीवे चेति ॥ मतिं तुल्यामिति शेषः ॥ ५४ ॥ या त इति ॥ वृत्तिः प्रीतिरिति यावत् ॥ ५५ ॥ ॥ ॥ ॥

महोषेति ॥ नावमन्येत पुत्रनिर्वासनेनेति भावः । अवस्थातुं व्यवस्थापयितुम् ॥ ५६ ॥ त्वयेति ॥ उपासितुम् मयेति शेषः । न केवलं मद्राज्यम् । अन्यच्चेत्याह–शक्यमिति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ तर्हि तथा किं न कृतं तत्राह–त्वत्त इति ॥ आकाङ्क्षन् आकाङ्क्षमाण इवेत्यर्थः ॥ ५९ ॥६०॥ स तमिति ॥ व्यक्तदर्शनं विशदज्ञानम् । साम सान्त्वनम् ॥ ६१ ॥ न सन्ताप इति ॥ एतदर्थं पुत्रपालनार्थम् ॥ ६२ ॥ न वयमिति ॥ वयं न चिन्त्याः अकृत्यकारिण

मद्दोषकृतदोषां तां यथा तारां तपस्विनीम् ॥ सुग्रीवो नावमन्येत तथावस्थातुमर्हसि ॥ ५६ ॥ त्वया ह्यनुगृहीतेन राज्यं शक्यमुपासितुम् ॥ त्वद्वशे वर्तमानेन तव चित्तानुवर्तिना ॥ ५७ ॥ शक्यं दिवं चार्जयितुं वसुधां चापि शासितुम् ॥५८॥ त्वत्तोहं वधमाकाङ्क्षन्वार्यमाणोपि तारया ॥ सुग्रीवेण सह भ्रात्रा द्वन्द्वयुद्धमुपागतः ॥ ५९ ॥ इत्युक्त्वा सन्नतो रामं विरराम हरीश्वरः ॥६०॥ स तमाश्वासयद्रामो वालिनं व्यक्तदर्शनम् ॥ सामसंपन्नया वाचा धर्मतत्त्वार्थयुक्तया ॥ ६१ ॥ न सन्तापस्त्वया कार्य एतदर्थं प्लवङ्गम ॥ ६२ ॥ न वयं भवता चिन्त्या नाप्यात्मा हरिसत्तम ॥ वयं भवद्विशेषेण धर्मतः कृतनिश्चयाः ॥ ६३ ॥ दण्ड्ये यः पातयेद्दण्डं दण्ड्यो यश्चापि दण्ड्यते ॥ कार्यकारणसिद्धार्थावुभौ तौ नावसीदतः ॥ ६४ ॥ तद्भवान्दण्डसंयोगादस्माद्विगतकल्मषः ॥ गतः स्वां प्रकृतिं धर्म्यां धर्मदृष्टेन वर्त्मना ॥ ६५ ॥ ॥

इति शेषः । नाप्यात्मा । निवृत्तपापत्वात् । कुत इत्यत्राह–वयमिति । भवद्विशेषेण भवतो कृत्यरूपविशेषेण हेतुना । धर्मतः प्रायश्चित्तरूपे धर्मे । सप्तम्यर्थे तसिः । कृतनिश्चयाः । अतो वयं न चिन्त्या इत्यादि पूर्वेणान्वयः ॥ ६३ ॥ उक्तं विवृणोति–दण्ड्य इति ॥ कार्यकारणसिद्धार्थौ । दण्ड्यत्वदण्डयितृत्वाभ्यां निष्पन्नप्रयोजनावित्यर्थः ॥ ६४ ॥ तदिति ॥ धर्मदृष्टेन धर्मशास्त्रदृष्टेन वर्त्मना दण्डसंयोगात् विगतकल्मषः सन् । धर्म्यां धर्मादनपेताम् । स्वां प्रकृतिं यथावस्थितशुद्धस्वरूपं गतः ॥ ६५ ॥ ॥ ॥

हेत्वन्तरेणाश्वासयति—त्यजेति ॥ विधानं विधिः । प्रारब्धं कर्मेति यावत् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ उक्तमर्थं सर्गान्ते श्लोकाभ्यां पुनः संगृह्णाति—स तस्येति ॥ समाहितं समाधानरूपम् ॥ ६८ ॥ शरेति ॥ प्रदूषित इति यत् इदं मे अपचरितम् । क्षम क्षमस्व । अस्मिन् सर्गे सार्धसप्तषष्टिश्लोकाः ॥ ६९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

त्यज शोकं च मोहं च भयं च हृदये स्थितम् ॥ त्वया विधानं हर्यग्र्य न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ ६६ ॥ यथा त्वय्यङ्गदो नित्यं वर्तते वानरेश्वर ॥ तथा वर्तेत सुग्रीवे मयि चापि न संशयः ॥ ६७ ॥ स तस्य वाक्यं मधुरं महात्मनः समाहितं धर्मपथानुवर्तिनः ॥ निशम्य रामस्य रणावमर्दिनो वचः सुयुक्तं निजगाद वानरः ॥ ६८ ॥ शराभितप्तेन विचेतसा मया प्रदूषितस्त्वं यदजानता प्रभो ॥ इदं महेन्द्रोपमभीमविक्रम प्रसादितस्त्वं क्षम मे नरेश्वर ॥ ६९ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ॥

स वानरमहाराजः शयानः शरविक्षतः ॥ प्रत्युक्तो हेतुमद्वाक्यैर्नोत्तरं प्रत्यपद्यत ॥ १ ॥ अश्मभिः प्रविभिन्नाङ्गः पादपैराहतो भृशम् ॥ रामबाणेन च क्रान्तो जीवितान्ते मुमोह सः ॥ २ ॥ तं भार्या बाणमोक्षेण रामदत्तेन संयुगे ॥ हतं प्लवगशार्दूलं तारा शुश्राव वालिनम् ॥ ३ ॥ सा सपुत्राप्रियं श्रुत्वा वधं भर्तुः सुदारुणम् ॥ निष्पपात भृशं त्रस्ता विविधाद्गिरिगह्वरात् ॥ ४ ॥ ये त्वङ्गदपरीवारा वानरा भीमविक्रमाः ॥ ते सकार्मुकमालोक्य रामं त्रस्ताः प्रदुद्रुवुः ॥ ५ ॥ ॥ ॥

तारागमनमेकोनविंशे—स वानरमहाराज इत्यादि ॥ विक्षतः विशेषेण क्षतः । जीवितान्ते जीवितान्तकाले ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ सा सपुत्राप्रियमिति ॥ अप्रियमिति च्छेदः । विविधान्नानाकक्ष्यात् गिरिगह्वराद्गिरिगुहातः । गुहारूपा हि किष्किन्धेत्युक्तम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ विविधाद्विचित्रान्तःप्रदेशात् ॥ ४ ॥ ये त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

❋ रामानुजीयम् ❋ सा ददर्श ततस्त्रस्तान् हरीनापततो द्रुतम् । यूथाधिपपरिभ्रष्टान्मृगान्निहतयूथपानिति पाठः ॥ ६ ॥ पूर्वं सामान्यतो विदितवृत्तान्तापि विशेषजिज्ञासया पृच्छति—तानिति ॥ ७ ॥ वानरा इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ दुर्गताः अगतिकाः । राज्यलाभाय सुग्रीवेण वाली हतश्चेद्द्रवतां किं भयमित्यर्थः । मार्गणैरिति बहुवचनं संभावनयोक्तम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ कपिपत्न्या इति ॥ अविक्लिष्टं सयुक्तिकमिति यावत् ॥ १० ॥ जीवपुत्रे इति ॥ अपुत्रायाः खलु मृतभर्त्रनुगमनमिति भावः । नयति लोकान्तरमिति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अभिद्रुतमिति ॥ विद्रुतं पूर्वं किष्किन्धातो निर्गतमिदं बलं प्रसृतं प्रकीर्णं सत् अभिद्रुतं किष्किन्धाभिमुख्येन द्रुतम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ अथ वेति ॥ हे रुचिरानने । ते इह किष्किन्धायाम् । स्थानम् अवस्थानम् । अरुचितम् अनभिमतम् । अत्र स्थातुम् अस्माकं न रोचते इत्यर्थः । हि यस्मात्कारणात् वानराः शत्रुभूताः । दुर्गाणि किष्किन्धायाः दुष्प्रवेशस्थलानि । आविशन्ति आक्रमिष्यन्ति । अन्यानि अस्मदावासस्थलभिन्नानीत्यर्थः ॥ १५ ॥

सा ददर्श ततस्त्रस्तान् हरीनापततो भृशम् ॥ यूथादिव परिभ्रष्टान् मृगान्निहतयूथपान् ॥ ६ ॥ तानुवाच समासाद्य दुःखितान् दुःखिता सती ॥ रामवित्रासितान्सर्वाननुबद्धानिवेषुभिः ॥ ७ ॥ वानरा राजसिंहस्य यस्य यूयं पुरःसराः ॥ तं विहाय सुसंत्रस्ताः कस्माद्द्रवथ दुर्गताः ॥ ८ ॥ राज्यहेतोः स चेद्भ्राता भ्रात्रा रौद्रेण पातितः ॥ रामेण प्रहितै रौद्रैर्मार्गणैर्दूरपातिभिः ॥ ९ ॥ कपिपत्न्या वचः श्रुत्वा कपयः कामरूपिणः ॥ प्राप्तकालमविक्लिष्टमूचुर्वचनमङ्गनाम् ॥ १० ॥ जीवपुत्रे निवर्तस्व पुत्रं रक्षस्व चाङ्गदम् ॥ अन्तको रामरूपेण हत्वा नयति वालिनम् ॥ ११ ॥ क्षिप्तान् वृक्षान्समाविध्य विपुलाश्च शिलास्तथा ॥ वाली वज्रसमैर्बाणै रामेण विनिपातितः ॥ १२ ॥ अभिद्रुतमिदं सर्वं विद्रुतं प्रसृतं बलम् ॥ अस्मिन् प्लवगशार्दूले हते शक्रसमप्रभे ॥ १३ ॥ रक्ष्यतां नगरद्वारमङ्गदश्चाभिषिच्यताम् ॥ पदस्थं वालिनः पुत्रं भजिष्यन्ति प्लवङ्गमाः ॥ १४ ॥ अथ वाऽरुचितं स्थानमिह ते रुचिरानने ॥ आविशन्ति हि दुर्गाणि क्षिप्रमन्यानि वानराः ॥ १५ ॥ ॥ ॥

अस्त्वाक्रमणं ततः किमित्यत्राह—अभार्या इति ॥ अभार्याः भार्याविरहिताः सभार्याः समानभार्याः । साधारणभार्या इत्यर्थः । ये वालिना विप्रवासिताः वनचारिणः सन्ति तेभ्यः विप्रयुक्तेभ्यः स्वभार्याविरहिभ्यः । लुब्धेभ्यः साधारणभार्यान्तराभिलाषिभ्यः । स्वेभ्यः ज्ञातिभ्यः सुग्रीवादिभ्यः । नः अस्माकम् । अत्र किष्किन्धास्थाने । तुमुलं निरन्तरम् । भयं भवति । अनेन भाविसुग्रीवव्यापारः सूचितः । रुचिरानन इत्यादिसंबोधनात्तस्याः सहमरणसाहसं द्योत्यते ॥ १६ ॥ अल्पेति ॥ अल्पान्तरगतानां किंचिदवकाशं प्राप्तानाम् । संभाषणाय कियन्मात्रावकाशं प्राप्तानामि-

अभार्याश्च सभार्याश्च सन्त्यत्र वनचारिणः ॥ लुब्धेभ्यो विप्रयुक्तेभ्यस्तेभ्यो नस्तुमुलं भयम् ॥ १६ ॥ अल्पान्तरगतानां तु श्रुत्वा वचनमङ्गना ॥ आत्मनः प्रतिरूपं सा बभाषे चारुहासिनी ॥ १७॥ पुत्रेण मम किं कार्यं किं राज्येन किमात्मना ॥ कपिसिंहे महाभागे तस्मिन् भर्तरि नश्यति ॥ १८ ॥ पादमूलं गमिष्यामि तस्यैवाहं महात्मनः ॥ योसौ रामप्रयुक्तेन शरेण विनिपातितः ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा प्रदुद्राव रुदन्ती शोककर्शिता॥ शिरश्चोरश्च बाहुभ्यां दुःखेन समभिघ्नती ॥ २० ॥ आव्रजन्ती ददर्शाथ पतिं निपतितं भुवि ॥ हन्तारं दानवेन्द्राणां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ २१ ॥ क्षेप्तारं पर्वतेन्द्राणां वज्राणामिव वासवम् ॥ महावातसमाविष्टं महामेघौघनिःस्वनम् ॥ २२ ॥ शक्रतुल्यपराक्रान्तं वृष्ट्वेवोपरतं घनम् ॥ नर्दन्तं नर्दतां भीमं शूरं शूरेण पातितम् ॥ २३ ॥ शार्दूलेनामिषस्यार्थे मृगराजं यथा हतम् ॥ अर्चितं सर्वलोकस्य सपताकं सवेदिकम् ॥ २४ ॥ ॥

त्यर्थः । आत्मनः प्रतिरूपं स्वबुद्ध्यनुगुणम् । यद्वा आन्तरं बुद्धिः अल्पबुद्धीनामित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ एवमिति ॥ बाहुभ्याम् हस्ताभ्यामित्यर्थः॥ २० ॥ आव्रजन्तीत्यादि ॥ दानवेन्द्राणां मायाविप्रभृतीनाम् । वज्राणामिति प्रयोगबाहुल्यापेक्षया बहुवचननिर्देशः । महावातसमाविष्टं समाश्लिष्टमहावातमिव स्थितम् । समावेशः संघोभावः । यद्वा । समाविष्टमिति भावे निष्ठा । महावातसमावेशमिव स्थितम् । पराक्रान्तं पराक्रमः । नर्दतां मध्ये भीमं नर्दन्तम् । शार्दूलेन सिंहेन । सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः श्वेतपिङ्गलः । व्यादीर्णास्यो महानादः शार्दूलोतुलविक्रमः ॥ इति वैजयन्ती ।

यद्वा । असंभावितत्वद्योतनाय शार्दूलहिंसितसिंहमिवेत्यभूतोपमा । अर्चितमिति । अत्र भागवताद्युक्तकालीयनागप्रहरणवेलायां बलिस्थानं चैत्यमप्युन्मथितमित्यवगन्तव्यमित्याहुः । सर्वलोकस्य सर्वलोकेन । अर्चितम् । सपताकम् अलंकृतमित्यर्थः । सवेदिकं श्रमहरवेदिकासंपन्नम् । एवं वर्तमानमपि तत्र निगूढनागग्रहणाय गरुडोन्मथितं चैत्यमिव स्थितमित्यर्थः । शौर्यादिसंपन्नोपि भ्रातृभार्यापहरणपापवत्त्वेन हत इत्यत्र दृष्टान्तोयम् । अवष्टभ्येति । ऊर्जितं दृढम् । धनुरवष्टभ्य तिष्ठन्तम् । अनेनाकर्षकाकार उच्यते । चकारेण तादृशसंस्थानविशेषेणाकर्षकता कथ्यते । भर्तारं हतवन्तं रामं तत्साहाय्यकृतं तदनुजं तेन संहारयितारं सुग्रीवं च ददर्श । शुभा तत्र शत्रुत्वबुद्धिं विहाय शुभहृदया बभूव । न रामस्य दोषोस्ति । किं तु वालिन एव । पानीयपानाय तटाके खाते तत्र कण्ठे गुर्वीं शिलां बद्ध्वा पतित्वा म्रियमाणस्यैव हि दोषः । अयमप्यनुकूलश्चेत् कथमेनं न रक्षेत् । किंच मम प्राणा हि

नागहेतोः सुपर्णेन चैत्यमुन्मथितं यथा ॥ अवष्टभ्य च तिष्ठन्तं ददर्श धनुरुत्तमम् ॥ रामं रामानुजं चैव भर्तुश्चै-
वानुजं शुभा ॥२५॥ तानतीत्य समासाद्य भर्तारं निहतं रणे ॥ समीक्ष्य व्यथिता भूमौ संभ्रान्ता निपपात ह ॥ २६ ॥
सुप्त्वेव पुनरुत्थाय आर्यपुत्रेति क्रोशती ॥ रुरोद सा पतिं दृष्ट्वा संदितं मृत्युदामभिः ॥२७॥ तामवेक्ष्य तु सुग्रीवः क्रो-
शन्तीं कुररीमिव॥ विषादमगमत्कष्टं दृष्ट्वा चाङ्गदमागतम् ॥२८॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एको० सर्गः॥१९॥

पाण्डवा इत्युक्तरीत्या स्वप्राणभूते स्वाश्रिते हिंसां कुर्वन्तं कथं मृष्येत् । अत एव हि प्रथमयुद्धे न हिंसितवान् । किंतु स्वाश्रितापराधं दृष्ट्वैव पुनर्युद्धे वालिनं हतवानित्यमन्यतेति भावः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ क्षेप्तारमिति ॥ वज्राणामिति । किङ्करवज्रादिभेदविवक्षया बहुवचननिर्देशः । प्रयोगबाहुल्यापेक्षया वा । नर्दन्तमिति । नर्दतां मध्ये भीमं नर्दन्तम् । शूरं शूरेण पातितमित्युभयोः समत्वाभिधानादत्र शार्दूलशब्देन सिंह उच्यते ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ तमिममर्थं व्यञ्जयन्नाह—तानिति ॥ अतीत्येति नातिक्रम उच्यते । सर्वेषां समीपस्थत्वात् । किंतु तत्र दोषबुद्धिमकृत्वेत्यर्थः । भर्तारं समासाद्येति । उपसर्गेण स्वाज्ञानेनायं हत इति बुद्धवतीति ज्ञाप्यते ॥ २६ ॥ सुप्त्वेति ॥ संदितं बद्धम् । मृत्युदामभिः मृत्युपाशैः । आसन्नप्राणमित्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सन्दितं बद्धम् । बद्धे सन्दानितं मूतमुद्दितं सन्दितं सितमित्यमरः ॥ २७ ॥ तामिति ॥ कष्टं विषादम् । अत्यन्तविषादमित्यर्थः ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण० मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्या० एको० सर्गः॥१९॥

अथ ताराप्रलापो विंशे–रामेत्यादिसार्धश्लोकः ॥ सा तारा तं दृष्ट्वा पर्यष्वजत ॥ १ ॥ इषुणेत्यादिसार्धः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ रामचापेति । एतदनन्तरं सा समासाद्येति श्लोकः कतिपयकोशेषु प्रमादाल्लिखितो वर्तते । अयम् उपरि । दुर्लभं दर्शनं तस्य तव वत्स भविष्यतीत्यनन्तरं द्रष्टव्यः । तारा उच्चैःस्वरा अतो न पुनरुक्तिः ॥ २ ॥ रण इति ॥ अपुरोभागां दोषदर्शनरहिताम् अनपराधामिति यावत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ व्यक्तमिति ॥

रामचापविसृष्टेन शरेणान्तकरेण तम् ॥ दृष्ट्वा विनिहतं भूमौ तारा ताराधिपानना ॥ सा समासाद्य भर्तारं पर्यष्वजत भामिनी ॥ १ ॥ इषुणाभिहतं दृष्ट्वा वालिनं कुञ्जरोपमम् ॥ वानरेन्द्रं महेन्द्राभं शोकसंतप्तमानसा ॥ तारा तरुमिवोन्मूलं पर्यदेवयदातुरा ॥ २ ॥ रणे दारुणविक्रान्त प्रवीर प्लवतां वर ॥ किं दीनामपुरोभागामद्य त्वं नाभिभाषसे ॥ ३ ॥ उत्तिष्ठ हरिशार्दूल भजस्व शयनोत्तमम् ॥ नैवंविधाः शेरते हि भूमौ नृपतिसत्तमाः ॥ ४ ॥ अतीव खलु ते कान्ता वसुधा वसुधाधिप ॥ गतासुरपि यां गात्रैर्मां विहाय निषेवसे ॥ ॥ ५ ॥ व्यक्तमन्या त्वया वीर धर्मतः संप्रवर्तिता ॥ किष्किन्धेव पुरी रम्या स्वर्गमार्गे विनिर्मिता ॥ ६ ॥ यान्यस्माभिस्त्वया सार्धं वनेषु मधुगन्धिषु ॥ विहृतानि त्वया काले तेषामुपरमः कृतः ॥ ७ ॥ निरानन्दा निराशाहं निमग्ना शोकसागरे ॥ त्वयि पञ्चत्वमापन्ने महायूथपयूथपे ॥ ८ ॥ हृदयं सुस्थिरं मह्यं दृष्ट्वा विनिहतं पतिम् ॥ यन्न शोकाभिसंतप्तं स्फुटतेद्य सहस्रधा ॥ ९ ॥ ॥

हे वीर अत्र निर्मिता किष्किन्धेवान्या पुरी स्वर्गमार्गे त्वया धर्मतः प्रवर्तिता । अतः खल्विमां त्यक्त्वा गन्तुमुद्यतोसीति भावः ॥ ६ ॥ यानीति ॥ अस्माभिरिति इतररूयपेक्षया बहुवचनम् । अस्माभिः सह त्वया यानि विहृतानि विहाराः । कृतानीत्यध्याहारः । तेषां त्वया उपरमः विरामः कृतः ॥ ७ ॥ निरानन्देति ॥ अद्य निरानन्दा निराशा । कालान्तरे आनन्दो भविष्यतीत्याशारहिताहं शोकसागरे निमग्ना अस्मीति शेषः । पञ्चत्वं मरणम् ॥ ८ ॥ हृदयमिति ॥ मह्यं मम ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ मह्यं मम हृदयं सुस्थिरम् । मे यदिति च पाठः ॥ ९ ॥ ॥ ॥

सुग्रीवस्येति ॥ व्युष्टिः फलम् । व्युष्टिः फले समृद्धौ चेत्यमरः । विवासित इति यत्तस्य व्युष्टिरित्यन्वयः ॥ १० ॥ निःश्रेयसेति ॥ निःश्रेयसपरा श्रेयस्कामा ॥ ११ ॥ रूपेति ॥ दक्षिणानाम् अनङ्गतन्त्रे कुशलानाम् । प्रमथिष्यसि वशीकरिष्यसीति भावः । वीरस्य स्वर्गसिद्धेरिति भावः ॥ १२ ॥ काल इति ॥ वशम् अवपन्नः प्राप्तः ॥ १३ ॥ वैधव्यमिति ॥ अहं पूर्वम् अदुःखोपचिता अकृपणा च सती

सुग्रीवस्य त्वया भार्या हृता स च विवासितः ॥ यत्तु तस्य त्वया व्युष्टिः प्राप्तेयं प्लवगाधिप ॥ १० ॥ निःश्रेयसपरा मोहात्त्वया चाहं विगर्हिता ॥ यैषाब्रुवं हितं वाक्यं वानरेन्द्रहितैषिणी ॥ ११ ॥ रूपयौवनदृप्तानां दक्षिणानां च मानद ॥ नूनमप्सरसामार्य चित्तानि प्रमथिष्यसि ॥ १२ ॥ कालो निःसंशयो नूनं जीवितान्तकरस्तव ॥ बलाद्येनावपन्नोसि सुग्रीवस्यावशो वशम् ॥ १३ ॥ वैधव्यं शोकसन्तापं कृपणं कृपणा सती ॥ अदुःखोपचिता पूर्वं वर्तयिष्याम्यनाथवत् ॥ १४ ॥ लालितश्चाङ्गदो वीरः सुकुमारः सुखोचितः ॥ वत्स्यते कामवस्थां मे पितृव्ये क्रोधमूर्छिते ॥ १५ ॥ कुरुष्व पितरं पुत्र सुदृष्टं धर्मवत्सलम् ॥ दुर्लभं दर्शनं वत्स तव तस्य भविष्यति ॥ १६ ॥ (सा समासाद्य भर्तारं पर्यष्वजत भामिनी । इषुणाभिहतं दृष्ट्वा वालिनं कुञ्जरोपमम् ॥) समाश्वासय पुत्रं त्वं सन्देशं सन्दिशस्व च ॥ मूर्ध्नि चैनं समाघ्राय प्रवासं प्रस्थितो ह्यसि ॥ १७ ॥ ॥

संप्रति कृपणा भूत्वा वैधव्यं शोककृतसन्तापं च वर्तयिष्यामि धारयिष्यामि ॥ १४ ॥ लालित इति ॥ मे मया लालितः अङ्गदः पितृव्ये पितृभ्रातरि । क्रोधमूर्च्छिते सति । कामवस्थां वत्स्यते वर्तयिष्यति । नश्यत्येवेति भावः ॥ १५ ॥ कुरुष्वेति ॥ अनेन तदानीमङ्गदः समागत इति द्योत्यते ॥१६॥ अस्मिन् सर्गे द्वितीयश्लोकतया गोविन्दराजार्यव्याख्यातस्य 'सा समासाद्येति श्लोकस्य' दुर्लभं दर्शनं तस्य तव वत्सभविष्यतीत्यस्यानन्तरपठितव्यतामङ्गीकृतवता रामानुजार्येण कृतमिदं व्याख्यानम् ॥ ❁ रामानुजीयम् ❁ सा समासाद्येति ॥ सा अङ्गदं प्रति तथोक्तवती ॥१७॥

रामेणेति ॥ महत् अन्यैरशक्यम् । कर्म कृतम् । आनृण्यं च गतं प्राप्तम् । प्रतिश्रवे प्रतिज्ञाविषये ॥ १८ ॥ सुग्रीवं प्रत्याह-सकाम इति ॥ शस्तः हिंसितः ॥ १९ ॥ वालिनं प्रत्याह-किमिति ॥ २० ॥ तस्या इति ॥ विलपितम् विलापम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ परिगृह्याङ्गदं दीनं दुःखार्ताः परिचुक्रुशुरित्यतः परं किमङ्गदमिति श्लोकः । ततः परं किमप्रियमिति श्लोकः । ततः परं यद्यप्रियमिति श्लोकः । ततः परं

रामेण हि महत्कर्म कृतं त्वामभिनिघ्नता ॥ आनृण्यं च गतं तस्य सुग्रीवस्य प्रतिश्रवे ॥ १८ ॥ सकामो भव सुग्रीव रुमां त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ भुङ्क्ष्व राज्यमनुद्विग्नः शस्तो भ्राता रिपुस्तव ॥ १९ ॥ किं मामेवं विलपतीं प्रेम्णा त्वं नाभिभाषसे ॥ इमाः पश्य वरा बह्वीर्भार्यास्ते वानरेश्वर ॥ २० ॥ तस्या विलपितं श्रुत्वा वानर्यः सर्वतश्च ताः ॥ परिगृह्याङ्गदं दीनं दुःखार्ताः परिचुक्रुशुः ॥ २१ ॥ किमङ्गदं साङ्गद वीरबाहो विहाय यास्यद्य चिरप्रवासम् ॥ न युक्तमेवं गुणसन्निकृष्टं विहाय पुत्रं प्रियपुत्र गन्तुम् ॥ २२ ॥ किमप्रियं ते प्रियचारुवेष मया कृतं नाथ सुतेन वा ते ॥ सहाङ्गदां मां स विहाय वीर यत्प्रस्थितो दीर्घमितः प्रवासम् ॥ २३ ॥ यद्यप्रियं किंचिदसंप्रधार्य कृतं मया स्यात्तव दीर्घबाहो ॥ क्षमस्व मे तद्धरिवंशनाथ व्रजामि मूर्ध्ना तव वीर पादौ ॥ २४ ॥ तथा तु तारा करुणं रुदन्ती भर्तुः समीपे सह वानरीभिः ॥ व्यवस्यत प्रायमुपोपवेष्टुमनिन्द्यवर्णा भुवि यत्र वाली ॥ २५ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥ ॥ ॥

तथा तु तारेति सर्गान्तश्लोकः ॥ २१ ॥ किमङ्गदमिति ॥ साङ्गदौ वीरौ वीर्यवन्तौ बाहू यस्य स तथोक्तः । गुणसन्निकृष्टं गुणैः प्रत्यासन्नम् । गुणैस्तव सदृशमित्यर्थः । हे प्रियपुत्रेति संबुद्धिः । प्रियः पुत्रो यस्य सः प्रियपुत्र इति । इयं स्त्रीजनप्रलापपरा.टी ॥ २२ ॥ २३ ॥ यदीति ॥ असंप्रधार्य अविज्ञाय ॥ २४ ॥ तथा त्विति ॥ प्रायमुपोपवेष्टुम् प्रायोपवेशं कर्तुमित्यर्थः । " प्रसमुपोदः पादपूरणे " इति द्विर्वचनम् । अत्र सर्गे श्लोकव्यत्यासो लेखककृतः । अस्मिन् सर्गे षड्विंशतिश्लोकाः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अस्मिन् सर्गे परिगृह्याङ्गदं दीनं दुःखार्ताः परिचुक्रुशु-

रित्यतः परम् उपरितनसर्गस्थाः हनुमद्वाक्यभूताः गुणदोषकृतं जन्तुरित्यादयश्चत्वारः श्लोकाः । सर्गसाङ्कर्यं च केषुचित् कोशेषु दृश्यन्ते । एतल्लेखकप्रमादकृतमित्यवगन्तव्यम् ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने विंशः सर्गः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ हनुमत्समाश्वासनमेकविंशे—तत इत्यादि ॥ तारां तारकाम् ॥ १ ॥ गुणेति ॥ जन्तुः गुणद्रोषकृतं ज्ञानाज्ञानाभ्यां कृतम् । स्वकर्मफलं स्वकर्मवासना हेतुर्यस्य तत्तथोक्तम् । यत् कर्मास्ति तत्तस्य शुभाशुभं फलभूतं सुखदुःखम् । प्रेत्य लोकान्तरं प्राप्य । अव्यग्रः एकाग्रः सन् । अवाप्नोति । अत्र कृतं शुभाशुभरूपं कर्म लोकान्तरे फलदानाय सहैव गच्छतीत्यर्थः । सुग्रीवेणायं मारित इति न मन्तव्यम् ।

ततो निपतितां तारां च्युतां तारामिवाम्बरात् ॥ शनैराश्वासयामास हनुमान् हरियूथपः ॥ १ ॥ गुणदोषकृतं जन्तुः स्वकर्मफलहेतुकम् ॥ अव्यग्रस्तदवाप्नोति सर्वं प्रेत्य शुभाशुभम् ॥ २ ॥ शोच्या शोचसि कं शोच्यं दीनं दीनानुकम्पसे ॥ कस्य को वा नु शोच्योस्ति देहेस्मिन् बुद्बुदोपमे ॥ ३ ॥ अङ्गदस्तु कुमारोयं द्रष्टव्यो जीवपुत्रया ॥ आयत्यां च विधेयानि समर्थान्यस्य चिन्तय ॥ ४ ॥ जानास्यनियतामेवं भूतानामागतिं गतिम् ॥ तस्माच्छुभं हि कर्तव्यं पण्डितेनैहलौकिकम् ॥ ५ ॥ ॥

किं तु स्वकर्मणैव हतः । निमित्तमात्रं सुग्रीव इति भावः ॥ २ ॥ नायं शोचनीयः स्वकर्मानुरूपेण गतत्वात् । किं तु स्वात्मैव शोच्यः केन कर्मणा कं लोकं गमिष्यामीति तद्दर्शयति—शोच्येति ॥ स्वयं शोच्या त्वं कं प्रति शोचसि । स्वयं दीना कं दीनम् अनुकम्पसे दयसे । बुद्बुदोपमे जलबुद्बुदवदस्थिरे देहे । निमित्तसप्तमी । कस्य को वानुशोच्योस्ति । सर्वेषामप्यस्थिरत्वाविशेषात् । स्वयं स्थिर एव ह्यस्थिरं शोचेदिति भावः ॥ ३ ॥ अङ्गदस्त्विति ॥ द्रष्टव्यः परिपालनीयः । आयत्याम् उत्तरकाले । समर्थानि हितानि ॥ ४ ॥ जानासीति ॥ अनियतामागतिं गतिम् । अस्थिरतामिति यावत् । शुभम् और्ध्वदैहिकम् । ऐहलौकिकं रोदनादिकम् ॥ ५ ॥ ॥ ॥

यस्मिन्निति ॥ यस्मिन् विषये । हरीत्यविभक्तिकनिर्देशः । हरीणामित्यर्थः । कृतांशानि कृतविभागानि । सन्ति वर्तयन्ति जीवनं कुर्वन्ति सोयं दिष्टान्तं दिष्टस्य दैवकल्पितकालस्य अन्तं समाप्तिम् । कालो दिष्टोप्यनेहापीत्यमरः । बहून् स्वजनान् जीवयित्वा गतः स्वसुकृतफलं प्राप्तुं गतः । अतः स न शोच्य इति भावः ॥ ६ ॥ यदिति ॥ न्यायदृष्टार्थः शास्त्रदृष्टतत्त्वार्थः । साम दुःखितानां स्वजनानां सान्त्वनम् । दानम् अभीष्टार्थदानम् । क्षमा तत्कृतापराधसहनम् । एतासु परः सक्तः अयम् । धर्मजितां स्वाधीनधर्माधर्मकाणाम् । भूमिं लोकम् । यत् यस्मात् गतः । तस्मान्नैनं शोचितुमर्हसि ॥ ७ ॥ सर्वे इति ॥ हरीणाम् ऋक्षाणां च । राज्यं त्वत्सनाथं त्वया सनाथम् ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ हर्यृक्षपतिराज्यं चेति पाठः । अन्यथा व-

यस्मिन् हरिसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ वर्तयन्ति कृतांशानि सोयं दिष्टान्तमागतः ॥ ६ ॥ यदयं न्यायदृष्टार्थः सामदानक्षमापरः ॥ गतो धर्मजितां भूमिं नैवं शोचितुमर्हसि ॥ ७ ॥ सर्वे हि हरिशार्दूलाः पुत्रश्चायं तवाङ्गदः ॥ इदं हर्यृक्षराज्यं च त्वत्सनाथमनिन्दिते ॥ ८ ॥ ताविमौ शोकसन्तापौ शनैः प्रेरय भामिनि ॥ त्वया परिगृहीतोयमङ्गदः शास्तु मेदिनीम् ॥ ९ ॥ सन्ततिश्च यथा दृष्टा कृत्यं यच्चापि साम्प्रतम् ॥ राज्ञस्तत्क्रियतां तावदेष कालस्य निश्चयः ॥ १० ॥ संस्कार्यो हरिराजश्च अङ्गदश्चाभिषिच्यताम् ॥ सिंहासनगतं पुत्रं पश्यन्ती शान्तिमेष्यसि ॥ ११ ॥ सा तस्य वचनं श्रुत्वा भर्तृव्यसनपीडिता ॥ अब्रवीदुत्तरं तारा हनुमन्तमवस्थितम् ॥ १२ ॥

क्ष्यमाणाङ्गदाभिषेकवचनविरोधः स्यात् ॥ ८ ॥ ताविमाविति ॥ ताविमौ शोकसन्तापौ शोकतत्कृततापौ । शनैः क्रमेण प्रेरय निवर्तय । भर्तृमरणशोकस्य सद्यो दुस्त्यजत्वादिति भावः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ ताविमौ शोकसन्तापौ शनैः प्रेरय भामिनीति पाठः । प्रेरय निवर्तय । त्वयेति । अङ्गदाभिषेचनं तारादुःखशान्तये दर्शितम् ॥ ९ ॥ संततिश्चेति ॥ संततिश्च यथा दृष्टा यत्प्रयोजनकः सन्तानोलब्धः । साम्प्रतम् इदानीम् । यच्च कृत्यं कर्तुं योग्यं तत्सर्वम् राज्ञः क्रियताम् । एष निश्चयोस्य कालस्य योग्य इति शेषः । नतु शोक इति भावः । पुत्रोत्पादनफलमौर्ध्वदैहिकं क्रियतामित्यर्थः ॥ १० ॥ उक्तमर्थं वाचा दर्शयति–संस्कार्य इति ॥ शान्तिं दुःखशमम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ ॥

अङ्गदेति ॥ अङ्गदप्रतिरूपाणाम् अङ्गदतुल्यानां पुत्राणां सत्पुत्राणां शतम् एकतः एकत्र एकतुलायामस्तु । हतस्याप्यस्य गात्रसंश्लेषणं गाढालिङ्गनम् एकतोस्तु । तयोर्मध्ये भर्तृसंश्लेपणमेव वरमित्यर्थः ॥ १३ ॥ संस्कार्य इत्यस्योत्तरमाह—न चेति ॥ हरिराजस्य न प्रभवामि तस्य संस्कारकरणे न समर्थोस्मि । अङ्गदस्य वा न प्रभवामि तस्य राज्याभिषेककरणे न प्रभवामीत्यर्थः ॥ १४ ॥ न हीति ॥ नास्थेया नादर्तव्या । न कर्तव्येत्यर्थः । पिता पितृव्यः ॥ १५ ॥ नहीति ॥ परत्र परलोके । इह अस्मिन् लोके शत्रवभिमुखतया हतः अभिमुखहतः स चासौ वीरश्च तेन सेवितम्

अङ्गदप्रतिरूपाणां पुत्राणामेकतः शतम् ॥ हतस्याप्यस्य वीरस्य गात्रसंश्लेषणं वरम् ॥ १३ ॥ न चाहं हरिराजस्य प्रभवाम्यङ्गदस्य वा ॥ पितृव्यस्तस्य सुग्रीवः सर्वकार्येष्वनन्तरः ॥ १४ ॥ न ह्येषा बुद्धिरास्थेया हनुमन्नङ्गदं प्रति ॥ पिता हि बन्धुः पुत्रस्य न माता हरिसत्तम ॥ १५ ॥ न हि मम हरिराजसंश्रयात् क्षमतरमस्ति परत्र चेह वा ॥ अभिमुखहतवीरसेवितं शयनमिदं मम सेवितुं क्षमम् ॥ १६ ॥ इति श्रीमत्किष्कि० एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

वीक्षमाणस्तु मन्दासुः सर्वतो मन्दमुच्छ्वसन् ॥ आदावेव तु सुग्रीवं ददर्श त्वात्मजाग्रतः ॥ १ ॥ तं प्राप्तविजयं वाली सुग्रीवं प्लवगेश्वरः ॥ आभाष्य व्यक्तया वाचा सस्नेहमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ सुग्रीवदोषेण न मां गन्तुमर्हसि किल्बिषात् ॥ कृष्यमाणं भविष्येण बुद्धिमोहेन मां बलात् ॥ ३ ॥ ॥

॥ १६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ ॥ ॥

एवममोघरामशराभिघातेन मोहसमाविष्टं वालिनं मृतं निश्चित्य संस्कारादिकरणाय त्वरमाणे हनुमति दैवात्किंचित्समाश्वस्तो वाली कर्तव्यभागं नियच्छति द्वाविंशे—वीक्षमाण इत्यादि ॥ मन्दासुः अल्पप्राणः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ ननु अत्र वीक्षमाण इत्यादिना वालिनो जीवनं प्रतीयते । पूर्वसर्गे मरणोत्तरकालीनसंस्कारादिविधानं हनुमता कथमुच्यत इति चेत् अमोघरामबाणाभिघातेन मोहसमाविष्टं वालिनं मृतं निश्चित्य तथोक्तवानिति न दोषः ॥ १ ॥ तमिति ॥ आभाष्य सम्बोध्य ॥ २ ॥ सुग्रीवेति ॥ किल्बिषात् राज्यविवासनदारहरणरूपकिल्बिषाद्धेतोः । मां दोषेण गन्तुं दोषसहितं

ज्ञातुं नार्हसि। किंतु भविष्येण भाविफलेन हेतुना जातेन बुद्धिमोहेन बलात्कृष्यमाणं मां गन्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ युगपदिति ॥ आवयोः भ्रात्रोः भ्रातृयुक्तं भ्रातृत्वप्रयुक्तम् सौहार्दम् । सुखं राज्यसुखं च। एतदुभयं दैवेन युगपन्न विहितम् । मन्ये ध्रुवम् । अव्ययमेतत्। तदिदं दैवकृतं युगपदविधानम्। अन्यथा न हि अन्यप्रकारं न भवति हि॥ ४ ॥ प्रतीति ॥ प्रतिपद्य। पालयेति शेषः । यद्वा प्रतिपद्य प्राप्नुहि। इयन्नन्तोयम् ।

युगपद्विहितं तात न मन्ये सुखमावयोः ॥ सौहार्दं भ्रातृयुक्तं हि तदिदं तात नान्यथा ॥ ४ ॥ प्रतिपद्य त्वमद्यैव राज्यमेषां वनौकसाम् ॥ मामप्यद्यैव गच्छन्तं विद्धि वैवस्वतक्षयम् ॥ ५ ॥ जीवितं च हि राज्यं च श्रियं च विपुलामिमाम् ॥ प्रजहाम्येष वै तूर्णं महच्चागर्हितं यशः ॥ ६ ॥ अस्यां त्वहमवस्थायां वीर वक्ष्यामि यद्वचः ॥ यद्यप्यसुकरं राजन् कर्तुमेव तदर्हसि ॥ ७ ॥ सुखार्हं सुखसंवृद्धं बालमेनमबालिशम् ॥ बाष्पपूर्णमुखं पश्य भूमौ पतितमङ्गदम् ॥ मम प्राणैः प्रियतरं पुत्रं पुत्रमिवौरसम् ॥ ८ ॥ मया हीनमहीनार्थं सर्वतः परिपालय ॥ त्वमेवास्य हि दाता च परित्राता च सर्वतः ॥ भयेष्वभयदश्चैव यथाहं प्लवगेश्वर ॥ ९ ॥ एष तारात्मजः श्रीमांस्त्वया तुल्यपराक्रमः ॥ रक्षसां तु वधे तेषामग्रतस्ते भविष्यति ॥ १० ॥ अनुरूपाणि कर्माणि विक्रम्य बलवान्रणे ॥ करिष्यत्येष तारेयस्तरस्वी तरुणोङ्गदः ॥ ११ ॥ ॥

यमक्षयं यमगृहम् ॥ ५ ॥ जीवितमिति ॥ अगर्हितं यशः केनाप्यवध्यो वालीति प्रसिद्धं यशः ॥ ६ ॥ अस्यामिति ॥ अस्यामवस्थायां चरमावस्थायां यद्वचो वक्ष्यामि एतद्यद्यप्यसुकरं तथाप्यवश्यं कर्तुमर्हसि । मदुक्तरीत्या राजा भवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ सुखार्हमिति ॥ वयसा बालमप्यबालिशं बालबुद्धिरहितम्। ममेति । प्राणैः प्राणेभ्यः । मम पुत्रं त्वम् औरसम् पुत्रमिव पश्येति संबन्धः ॥ ८ ॥ मयेत्यादि ॥ अस्य अङ्गदस्य दाता वस्त्राभरणादीनामिति शेषः। सर्वतः शत्रुभ्यः परित्राता । भयेष्वभयदः शत्रुपुत्रत्वेन स्थानान्निष्कासनादिभयहेतुषु विषये अभयदः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

सुषेणेति ॥ अर्थसूक्ष्मविनिश्चये सूक्ष्मार्थविनिश्चये । औत्पातिके उत्पातविषयज्ञाने च । परिनिष्ठिता सञ्जातनिष्ठा । समर्थेति यावत् ॥ १२ ॥ यदिति ॥ न परिवर्तते न भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ राघवस्य चेति ॥ विमानितः । राघव इति शेषः ॥ १४ ॥ इमामिति ॥ संप्रजह्यान्मृते मयि । मृते सति श्रीरिमां काञ्चनीं मालां संप्रजह्यात् । ततः पूर्वमेव मयि जीवति गृहाणेति भावः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ संप्रजह्याः संप्रजहि । शत्रूनिति

सुषेणदुहिता चेयमर्थसूक्ष्मविनिश्चये ॥ औत्पातिके च विविधे सर्वतः परिनिष्ठिता ॥ १२ ॥ यदेषा साध्विति ब्रूयात् कार्यं तन्मुक्तसंशयम् ॥ नहि तारामतं किंचिदन्यथा परिवर्तते ॥ १३ ॥ राघवस्य च ते कार्यं कर्तव्यमविशङ्कया ॥ स्यादधर्मो ह्यकरणे त्वां च हिंस्याद्विमानितः ॥ १४ ॥ इमां च मालामाधत्स्व दिव्यां सुग्रीव काञ्चनीम् ॥ उदारा श्रीः स्थिता ह्यस्यां संप्रजह्यान्मृते मयि ॥ १५ ॥ इत्येवमुक्तः सुग्रीवो वालिना भ्रातृसौहृदात् ॥ हर्षं त्यक्त्वा पुनर्दीनो ग्रहग्रस्त इवोडुराट् ॥ १६ ॥ तद्वालिवचनाच्छान्तः कुर्वन्युक्तमतन्द्रितः ॥ जग्राह सोऽभ्यनुज्ञातो मालां तां चैव काञ्चनीम् ॥ १७ ॥ तां मालां काञ्चनीं दत्त्वा वाली दृष्ट्वात्मजं स्थितम् ॥ संसिद्धः प्रेत्यभावाय स्नेहादङ्गदमब्रवीत् ॥ १८ ॥ देशकालौ भजस्वाद्य क्षममाणः प्रियाप्रिये ॥ सुखदुःखसहः काले सुग्रीववशगो भव ॥ १९ ॥ यथा हि त्वं महाबाहो लालितः सततं मया ॥ न तथा वर्तमानं त्वां सुग्रीवो बहु मंस्यते ॥ २० ॥ ॥

शेषः ॥ १५ ॥ इतीति ॥ दीनः अभूदिति शेषः । ग्रहग्रस्तः राहुग्रस्तः ॥ १६ ॥ तदिति ॥ तत्तदनन्तरम् । शान्तः त्यक्तवैरः ॥ १७ ॥ तामिति ॥ प्रेत्यभावाय मरणाय । संसिद्धः कृतनिश्चयः ॥ १८ ॥ देशेति ॥ अद्य मत्प्रयाणानन्तरम् । देशकालौ भजस्व । गत्यर्था ज्ञानार्थाः । देशकालौ जानीहि । अस्मिन् देशे अस्मिन् काले च एवं वर्तितव्यम् एवं न वर्तितव्यमिति विवेचयेत्यर्थः । प्रियाप्रिये क्षममाणः । प्रभोः प्रियवचनवदप्रियवचनमपि सोढव्यमित्यर्थः । काले सुखदुःखसहः । दुःखकाले सुखम् सुखकाले दुःखम् च सहमान इत्यर्थः । सुग्रीववशो भव सुग्रीवपरतन्त्रो भव ॥१९॥२०॥

मास्येति ॥ अस्य सुग्रीवस्यामित्रैर्गतं प्राप्तं पुरुषं मा गच्छेः । अस्य शत्रुमित्रं न भजेरित्यर्थः । शत्रुभिः सह च मा गच्छेः ॥२१॥ न चेति ॥ अतिप्रणयः अतिस्नेहः अप्रणयः स्नेहाभावश्च । अन्तरदृग्भव । मध्यमभावमवलम्बस्वेत्यर्थः ॥ २२ ॥ इतीति ॥ विवृत्ताक्षः भ्रामितनेत्रः । विवृतैः प्रकाशितैः । अत एव भीमैः । दशनैः दन्तैरुपलक्षितः । उत्क्रान्तजीवितः उद्गतप्राणः ॥ २३ ॥ तत इति ॥ परिदेवयमानाः रुदन्त इत्यर्थः । प्लवगपुङ्गवाः बलेन श्रेष्ठाः । पुनश्च हरियूथपाः यूथस्य निर्वोढारः । वानराः वानरजातयः ॥ २४ ॥ परिदेवनमेवाह–किष्किन्धेत्यादिना ॥ शून्या शून्यप्राया ॥

मास्यामित्रैर्गतं गच्छेर्मा शत्रुभिररिंदम ॥ भर्तुरर्थपरो दान्तः सुग्रीववशगो भव ॥ २१ ॥ न चातिप्रणयः कार्यः कर्तव्यो प्रणयश्च ते ॥ उभयं हि महान् दोषस्तस्मादन्तरदृग्भव ॥२२॥ इत्युक्त्वाथ विवृत्ताक्षः शरसंपीडितो भृशम् ॥ विवृतैर्दशनैर्भीमैर्बभूवोत्क्रान्तजीवितः ॥२३॥ ततो विचुक्रुशुस्तत्र वानरा हरियूथपाः ॥ परिदेवयमानास्ते सर्वे प्लवगपुङ्गवाः ॥ २४ ॥ किष्किन्धा ह्यद्य शून्यासीत्स्वर्गते वानराधिपे ॥ उद्यानानि च शून्यानि पर्वताः काननानि च ॥ हते प्लवगशार्दूले निष्प्रभा वानराः कृताः ॥२५॥ यस्य वेगेन महता काननानि वनानि च ॥ पुष्पौघेणानुबध्यन्ते करिष्यति तदद्य कः ॥ २६ ॥ येन दत्तं महद्युद्धं गन्धर्वस्य महात्मनः ॥ गोलभस्य महाबाहोर्दश वर्षाणि पञ्च च ॥२७॥ नैव रात्रौ न दिवसे तद्युद्धमुपशाम्यति ॥ ततस्तु षोडशे वर्षे गोलभो विनिपातितः ॥ २८ ॥ हत्वा तं दुर्विनीतं तु वाली दंष्ट्राकरालवान् ॥ सर्वाभयकरोस्माकं कथमेष निपातितः ॥ २९ ॥ ॥

॥ २५ ॥ यस्येति ॥ वेगेन पराक्रमेण । काननानि अरण्यानि । वनानि जलानि । सरांसीत्यर्थः । पुष्पौघेण अनुबध्यन्ते संबध्यन्ते । सदा पुष्पितानि भवन्तीत्यर्थः । तत्पुष्पानुबन्धनम् । अद्य तु वालिमरणानन्तरकाले । यद्वा । वनानि क्षुद्रारण्यानि । यस्मिन् वालिनि गच्छति सति तदूरुवेगेनाविशेषेण सर्वाणि वनानि पुष्पैः सहानुगच्छन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥ येनेति ॥ गोलभस्य गोलभाख्यस्य । उपशाम्यति उपाशाम्यत् । भूते लट् । दंष्ट्राकरालवान् करालदंष्ट्रावान् । परनिपातः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ दंष्ट्राकरालवान् । भावप्रधानो निर्देशः । दंष्ट्राभ्यां करालवान् ॥२७॥२८॥२९॥

हत इति ॥ शर्म सुखम् । सिंहयुत इति । सिंहस्थानीयो रामः ॥ ३० ॥ ततस्त्विति ॥ व्यसनार्णवे आप्लुता मग्नेति यावत् ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ ॥ ॥

अथ मरणानन्तरं ताराविलापस्त्रयोविंशे—ततः समुपजिघ्रन्तीत्यादि ॥ लोकाच्च्युतम् अस्माल्लोकाच्च्युतम् । स्वर्गतमित्यर्थः ॥ १ ॥ शेष इति ॥ दुःख-

हते तु वीरे प्लवगाधिपे तदा प्लवङ्गमास्तत्र न शर्म लेभिरे ॥ वनेचराः सिंहयुते महावने यथा हि गावो निहते गवां पतौ ॥ ३० ॥ ततस्तु तारा व्यसनार्णवाप्लुता मृतस्य भर्तुर्वदनं समीक्ष्य सा ॥ जगाम भूमिं परिरभ्य वालिनं महाद्रुमं छिन्नमिवाश्रिता लता ॥ ३१ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ ॥ ॥

ततः समुपजिघ्रन्ती कपिराजस्य तन्मुखम् ॥ पतिं लोकाच्च्युतं तारा मृतं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ शेषे त्वं विषमे दुःखमकृत्वा वचनं मम ॥ उपलोपचिते वीर सुदुःखे वसुधातले ॥ २ ॥ मत्तः प्रियतरा नूनं वानरेन्द्र मही तव ॥ शेषे हि तां परिष्वज्य मां च न प्रतिभाषसे ॥ ३ ॥ सुग्रीवस्य वशं प्राप्तो विधिरेष भवत्यहो ॥ सुग्रीव एव विक्रान्तो वीर साहसिकप्रिय ॥ ४ ॥ ऋक्षवानरमुख्यास्त्वां बलिनः पर्युपासते ॥ एषां विलपितं कृच्छ्रमङ्गदस्य च शोचतः ॥ मम चेमां गिरं श्रुत्वा किं त्वं न प्रतिबुध्यसे ॥ ५ ॥ इदं तद्वीर शयनं यत्र शेषे हतो युधि ॥ शायिता निहता यत्र त्वयैव रिपवः पुरा ॥ ६ ॥ विशुद्धसत्त्वाभिजन प्रिययुद्ध मम प्रिय ॥ मामनाथां विहायैकां गतस्त्वमसि मानद ॥ ७ ॥

मित्येतत् क्रियाविशेषणम् । सुदुःखे सुतरां दुःखकरे ॥ २ ॥ ३ ॥ सुग्रीवस्येति ॥ त्वं सुग्रीवस्य तव बहुशः कान्दिशीकस्य वशं प्राप्तः । सुग्रीव एव विक्रान्त इत्येषः विधिः दैवव्यापारः । अहो आश्चर्यकरो भवति ॥ ४ ॥ ऋक्षवानरेति ॥ कृच्छ्रं दुःखम् ॥ ५ ॥ इदमिति ॥ युधि हतो यत्र शेषे । पुरा त्वया निहता रिपवो यत्र शायिताः तदिदं वीरशयनमित्यन्वयः । युद्धपरायणस्य तव युद्धेनैव मरणं प्राप्तं खल्विति भावः ॥ ६ ॥ विशुद्धसत्त्वाभिजनेति ॥ कूटयुद्धाभावाद्विशुद्धबल । सत्कुलप्रसूतत्वादभिजनशुद्धकुल ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ प्रिययुद्ध युद्धपरायण ॥ ७ ॥ ॥

शूरायेति ॥ अप्रदातव्यत्वे हेतुमाह—शूरभार्यामिति ॥ ८॥ अवभग्नश्चेति ॥ गतिः पतिशुश्रूषेत्यर्थः । यद्वा गम्यत इति गतिः सुखमित्यर्थः ॥ ९ ॥ अश्मसारेति ॥ अश्मसारमयत्वे हेतुर्दृढमिति ॥ १० ॥ हृदयभेदने हेतुमाह—सुहृदिति ॥ पञ्चत्वं मरणम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ स्वगात्रेति ॥ कृमेः इन्द्रगोपस्य राग इव रागो यस्मिन् स क्रिमिरागः । परिस्तोमः आस्तरणं यस्मिन् स तथा ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ शरेणेति ॥ वार्यामि । वारितास्मीत्यर्थः

शूराय न प्रदातव्या कन्या खलु विपश्चिता ॥ शूरभार्यां हतां पश्य सद्यो मां विधवां कृताम् ॥ ८॥ अवभग्नश्च
मे मानो भग्ना मे शाश्वती गतिः॥ अगाधे च निमग्नास्मि विपुले शोकसागरे ॥ ९॥ अश्मसारमयं नूनमिदं
मे हृदयं दृढम् ॥ भर्तारं निहतं दृष्ट्वा यन्नाद्य शतधा गतम् ॥ १० ॥ सुहृच्चैव हि भर्ता च प्रकृत्या मम च प्रियः॥
आहवे च पराक्रान्तः शूरः पञ्चत्वमागतः ॥ ११ ॥ पतिहीना तु या नारी कामं भवतु पुत्रिणी ॥ धनधान्यैः
सुपूर्णापि विधवेत्युच्यते जनैः ॥ १२ ॥ स्वगात्रप्रभवे वीर शेषे रुधिरमण्डले ॥ कृमिरागपरिस्तोमे त्वमात्म-
शयने यथा ॥ १३ ॥ रेणुशोणितसंवीतं गात्रं तव समन्ततः ॥ परिरब्धुं न शक्नोमि भुजाभ्यां प्लवगर्षभ ॥ १४॥
कृतकृत्योऽद्य सुग्रीवो वैरेऽस्मिन्नतिदारुणे ॥ यस्य रामविमुक्तेन हृतमेकेषुणा भयम् ॥ १५ ॥ शरेण हृदि लग्नेन
गात्रसंस्पर्शने तव ॥ वार्यामि त्वां निरीक्षन्ती त्वयि पञ्चत्वमागते ॥ १६ ॥ उद्बबर्ह शरं नीलस्तस्य गात्रगतं तदा ॥
गिरिगह्वरसंलीनं दीप्तमाशीविषं यथा॥१७॥ तस्य निष्कृष्यमाणस्य बाणस्य च बभौ द्युतिः॥ अस्तमस्तकसंरुद्धो
रश्मिर्दिनकरादिव॥१८॥पेतुः क्षतजधारास्तु व्रणेभ्यस्तस्य सर्वशः॥ ताम्रगैरिकसंपृक्ता धारा इव धराधरात्॥१९॥

॥ १६ ॥ उद्बबर्हेति ॥ उद्बबर्ह उद्धृतवान् । नीलः सुग्रीवसेनापतिः ॥ १७ ॥ तस्येति ॥ निष्कृष्यमाणस्य तस्य द्युतिः । अस्तमस्तकसंरुद्धः अस्ताद्रिशिखरनिरुद्धः । दिनकरादुद्गच्छन् रश्मिरिव बभौ। पूर्वश्लोकोक्तसर्पसाम्यापेक्षया चशब्दः ॥१८॥ पेतुरिति ॥ व्रणेभ्यः इति बहुवचनं पाशाधिकरणन्यायेनावयवबहुत्वात् । यद्वा । शिलापादपप्रहारकृतव्रणानि एतावत्पर्यन्तं शोणितनिर्गमशून्यतया स्थितानि इदानीं शरव्रणाच्छोणितानिर्गमका-

ले सर्वेभ्योपि शोणितानि सुस्रुवुरित्यर्थः । इदानीं रुधिरनिर्गमादेतावत्पर्यन्तं सर्वात्मना प्राणो न गत इति गम्यते ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अवस्थामिति ॥ पापकर्मणा पापरूपकर्मणा संप्रसक्तस्येति संबन्धः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ अभिवादयमानमिति ॥ त्वामभिवादयमानमित्यन्वयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अभिवादयमानं त्वामिति पाठः । अत्र उवाच तारेत्यनुषज्यते ॥ २५ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सिंहेन निहतमिति

अवकीर्णं विमार्जन्ती भर्तारं रणरेणुना ॥ आस्रैर्नयनजैः शूरं सिषेचास्रसमाहतम् ॥ २० ॥ रुधिरोक्षितसर्वाङ्गं दृष्ट्वा विनिहतं पतिम् ॥ उवाच तारा पिङ्गाक्षं पुत्रमङ्गदमङ्गना ॥ २१ ॥ अवस्थां पश्चिमां पश्य पितुः पुत्र सुदारुणाम् ॥ संप्रसक्तस्य वैरस्य गतोन्तं पापकर्मणा ॥ २२ ॥ बालसूर्योदयतनुं प्रयान्तं यमसादनम् ॥ अभिवादय राजानं पितरं पुत्र मानदम् ॥ २३ ॥ एवमुक्तः समुत्थाय जग्राह चरणौ पितुः ॥ भुजाभ्यां पीनवृत्ताभ्यामङ्गदोहमिति ब्रुवन् ॥ २४ ॥ अभिवादयमानं त्वामङ्गदं त्वं यथा पुरा ॥ दीर्घायुर्भव पुत्रेति किमर्थं नाभिभाषसे ॥ २५ ॥ अहं पुत्रसहाया त्वामुपासे गतचेतसम् ॥ सिंहेन निहतं सद्यो गौः सवत्सेव गोवृषम् ॥ २६ ॥ इष्ट्वा संग्रामयज्ञेन रामप्रहरणाम्भसि ॥ अस्मिन्नवभृथे स्नातः कथं पत्न्या मया विना ॥ २७ ॥ या दत्ता देवराजेन तव तुष्टेन संयुगे ॥ शातकुम्भमयीं मालां तां ते पश्यामि नेह किम् ॥२८॥ राजश्रीर्न जहाति त्वां गतासुमपि मानद ॥ सूर्यस्यावर्तमानस्य शैलराजमिव प्रभा ॥२९॥ न मे वचः पथ्यमिदं त्वया कृतं न चास्मि शक्ता विनिवारणे तव ॥ हता सपुत्रास्मि हतेन संयुगे सह त्वया श्रीर्विजहाति मामिह ॥ ३० ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ॥

पाठः ॥ २६ ॥ इष्ट्वेति ॥ रामप्रहरणाम्भस्येवावभृथ इति व्यस्तरूपकम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ राजश्रीरिति ॥ शैलराजं मेरुम् । आवर्तमानस्य अस्तं गच्छत इत्यर्थः ॥ २९ ॥ न म इति ॥ पथ्यं हितं वचः । न कृतं नानुष्ठितम् ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥